

Jämställdhet i socialförsäkringen?

*Forskningsrapport till Delegationen för jämställdhet
i arbetslivet*

Stockholm 2014

STATENS OFFENTLIGA
UTREDNINGAR

SOU 2014:74

SOU och Ds kan köpas från Fritzes kundtjänst.
Beställningsadress: Fritzes kundtjänst, 106 47 Stockholm
Ordertelefon: 08-598 191 90
E-post: order.fritzes@nj.se
Webbplats: fritzes.se

För remissutsändningar av SOU och Ds svarar Fritzes Offentliga Publikationer på uppdrag av Regeringskansliets förvaltningsavdelning.

Svara på remiss – hur och varför.

Statsrådsberedningen, SB PM 2003:2 (reviderad 2009-05-02)

En kort handledning för dem som ska svara på remiss. Häftet är gratis och kan laddas ner som pdf från eller beställas på regeringen.se/remiss.

Layout: Kommittéservice, Regeringskansliet.

Omslag: Blomquist.

Diagrammet visar andelen pensionerade män och kvinnor med låg ekonomisk standard om grundskyddet i pensionen är pris- respektive inkomstindexerat. Läs mer i kapitel 7.

Tryck: Elanders Sverige AB, Stockholm 2014.

ISBN 978-91-38-24186-8

ISSN 0375-250X

Förord

Socialförsäkringen utgör en viktig del i den generella välfärden. Den är också, tillsammans med avtalsförsäkringar, en betydelsefull komponent i den svenska arbetsmarknadsmodellen. Både de sociala försäkringarna och avtalsförsäkringarna är könsneutralt formulerade. Däremot är utfallen av dem inte alltid könsneutrala. Ambitionen med den här rapporten är därför att analysera om socialförsäkringen bidrar till att utjämna, konservera eller förstärka skillnaderna mellan kvinnor och män. Kapitlen visar till exempel att de ekonomiska effekterna av arbetslöshetsförsäkringens och pensionssystemets utformning ser olika ut för kvinnor och män. Sjukskrivningar och arbetsskador är andra frågor som tas upp. Vidare diskuteras huruvida tillämpningarna av regelverken är lika könsneutrala som reglerna själva.

Delegationen för jämställdhet i arbetslivet (JA-delegationen) har till uppgift att främja jämställdheten i arbetslivet. I vårt uppdrag ingår att sammanställa och tillgängliggöra kunskap om kvinnors och mäns olika villkor och möjligheter i arbetslivet och de faktorer som leder till ojämställdhet. För att på ett överskådligt sätt presentera åtminstone en del av all existerande kunskap på området publicerar vi en serie forskningsrapporter. Rapporterna spänner tillsammans över det vida fält som jämställdhet i arbetslivet utgör. I varje rapport bidrar ett antal forskare med kapitel om olika frågor ur skilda vetenskapliga perspektiv. Författarna svarar själva för innehållet i respektive kapitel.

Vår förhoppning är att forskningsrapporterna ska bidra med bred och användbar kunskap om jämställdheten i arbetslivet. Rapporterna beskriver nuläget, blickar bakåt och utåt samt pekar i vissa fall ut riktningen framåt. De utgör därmed viktiga bidrag både till den allmänna debatten och till det slutbetänkande som JA-delegationen kommer att lämna till regeringen. Vi vill därför tacka

de forskare som tagit sig tid att medverka i den här rapporten. Det är vår övertygelse att vi tillsammans – med kunskap, vilja och mod – kan uppnå ett jämställt arbetsliv.

Stockholm i november 2014

Anna Hedborg
JA-delegationens ordförande

Innehåll

1.	Bidrar socialförsäkringarna till skillnader mellan män och kvinnor?	9
1.1	Inledning	9
1.2	De olika kapitlen.....	13
1.3	Några slutsatser	18
	Referenser.....	20
2.	Ersättning vid arbetslöshet för kvinnor och män	21
2.1	Inledning	21
2.2	Definitioner av arbetslöshet.....	24
2.3	Arbetslöshetsförsäkringen	27
2.4	Ersättningen vid arbetslöshet för kvinnor och män	33
2.5	Avslutande diskussion.....	49
	Referenser.....	52
3.	Likabehandling i allmän och offentlig sjukförsäkring	55
3.1	Likhet inför lagen	55
3.2	Sjukförsäkring vid nedsättning i förmågan att arbeta	57
3.3	Föreställningar i motiven till sjukförsäkringsregleringen.....	60
3.4	Föreställningar i tillämpningen av sjukförsäkringen	63
3.5	Föreställningar och likabehandling.....	76
	Referenser.....	80
4.	Kvinnor och mäns sjukfrånvaro	87
4.1	Sjukfrånvarons förutsättningar	87
4.2	Sjukfrånvaro bland kvinnor och män	90

4.3	Selektion till olika yrken och arbetsmiljöer.....	91
4.4	Sjukfrånvaro och ansvaret för hem och familj.....	100
4.5	Arbete, vanliga psykiska problem och sjukfrånvaro.....	107
4.6	Arbete, psykisk hälsa och sjukfrånvaro	110
4.7	Hälso- och sjukvården, Försäkringskassan och bemötande	115
4.8	Avslutande kommentarer	117
	Referenser	118
5.	Kvinnor, män och inkomster efter arbetsolyckor	125
5.1	Inledning.....	125
5.2	Omfattningen av arbetsskadorna.....	126
5.3	Arbetskraftsdeltagande, sjukskrivningar och inkomster efter en arbetsolycka.....	132
5.4	Sammanfattning	143
	Referenser	145
	Appendix.....	147
6.	Den ojämsställda arbetsmarknadens konsekvenser: Könsskillnader i inkomstkompensation bland egenföretagare och anställda.....	157
6.1	Inledning.....	157
6.2	Tidigare forskning.....	158
6.3	Utformningen av socialförsäkringssystemet för egenföretagare	161
6.4	Data och metod.....	165
6.5	Resultat	170
6.6	Sammanfattning och slutsatser	180
	Referenser	183
	Appendix A.....	186
	Appendix B	187
7.	Ålderspension och fattigdom Dagens och framtidens pension för vissa utsatta grupper.....	193
7.1	Inledning.....	193
7.2	Vilka har en låg pension.....	194
7.3	Framtidens pensioner	212

7.4	Sammanfattning och avslutande kommentarer.....	224
	Referenser.....	230
	Appendix.....	232
8.	Könsskillnader i val och avkastning – en forsknings- och kunskapsöversikt över individuella placeringsval inom premiepensionen och tjänstepensionen.....	235
8.1	Inledning	235
8.2	Varför skulle män och kvinnor välja olika investeringsstrategier?	236
8.3	Könsskillnader i investeringar utifrån placeringsvalet inom premiepensionssystemet år 2000	241
8.4	Efter tio år: Finns det könsskillnader i avkastningen?	247
8.5	Likheter mellan valen inom premiepensionen och tjänstepensionen: ser vi liknande könsskillnader i valen till tjänstepensionerna?	252
	Sammanfattning	261
	Referenser.....	262
	Appendix 1	266
	Appendix 2	269
9.	Kvinnor, lönearbete, inkomstkompensation och egenskapen att föda barn	271
9.1	Inledning	271
9.2	Under graviditeten.....	274
9.3	I anledning av barns födelse	282
9.4	Vård och tillsyn avseende barn äldre än 18 månader	287
9.5	Sammanfattning	291
	Referenser.....	295
10.	Arbetslivets privata sfär – om obetalt hemarbete, ledighet för vård samt hushållstjänster	297
10.1	Omfattningen av det obetalda hushålls- och omsorgsarbetet	298
10.2	Är hushålls- och omsorgsarbete riktigt arbete?	300
10.3	En privat sfär.....	301
10.4	Vilket arbete ska medföra rättigheter?	302
10.5	Hur kan det obetalda hushålls- och omsorgsarbetet göras till betalt?	304

10.6	Exemplet vård och omsorg om barn.....	306
10.7	Exemplet vård och omsorg om närstående	310
10.8	Exemplet städning.....	313
10.9	Sammanfattande slutsatser	318
	Referenser	322

1. Bidrar socialförsäkringarna till skillnader mellan män och kvinnor?

Gabriella Sjögren Lindquist och Eskil Wadensjö

1.1 Inledning

Det finns stora skillnader mellan kvinnors och mäns ställning på arbetsmarknaden och ekonomiska situation i Sverige. Kvinnor och män befinner sig på olika delar av arbetsmarknaden; vi har en köns-segregerad arbetsmarknad. Kvinnor har lägre löner och inkomster än männen. I de delar av arbetsmarknaden där kvinnorna utgör en majoritet är lönerna lägre än i de delar av arbetsmarknaden där männen utgör en majoritet. Kvinnor gör i mindre utsträckning än män karriär i de yrken där både kvinnor och män arbetar; det finns ett glastak. Män är betydligt oftare än kvinnor egenföretagare. Kvinnor har oftare förvärvsavbrott, arbetar oftare deltid och tar i genomsnitt en större del av hushållsarbetet och ansvaret för barnen och andra anhöriga som äldre föräldrar än vad män gör. Det sker en utveckling i riktning mot mer jämställdhet, men den går relativt långsamt.

I denna volym behandlar vi olika aspekter av situationen för kvinnor och män inom socialförsäkringarna och arbetslöshetsförsäkringen. Huvudfrågan är hur kvinnor och män behandlas i dessa system och om dessa system bidrar till att utjämna, konservera eller förstärka skillnaderna mellan kvinnors och mäns situation på arbetsmarknaden och i ekonomin. Volymen kan ses som uppdatering av en volym inom Kvinnomaktutredningen som behandlade samma fråga. Se Persson och Wadensjö (1998).

Lagarna är självklart inte längre utformade så att kvinnor och män ska behandlas olika. Reglerna är desamma för kvinnor och män. Det utesluter emellertid inte att reglerna kan ha olika effekter för kvinnor och män. Då kvinnor och män är i olika delar av arbetsmarknaden och har olika roller i familjerna, kan könsneutralt formulerade regler ha olika effekter för kvinnor och män. Dessa frågor behandlas i de kapitel som ingår i denna bok, och som kortfattat sammanfattas senare i detta inledningskapitel. Först vill vi dock ge några exempel på att utformningen av olika ersättningssystem kan innebära problem främst för kvinnor.

Det finns en ersättning som bara kan utgå till kvinnor, graviditetsspenning. Det kan tyckas som att utformningen av den inte kan

ha någon större betydelse för jämställdheten. Så är emellertid inte fallet. Hur ersättningen vid frånvaro på grund av graviditet fördelas mellan den allmänna försäkringen, avtalsförsäkringar och arbetsgivarinträde kan till exempel vara viktigt. Om arbetsgivaren betalar en del av den, kan det innebära en högre kostnad för en arbetsgivare att anställa en kvinna jämfört med en man och i förlängningen leda till diskriminering (så kallad statistisk diskriminering). Finns det en lagstadgad minsta period då kvinnan ska vara frånvarande från arbetet vid graviditet kan det försämra kvinnornas situation på arbetsmarknaden jämfört med männens av samma skäl.

Motsvarande problem finns vad gäller föräldraförsäkringen och ersättningen för vård av sjukt barn. Kvinnor tar ut mer av dagarna och ersättningen betalas delvis men inte helt av socialförsäkringen. Taken i socialförsäkringarna och en inte fullständig kompensation av inkomstbortfallet från socialförsäkringen innebär att delar av inkomstbortfallet täcks dels av familjen, dels av avtalsförsäkringar och arbetsgivare. Att kvinnor tar ut fler dagar i föräldraledighet innebär att arbetsgivarnas förväntade kostnader i genomsnitt blir högre om de har kvinnor med små barn anställda än om de har män med små barn anställda, vilket kan påverka företagets rekryteringsbeslut.

Kompensationsgraden och taken i ersättningssystemen kan också påverka besluten inom familjerna. Då endast en viss del av inkomstbortfallet ersätts, blir familjens inkomstbortfall i regel lägre om kvinnan tar föräldraledigheten eller vården av sjukt barn. I flertalet par har mannen högre lön än kvinnan (män har högre lön än kvinnor givet ålder; och i paren är mannen dessutom i genomsnitt några år äldre än kvinnan och lönen stiger i de flesta yrken med ålder), och det kostar därför kortsiktigt mer för familjen om mannen stannar hemma. Avbrott i arbetet kan emellertid leda till fördröjd och lägre löneutveckling. Det innebär att kvinnorna kan få en sämre löneutveckling än männen och därmed också att deras pensioner så småningom blir lägre, då det är de som stannar hemma.

Pensionerna är ett annat viktigt område. Män och kvinnor har olika inkomster och det leder över till olikheter i pensioner. En viktig del av dessa skillnader beror på att kvinnor tar mer ansvar för arbetet med barn och hushåll och därmed får lägre inkomster. Skillnad i pensioner kan leda till en obalans i inkomster inom familjen under åren som ett par är pensionärer och kan ge allvarliga ekonomiska problem framför allt för kvinnan i de fall där äktenskapet upphör. Om ett par skiljer sig, ingår de förväntade pension-

erna (pensionsförmögenheten) inte som en del av förmögenheten vid bodelningen. Skilsmässor kostar i regel i detta avseende mer för kvinnor än för män. Även för gifta eller sammanboende par som inte skiljer sig kan den ekonomiska situationen för kvinnor efter pensioneringen bli ekonomiskt besvärlig. I äktenskapen är kvinnan i genomsnitt några år yngre än mannen och kvinnor lever också i genomsnitt längre än män. Det innebär att det är betydligt vanligare att kvinnor blir änkor än att män blir änklings. Det leder till att många äldre kvinnor lever ensamma och till att de då får leva enbart på sin egen ofta låga pension.

Låga inkomster gör att många kvinnor kommer att få hela eller en betydande del av sin pension i form av garantipension, betydligt fler än vad som är fallet för män. Ett problem med denna pension är att den är prisindexerad vilket kommer att leda till att det på sikt blir en eftersläpning i inkomstutvecklingen jämfört med löntagare och också jämfört med dem som får sin pension i form av inkomstpension (som är indexerad efter inkomstutvecklingen i ekonomin). Problemet med låga garantipensioner är speciellt markant för dem av de utrikesfödda som inte kan tillgodoräkna sig de 40 år i Sverige som krävs för en full garantipension.

Ett speciellt problem i det nya pensionssystemet som främst berör kvinnor är att det är baserat på arbetsinkomster under hela arbetslivet, och att det gäller även för arbetsinkomster innan det nya systemet infördes. De som är födda 1954 eller senare går helt enligt det nya systemet (de som är födda tidigare går i större eller mindre utsträckning även på ATP-systemet). De som är födda år 1954 eller åren närmast efter hade varit vuxna i många år när det nya systemet infördes kring millennieskiftet (besluten om det nya pensionssystemet togs i Riksdagen 1994 och 1998). Många av kvinnorna i dessa åldersgrupper (betydligt fler än bland männen) hade efter att ha avslutat sin utbildning inte arbetat heltid alla år fram till då pensionssystemet förändrades. Många hade varit hemma utan arbetsinkomst under några år och många hade arbetat deltid under åren före att det nya systemet introducerades. Det leder till låga pensioner för dessa kvinnor, som det inte är lätt att kompensera för genom sparande och privata pensionsförsäkringar. Detta inte minst då avdragsmöjligheterna för avgifter till privata pensionsförsäkringar har försämrats. Och det var ju vid introduktionen av det nya pensionssystemet inte möjligt att retroaktivt arbeta mer. Många kvinnor kommer alltså att få låga pensioner på grund av att de inte kunde förutse att och hur det offentliga pensionssystemet

skulle komma att förändras ett antal år framåt i tiden. Det kan ses som att det infördes en retroaktiv lagstiftning innebärande låga pensioner för många kvinnor jämfört med vad de kunde ha förväntat sig enligt reglerna för ATP-systemet (som byggde på de 15 bästa åren, förutsatt minst 30 år med arbetsinkomst).¹

Ett annat område där reglerna kan leda till olika konsekvenser för kvinnor och män är arbetslöshetsförsäkringen. Det går här främst att peka på den sänkta ersättningsperioden vid deltid-arbetslöshet. Det drabbar framför allt kvinnor som oftare arbetar deltid och oftare är på de delar av arbetsmarknaden där deltid-arbete är vanligt. Syftet med förändringen var att få fler att arbeta heltid, men resultatet kan bli att fler istället blir heltidsarbetslösa för att på så sätt kunna få en acceptabel ersättning.² Deltidsarbete och deltid-arbetslöshet kombinerat kan emellertid vara en väg till heltidsarbete. Det är ofta lättare att söka efter ett nytt arbete när man redan har ett arbete om än det är på deltid än när man är arbetslös på heltid.

Ett annat problem med arbetslöshetsförsäkringen är att rätten till ersättning är beroende av medlemskap i en a-kassa och att många inte är medlemmar i en sådan a-kassa. Antalet som har lämnat a-kassan eller inte blivit medlemmar har ökat efter den kraftiga avgiftsökningen år 2007. De som har lämnat i störst utsträckning är dels en del av dem som har en mycket säker ställning på arbetsmarknaden och inte löper någon risk att bli arbetslösa, men dels också en del av dem med låga och osäkra inkomster (och stor risk att förlora sitt arbete) och som inte upplever sig ha råd att betala avgiften. Det gäller inte minst kvinnor i servicesektorn (till exempel dem som är anställda i detaljhandel och restauranger).

För vissa typer av ersättningar är frågan om kvinnor och män får samma bedömning eller om det finns skillnader i bedömningen som kan missgynna kvinnor eller män. De exempel som brukar framföras vad gäller arbetsskadeförsäkringen är att Försäkringskassan har större förtroenhet med de skador (i regel olycksfall), som män oftare råkar ut för, och mindre förtroenhet med arbetssjukdomar som kvinnor oftare råkar ut för. Det kan också finnas skillnader i vilka andra faktorer som Försäkringskassan och domstolar tar hänsyn till vad gäller bedömningen av kvinnors och mäns rätt

¹ Se Werner (2012) för en utförlig genomgång av detta fall.

² Se Godøy och Røed (2014) för en undersökning baserad på norska data. De visar i sin undersökning att möjligheten att behålla arbetslöshetsersättning på deltid förkortar perioden med arbetslöshet och påskyndar återgången till heltidsarbete.

till ersättning. Finns det skillnader där vad gäller hur män och kvinnor behandlas vid prövning av sina ärenden?

1.2 De olika kapitlen

Vi ska här kort redovisa några resultat från de olika kapitlen. Vi behandlar inte alla frågor som behandlas i kapitlen. Sammanfattningar finns i stället i respektive kapitel. Det är viktigt att se att det finns problem på vissa områden vad gäller hur kvinnor behandlas i socialförsäkringssystemet jämfört med männen, men inte i systemets alla olika delar.

Åsa Lundqvist: Ersättning vid arbetslöshet för kvinnor och män

Det finns betydande variationer över decennierna vad gäller hur kvinnors och mäns arbetslöshet har utvecklats. Nu är omfattningen ungefär densamma för män och kvinnor. Det finns dock vissa skillnader. Kvinnor har oftare ersättning som svarar mot ett arbete som inte är på heltid. Ett generellt problem är att ersättningen är låg för både män och kvinnor för dem som endast har ersättning från en arbetslöshetskassa och ingen komplettering från till exempel en inkomstförsäkring. Kvinnor har i genomsnitt lägre dag ersättning än män. En regel i försäkringsvillkoren som ger kvinnorna speciella problem är att ersättningsperioden vid deltidsarbetslöshet (att någon som arbetat heltid har förlorat sitt arbete men har lyckats få ett deltidsarbete) numera endast är 75 dagar mot 300 eller 450 dagar för heltidsarbetslösa. Det kan leda till att kvinnor inte kan ta ett deltidsarbete utan måste välja heltidsarbetslöshet i stället av ekonomiska skäl. Det kan på grund av nätverkseffekter vara lättare att söka ett heltidsarbete för den som har ett deltidsarbete än för den som är arbetslös.

Ruth Mannelqvist: Likabehandling i allmän och offentlig sjukförsäkring

En fråga som är svår att kartlägga är om kvinnor och män givet hälsotillstånd och arbetsförmåga behandlas lika inom sjukförsäkringen. I detta kapitel undersöks vilken typ av argument olika personer och myndigheter som är involverade i besvärssärenden använder. Undersökningen avser alltså inte utfallen av besvärssärendena utan det som tas med i vad som anförs av den försäkrade och Försäkringskassan samt vad som nämns i domen. Det visar sig att det finns tydliga skillnader. Det som är relevant enligt lagen är av läkare diagnostiserad sjukdom och arbetsoförmåga. Det som dessutom nämns i olika fall är personens motivation till arbete och familjeförhållandena. Sättet att argumentera vad gäller dessa faktorer skiljer sig markant om det är ärenden som avser kvinnor eller män.

Gunnel Hensing: Kvinnors och mäns sjukfrånvaro

Den kvinnliga sjukfrånvaron är högre än männens. Frågan är vad denna skillnad beror på. En del av förklaringen kan ligga i att män och kvinnor har olika yrken och är på olika arbetsplatser. Vid konstanthållning för yrke och arbetsplats minskar också skillnaden markant, men det kvarstår en betydande skillnad. Vad kan då denna skillnad bero på? Viktigt i detta sammanhang är skillnaden i ansvar för hem och familj. Att kvinnor tar större ansvar kan vara en viktig del av deras högre sjukfrånvaro. Dubbla krav och konkurrerande krav från arbete och familj kan leda till högre sjukfrånvaro. Den högre sjukligheten bland kvinnor finns framför allt i vissa diagnosgrupper som de psykiatriska diagnoserna.

Gabriella Sjögren Lindquist och Eskil Wadensjö: Vad händer efter en arbetsskada på arbetsmarknaden för kvinnor och män?

Arbetsolyckor är något vanligare bland män än bland kvinnor. Det har i undersökningar avseende USA visat sig att konsekvenserna vad gäller löneutveckling, arbetskraftsdeltagande och förvärvsinkomster är mer negativ för kvinnor än för män som drabbats av arbetsolyckor med längre sjukfrånvaro. Även i Sverige minskar inkomsterna på längre sikt för dem som har lång sjukfrånvaro till följd av en arbetsolycka. Undersökningen som redovisas i detta

kapitel visar att skillnaderna mellan män och kvinnor inte går i samma riktning i Sverige som i USA och att nedgången i förvärvsinkomster främst är avhängigt av vilka yrken och vilken utbildning personen har. De med kort utbildning och riskfyllda yrken drabbas mest. Även de som inte drabbas av olyckor och har samma yrken och korta utbildningar har en liknande negativ utveckling av förvärvsinkomsterna, vilket förklarar det mesta av nedgången för dem som har långvariga sjukfrånvaroperioder.

Pernilla Andersson Joona: Könsskillnader i inkomst-kompensation bland egenföretagare och anställda

Kvinnor är betydligt mindre ofta egenföretagare än män. Det kan finnas flera samverkande förklaringar: att kvinnor och män har olika yrken och att vissa yrken oftare leder till egenarbete, att män har nätverk som är mer arbetsinriktade på ett sätt som underlättar att starta ett eget företag samt att kvinnor är mindre riskbenägna än män och att egenföretagande innebär mer risktagande än anställning. Förvärvsinkomsterna varierar mer för egenföretagarna och skyddet inom social- och avtalsförsäkringarna är sämre. För att få ersättning från en arbetslöshetskassa krävs att företaget läggs ner, och ingen ersättning lämnas om det är ett lönsamt företag som läggs ner. Det innebär att ersättning endast utgår om det är ett olönsamt företag som läggs ner. Det innebär i sin tur att arbetslöshetsersättningen i regel kommer att vara baserad på en låg inkomst och därför också kommer att bli låg. Egenföretagare har också ofta problem med att vara borta från sitt företag en längre tid, t.ex. som föräldraledig. Kunderna kan försvinna under den tid verksamheten inte fungerar som annars. Då kvinnor tar ut mer föräldraledighet än män, kan det vara ett argument för kvinnor att avstå från att etablera sig som egenföretagare. Något som också kan leda till problem är att de som har bildat ett fåmansaktiebolag för sitt egenföretag själva måste stå för hela kostnaden vid sjukfrånvaro under de första fjorton dagarna.

Lennart Flood: Ålderspension och fattigdom. Dagens och framtidens pension för vissa utsatta grupper

Våra pensionssystem är huvudsakligen baserade på vilka avgifter som individerna och deras arbetsgivare har betalat till systemen. Det gäller det allmänna pensionssystemet, avtalspensionerna och de privata pensionerna. Det betyder att pensioner återspeglar de inkomster personer har haft under åren på arbetsmarknaden, inte minst hur många år de har varit på arbetsmarknaden. Speciellt gäller att kvinnor i regel har haft lägre inkomster och färre år i arbetslivet och alltså får betydligt lägre pensioner än män. Många kvinnor får så låga inkomstpensioner att de får hela eller en del av sin pension som garantipension. Ett allvarligt problem med garantipensionen är att den är prisindexerad och inte inkomstindexerad. Det innebär att den jämfört med andra inkomster kommer att bli allt lägre över tiden. Svårast är situationen för de utrikes födda som kommer från fattigare länder utanför OECD och som har få års vistelse i Sverige. De får en låg inkomstpension och ofta en mycket låg garantipension, då de inte har de 40 år som krävs för en full pension (ett undantag finns för dem som har fått uppehållstillstånd som flyktingar).

Jenny Säve-Söderbergh: Premiepensionen – könsskillnader i intjänande, val och avkastning. En forskningsöversikt

Kvinnor och män har enligt forskningen olika inställning till risk i genomsnitt. Kvinnor är mindre riskbenägna. Kvinnor visar sig också ha mindre finansiell kunskap än vad män har. Det skulle kunna innebära att kvinnor och män gör olika val vad gäller premiepensionen, dvs. att kvinnor väljer fondalternativ med lägre kalkylerad risk. Det visar sig emellertid att skillnaderna är ganska små. Det finns dock något fler män än kvinnor som väljer fonder med mycket hög risk; fonder som under den undersökta perioden också har haft högre avkastning än andra fonder. Om de mer riskfyllda fonderna går bättre än genomsnittet framöver, vet vi naturligtvis inte. De senaste decenniernas pensionsreformer både inom den allmänna pensionen och inom tjänstepensionsområdet har gett individen ett större ansvar för hur de egna pensionsbidragen investeras och därför hur de utvecklas. En större del av pensionsinkomsten kommer således bero på vilka val av placeringar på kapital-

marknaden man gör jämfört med för tidigare generationer. Detta kan också leda till betydande könsskillnader i pensionsinkomster, trots liknande arbetsliv och utbildning, om män och kvinnor gör olika investeringsval. Framförallt skulle könsskillnader i kunskaper om hur man förvaltar sina pensionsbidrag samt viljan att utsätta sig för risk kunna leda till dessa olika investeringsval.

Lotti Ryberg-Welander: Kvinnor, lönearbete, inkomst-kompensation och egenskapen att föda barn

Det finns en socialförsäkring som endast kan utgå till kvinnor. Det är graviditetspenningen. Den utgår på samma nivå som sjukpenningen till kvinnor som har arbete där de exponeras för risker under de sista månaderna av graviditeten och där omplacering till andra arbetsuppgifter inte är möjlig. Lite överraskande utgår inte ersättning under de sista tio dagarna före förväntad nedkomst. Ersättningen kompletteras i regel inte av avtalsbestämda ersättningar. Den ekonomiskt sett mer omfattande ersättningen vid och efter graviditet är föräldraförsäkringen. Den utgår relaterad till inkomsten, men det finns en låg grundnivå. Det finns också en rätt till förkortad arbetstid när barnen är små. Det är en rätt som tro- ligen används mer av kvinnor än av män och som kan ha konsekvenser för kvinnors ställning på arbetsplatsen.

Catharina Calleman: Arbetslivets privata sfär – om hushålls- och omsorgsarbete

Hushållsarbetet är mycket omfattande och betydligt mer omfattande för kvinnor än för män. Det omfattas inte av socialförsäkringarna mer än i den utsträckning det finns grundförsäkringar som garantipensionen för dem som inte har eller har haft förvärvs-inkomster. Det totala obetalda hushållsarbetet tenderar att minska av flera olika skäl. Till viss del ersätts det med betalt hushållsarbete (bland annat stimulerat via RUT). Det finns dock på vissa områden ett ökande obetalt hushållsarbete bland annat genom neddragningar inom äldreomsorgen. Det finns också en zon mellan obetalt arbete inom hushållet och arbete som avlönas som en anställning. Det gäller främst olika typer av vård av anhöriga. Det kan gälla vård av barn med olika typer av funktionsnedsättningar, vård och omsorg

av andra ofta äldre närstående men också vård av fosterbarn. I dessa fall finns i regel inget skydd av socialförsäkringar vid inkomstbortfall eller ersättning vid ledighet som till exempel semester.

1.3 Några slutsatser

Socialförsäkringar och avtalsförsäkringar är könsneutralt formulerade i Sverige. De har emellertid olika effekter för kvinnor och män i och med att kvinnor och män är på olika delar av arbetsmarknaden och då kvinnor och män i praktiken har olika roller i hushållet.

Könssegeringen minskar över tiden och kvinnors och mäns fördelning av arbetet i hushållen tenderar att utjämnas. Men utvecklingen går mycket långsamt, och skillnaderna är fortfarande stora. Det har implikationer för hur socialförsäkringarna fungerar för kvinnor jämfört med män. Vi ska här bara peka på några av de många kunskaper som redovisas i olika kapitel av boken. Mycket mer framgår vid läsningen av de olika kapitlen.

1. Många kvinnor har helt eller delvis sin pension från garantipensionen. Garantipensionen kommer, genom att vara prisindexerad och inte inkomstindexerad, att släpa efter förvärvsinkomster och övriga pensioner. Det är viktigt att också garantipensionen blir inkomstindexerad.
2. De korta ersättningsperioderna vid deltidsarbetslöshet drabbar främst kvinnor. Det är viktigt att se över reglerna på detta område.
3. Graviditetsspenningen upphör tio dagar före förväntad nedkomst. Det finns inga starka skäl för att ha denna begränsning.
4. Det bör göras en översyn av hur olika delar av socialförsäkringssystemet är utformat vid anhörigvård och liknande typer av vård och omsorg i hemmet.
5. Det är viktigt att göra en särskild genomgång av hur de utrikes föddas ställning är i de olika socialförsäkringssystemen.
6. Det bör undersökas vilka effekter taken i socialförsäkringarna har för fördelningen av uttaget av ledigheterna och därmed för hur vård av barn och hushållsarbetet fördelas mellan män och kvinnor.

7. Det bör göras en översyn av hur socialförsäkringarna och arbetslöshetsförsäkringen fungerar för kvinnor och män som är egenföretagare och om de kan verka hämmande på kvinnors val av att bli egenföretagare.

Vi utgår från att Socialförsäkringsutredningen kommer att ta upp flera av de frågor vi här har nämnt.

Referenser

- Godøy, Anna och Knut Røed (2014), "Unemployment insurance and underemployment", IZA DP 7913.
- Persson, Inga och Eskil Wadensjö (red.) (1998), *Välfärdens genus-ansikte*, Rapport till Utredningen om fördelningen av ekonomisk makt mellan kvinnor och män, SOU 1998:3.
- Werner, Erika (2012), *Trygg, sviken eller osäker. Tankar och förändelser inför pensioneringen*, Lund Dissertations in Social Work no 44, Lund: Lunds Universitet, Socialhögskolan.

2. Ersättning vid arbetslöshet för kvinnor och män¹

Åsa Lundqvist

2.1 Inledning

Arbetslösheten är hög i Sverige. Enligt Arbetsförmedlingen var omkring 402 000 personer inskrivna arbetslösa i augusti 2013. Av dessa personer fick drygt 107 000 personer ersättning från arbetslöshetsförsäkringen, varav 52 000 kvinnor och 55 000 män (www.iaf.se). Antalet kvinnor och män som får ersättning från arbetslöshetsförsäkringen har minskat kraftigt de senaste åren. Det finns flera förklaringar: omfattande förändringar i arbetslöshetsförsäkringen samt införandet av jobb- och utvecklingsgarantin och jobbgarantin för ungdomar 2007 hör till några av de viktigare. Därtill har sammansättningen av gruppen arbetslösa förändrats drastiskt under loppet av några år, vilket bland annat har resulterat i att allt färre har möjlighet att kvalificera sig till arbetslöshetsförsäkringen (Arbetsmarknadsrapport 2013). Studier har också visat att mycket få får fullgott skydd när de blir arbetslösa; endast en av tio av dem som arbetade heltid när de blev arbetslösa får ut 80 procent av sin tidigare inkomst i ersättning från försäkringen (Arbetslöshetskassornas samorganisation 2013). Hur dessa förändringar påverkar arbetslösa kvinnor och män är ämnet för det här kapitlet. Mer specifikt handlar frågorna om huruvida ersättningen vid arbetslöshet skiljer sig mellan kvinnor och män. Den övergripande ambitionen är (1) att undersöka hur ersättningen från arbetslöshetsförsäkringen fördelas mellan kvinnor och män över tiden, samt (2) att studera några av de bakomliggande orsakerna till de eventuella skillnader som finns.

2.1.1 Avgränsningar och metodologiska avvägningar

Det är inte helt enkelt att analysera frågan om hur stor ersättningen är för arbetslösa kvinnor och män. Det är många faktorer som avgör hur mycket en arbetslös får i ersättning och som måste vägas in i analysen, t.ex. vilken ersättning en person är berättigad till, hur

¹ Stort tack till redaktörerna för denna volym för all hjälp och konstruktiva kommentarer under arbetets gång. Tack också Jesper Hansson vid Konjunkturinstitutet och Ann-Zofie Duvander vid Sociologiska institutionen i Stockholm för värdefulla kommentarer på tidigare utkast.

länge en person varit arbetslös, om han eller hon haft en deltids- eller en heltidsanställning före arbetslösheten, hur gammal en person är eller om han eller hon har ett funktionshinder som bidrar till nedsatt arbetsförmåga. För att kunna genomföra analysen har jag därför gjort några viktiga avgränsningar. För *det första* studeras enbart de allmänna försäkringarna, dvs. den inkomstrelaterade arbetslöshetsförsäkringen och grundförsäkringen. Analysen beaktar alltså inte avtalsbestämda ersättningar eller kompletterande privata försäkringar. Inte heller omfattas arbetslösa personer som får olika former av ersättningar från sjukförsäkringen (som betalas inom vissa program) eller personer med försörjningsstöd (som betalas av kommunen). Det betyder att resultaten inte omfattar hela ersättningssystemet. Den huvudsakliga anledningen är att komplexiteten i systemet gör att en sådan analys helt enkelt inte låter sig göras i det här sammanhanget.² För *det andra* studeras både öppet arbetslösa och deltagare i program med aktivitetsstöd. Det faktum att allt fler arbetslösa deltar i program med aktivitetsstöd har lett till en viss begreppslig förvirring, och enligt Fredrik Jansson Dahlnén har de förändringar som skett inom arbetsmarknadspolitiken, där just antalet personer med aktivitetsstöd ökat mycket kraftigt, bidragit till att gruppen öppet arbetslösa som mått blivit alltför trubbigt och till och med missvisande. Istället bör en analys av hur många som har ersättning omfatta både gruppen öppet arbetslösa och personer som får aktivitetsstöd (Jansson Dahlnén 2010). De personer som deltar i program med aktivitetsstöd får sin ersättning från Försäkringskassan, och redovisas inte i analyserna av ersättningsnivåerna i arbetslöshetsförsäkringen. Däremot har jag försökt att inkludera gruppen som har aktivitetsstöd i de mer övergripande analyserna av gruppen arbetslösa, framförallt för att uppmärksamma att antalet personer som får ersättning genom arbetslöshetsförsäkringen är långt mycket färre än det reella antalet arbetslösa. För *det tredje* utgår jag från Arbetsförmedlingens definition av arbetslöshet (anledningen diskuteras mer ingående i nästa stycke).

² Det är dock viktigt att påminna om att dessa former av stöd utgör en viktig skillnad i de allra flesta arbetslösas ekonomi. Enligt beräkningar från Institutet för Privatekonomi kan det t.ex. vara avgörande för en familj om han eller hon har någon form av kompletterande ersättning. Deras exempel utgår från en familj där den ena parten blir arbetslös. Lönen före arbetslöshet var 30 000 kronor i månaden. Om denne enbart har a-kassa får han/hon ut 14 960 kronor i månaden. Om samma person också har kompletterande ersättningar får han eller hon ut ytterligare 6 360 kronor i avtalsersättning och 2 680 kronor i inkomstförsäkring, vilket i exemplet spelar en avgörande roll för om familjen ska klara sina utgifter varje månad (Örneelius 2009).

Jag har framförallt använt mig av Arbetsförmedlingens data, analyser och prognoser, AKU samt av Inspektionen för arbetslöshetsförsäkringens (IAF) statistikdatabas. Jag har begränsat den empiriska analysen till att studera ersättningen vid arbetslöshet för kvinnor respektive män i relation till om de tidigare haft en deltids- eller heltidsanställning samt deras ålder. Andra viktiga variabler, som födelseregion, funktionsnedsättning eller utbildningsnivå inkluderas endast delvis i analysen, framförallt på grund av att relevant data är svårtillgänglig, vilket har inneburit att de analyser som görs enbart baseras på tidigare studier.

2.1.2 Kort om tidigare forskning

Svensk arbetsmarknadspolitik med dess olika beståndsdelar är ett mycket beforskat område; effekterna av den aktiva arbetsmarknadspolitik, dess utformning och utveckling har studerats ingående i olika sammanhang (se t.ex. Edebalk 1973; Furåker 1987; Kjellberg 1995; Nycander 2002; Wadensjö 1998). Även deltidsarbetet, och därmed den frivilliga eller ofrivilliga deltidsarbetslösheten, har studerats relativt ingående (Hartman 2008; Ek och Holmlund 2011; Nyberg 2005). Arbetslöshetsproblematiken i sig har också behandlats i flera studier (se t.ex. Edebalk 2013; Olofsson 1997; Olofsson och Wadensjö 2004; Sjöberg, Palme och Carroll 2010). Hit hör även uppmärksammade studier av sociala och ekonomiska effekter av att leva i arbetslöshet eller i utanförskap (Angelin 2009; Salonen 2010). Därtill har genusforskningen bidragit till att blottlägga ojämlikhetsskapande mekanismer på arbetsmarknaden, vad gäller generella arbetsvillkor, löner och arbetstider (se t.ex. Abrahamsson 2000; Acker m.fl. 1992; Grönlund 2004; Hirdman 1998; Nyberg 1997, 2005, 2008).

Däremot finns det inte särskilt många studier som analyserar skillnaderna i ersättningen för kvinnor och män vid arbetslöshet, särskilt sådana som tar hänsyn till de många förändringar som skett under senare år. AEA:s "Arbetslöshetsrapport 2012" beaktar dock ersättningen för kvinnor och män. Här finns användbara data, särskilt med hänsyn till hur ersättningen vid arbetslöshet fördelas utifrån kön, ålder och födelseland. Därtill har Anders Kjellberg analyserat de förändrade reglerna för a-kasseavgifterna, och bland annat visat att en polarisering skett mellan akademiker och tjänstemän å ena sidan och arbetare å den andra. Akademiker och tjänstemän

betalar ofta lägre avgifter än LO-medlemmar (Kjellberg 2013). Denna klassmässiga polarisering har jag tyvärr inte kunnat behandla i detta kapitel, men frågan är viktig för framtida forskning – dvs. finns det några könsmässiga skillnader i den ökande polariseringen mellan akademiker och tjänstemän versus LO-grupperna? Frågan för mitt kapitel är istället mer övergripande: vad blir ersättningen vid arbetslöshet för kvinnor och män?

Kapitlet består av ytterligare fyra delar. Efter inledningen följer en kort redogörelse av de definitioner av arbetslöshet som används i Sverige. Därefter beskrivs arbetslöshetsförsäkringen med vissa tillbakablickar. Det tredje avsnittet bearbetar och analyserar det empiriska materialet med ambitionen att svara på frågan vad ersättningen vid arbetslöshet blir för kvinnor och män. Avslutningsvis sammanfattas resultaten.

2.2 Definitioner av arbetslöshet

Det finns i Sverige två mått på arbetslöshet.

- Statistiska Centralbyrån (SCB) använder sig av Arbetskraftsundersökningen (AKU) som utgör Sveriges officiella mått på arbetslöshet och sysselsättning i sina studier av förhållandena på arbetsmarknaden. AKU ger en sammanhållen bild av situationen på arbetsmarknaden för befolkningen mellan 15 och 75 år. Definitionen av arbetslöshet och sysselsättning följer ILO:s rekommendationer sedan 2007, samt de regleringar som ges av Eurostat. Den största skillnaden jämfört med tidigare är att från 2007 och framåt räknas heltidsstuderande som sökt och kunnat ta arbete som arbetslösa. Denna definitionsförändring innebär alltså att gruppen unga som räknas som arbetslösa har ökat (jmf. SCB, Bakgrundsfakta för arbetsmarknads- och utbildningsstatistik 2013:8).
- Arbetsförmedlingen (Af) använder sig av sin verksamhetsstatistik av antalet inskrivna arbetslösa mellan 16 och 65 år. Arbetsförmedlingens definition av arbetslöshet har ändrats flera gånger, men en avgörande förändring är att från 2007 ingår även personer som deltar i någon form av program med aktivitetsstöd i gruppen arbetslösa. Måttet för Arbetsförmedlingens arbetslöshetstal fick år 2011 namnet ”inskrivna arbetslösa”, som delas in i två grupper: öppet arbetslösa och sökande i program med aktivi-

tetsstöd (jmf. SCB, Bakgrundsfakta för arbetsmarknads- och utbildningsstatistik 2013:8).

De båda måtten skiljer sig åt av flera anledningar. AKU är en urvalsundersökning som studerar utvecklingen på arbetsmarknaden, där alltså både gruppen arbetslösa och gruppen sysselsatta och dem som är utanför arbetskraften ingår. AKU samlar in sina uppgifter genom telefonintervjuer med cirka 29 500 personer i månaden, eller cirka 88 500 personer i kvartalet. Arbetsförmedlingens månatliga statistik baseras på antalet arbetssökande och inskrivna arbetslösa den sista varje månad. Det är alltså ett slags ögonblicksbild som presenteras varje månad, och inte ett genomsnitt för hela undersökningsperioden.

AKU använder sig av tre kategorier i sina studier: sysselsatta, arbetslösa och ej i arbetskraften. Gruppen ”sysselsatta i arbete” är personer som arbetat i minst en timme i inkomstbringande syfte under själva referensveckan, dvs. då intervjun gjordes. En sysselsatt person kan ha lönearbetat (som löntagare eller egenföretagare) men också arbetat utan lön i exempelvis ett företag som tillhör själva hushållet.

En arbetslös definieras i AKU ”som en person som är utan arbete, kan ta ett arbete och aktivt har sökt eller avvaktar ett arbete som börjar inom 3 månader” (SCB, Bakgrundsfakta för arbetsmarknads- och utbildningsstatistik 2013:8, s. 9). Till gruppen ”ej i arbetskraften” räknas långvarigt sjuka, heltidsstuderande som inte söker eller kan ta ett arbete, pensionärer, hemarbetande samt övriga. AKU tar inte hänsyn till om en arbetslös är i arbetsmarknadspolitiska åtgärder, dvs. i program med aktivitetsstöd.

Arbetsförmedlingen delar in de inskrivna i olika sökandekategorier. Inskrivna arbetssökande består av 1) inskrivna som har arbete (t.ex. nystartjobb eller arbete med stöd) och 2) inskrivna arbetslösa, dvs. öppet arbetslösa och sökande i program med aktivitetsstöd eller utvecklingsersättning.

En öppet arbetslös person definieras av Arbetsförmedlingen som en ”arbetssökande utan arbete som aktivt söker och omgående kan tillträda på arbetsmarknaden förekommande arbete och som inte deltar i ett arbetsmarknadspolitiskt program” (Arbetsmarknadsverket 2007, s. 18). Af har också en särskild definition av gruppen långtidsarbetslösa: ”personer över 25 år som varit arbetslösa kontinuerligt i minst 6 månader eller personer under 25 år som

varit arbetslösa kontinuerligt i minst 100 dagar” (Arbetsmarknadsverket 2007, s. 18).

Till gruppen ”inskrivna arbetslösa” räknas som sagt också de personer som deltar i någon form av arbetsmarknadspolitiska program och erhåller någon form av aktivitetsstöd eller utvecklingsersättning. Sökande med aktivitetsstöd eller utvecklingsersättning omfattar en rad olika åtgärdsformer, t.ex. jobbgarantin, jobb- och utvecklingsgarantin och arbetsmarknadsutbildning till arbetspraktik. Aktivitetsstödet motsvarar arbetslöshetsersättningen vid arbetslöshet. Det är Försäkringskassan som hanterar utbetalningen av aktivitetsstödet. Det innebär att de personer som deltar i ett program med aktivitetsstöd inte får ersättning från arbetslöshetsförsäkringen.

Eftersom det alltså finns olika sätt att definiera arbetslösheten i Sverige genereras också olika siffror; enligt Arbetsförmedlingen var 402 000 människor inskrivna arbetslösa i augusti 2013, vilket motsvarade 8,5 procent av den registerbaserade arbetskraften. Motsvarande siffra enligt AKU var 377 000 arbetslösa, vilket motsvarade 7,3 procent av den totala arbetskraften. Enligt SCB:s analys av AKUs och Afs arbetslöshetsstatistik är samstämmigheten mellan de båda måtten ”mycket god”, men sammansättningen av de arbetslösa skiljer sig åt (SCB, Bakgrundsfakta för arbetsmarknads- och utbildningsstatistik 2013:8, s. 7). Det är som vi sett ovan särskilt ålderssammansättningen som skiljer sig åt mellan de båda statistikällorna (antalet ungdomar var klart fler i AKU än bland inskrivna arbetslösa på Af). Det finns också personer som är inskrivna arbetslösa på Af men som definieras som sysselsatta eller utanför arbetskraften i AKU eller tvärtom (SCB, Bakgrundsfakta för arbetsmarknads- och utbildningsstatistik 2013:8, s. 7).

I det här kapitlet använder jag mig framförallt av Arbetsförmedlingens definition av arbetslöshet. Den främsta anledningen är att en person som får ersättning från arbetslöshetsförsäkringen måste vara inskriven vid Arbetsförmedlingen. Därmed omfattar Arbetsförmedlingens statistik alla som får ersättning från arbetslöshetsförsäkringen.

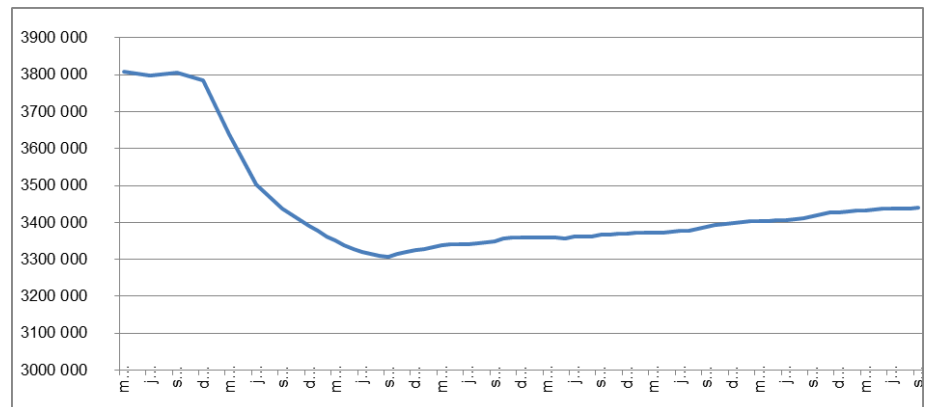
2.3 Arbetslöshetsförsäkringen

Arbetslöshetsförsäkringen är arbetsmarknadspolitikens viktigaste beståndsdel tillsammans med de arbetsmarknadspolitiska programmen och förmedlingen av arbeten. Det är en försäkring, som precis som t.ex. sjukförsäkringen, grundas på inkomstbortfallsprincipen. Försäkringen har över tiden genomgått flera förändringar. Inte förrän under 1970-talet anpassades försäkringen till det övriga trygghetssystemet, då riksdagen i 1973 års lag om arbetslöshetsförsäkring beslutade att inkomsttaket skulle läggas på en så hög nivå att försäkringen gav ett fullgott skydd vid eventuell arbetslöshet samtidigt som ersättningsperioden förlängdes från 150 till 300 dagar. Tanken var att bidra till att ”uppslutningen bakom det enhetliga försäkringssystemet skulle öka och behovet av kompletterande avtalade och/eller privata försäkringar i motsvarande grad skulle minska” (Olofsson och Wadensjö 2009, s. 27). Samtidigt tänkte man sig att en sådan försäkring skulle stärka den generella välfärden men också motverka alltför stora löneskillnader mellan olika sektorer.

Denna politik är i dag under förändring. Antalet avtalade och individuella inkomstförsäkringar har under 2000-talet ökat i snabb takt (Sjögren Lindquist och Wadensjö 2011) mycket på grund av att inkomsttaket i den allmänna arbetslöshetsförsäkringen inte längre ger fullgott skydd. Ytterligare en faktor bakom de förändrade villkoren i arbetslöshetsförsäkringen är de minskade statliga subventionerna av arbetslöshetskassorna; egenavgifterna till samtliga arbetslöshetskassor har höjts.³ Det tidigare utjämningssystemet som innebar att medel från kassor där arbetslösheten var låg överfördes till kassor där arbetslösheten var hög avskaffades och skatte-reduktionen på medlemsavgiften till a-kassan och respektive fackförening togs bort (Kjellberg 2010, s. 5). Anslutningsgraden till arbetslöshetskassorna har därför också förändrats dramatiskt på kort tid. Sedan 2006 har a-kassorna drabbats av ett omfattande medlemsras, särskilt mellan september 2006 och slutet av 2008 då närmare 500 000 medlemmar lämnade arbetslöshetskassorna (Kjellberg 2010). Därefter har antalet medlemmar åter ökat, men mycket långsamt och når inte alls samma nivåer som tidigare.

³ Regeringen har avskaffat de differentierade a-kasseavgifterna fr.o.m. den 1 januari 2014.

Figur 2.1 Antal medlemmar i a-kassan, mars 2006 till september 2013

m=mars j=juni s=september d=december

Källa: IAF.

Om man studerar antalet kvinnor och män som lämnat a-kassorna är det inte särskilt stora skillnader *inom* var och en av kassorna. Däremot finns stora skillnader *mellan* kassorna. Inom LO-kassorna utmärkte sig det kvinnodominerade Handelsanställdas förbund, där fler kvinnor lämnade sitt medlemskap (-24,8 procent) än i den mansdominerade IF Metall-kassan (-6,8 procent). En liknande trend återfinns i TCO-kassorna, där den kvinnodominerade HTF-kassan förlorade avsevärt många fler medlemmar (-14,3 procent) än den mansdominerade SIF-kassan (-6,1 procent) (se Kjellberg 2010, sidan 66 ff. för en fördjupad analys av orsakerna bakom skillnaderna). Sammantaget har dessa förändringar skapat en radikalt annorlunda situation för de arbetslösa än för bara tio, femton år sedan.

Det finns i dag 29 arbetslöshetskassor, som tillsammans organiserar drygt 3,4 miljoner medlemmar. Kassorna både utreder rätten till ersättning, beslutar om och betalar ut ersättningen. Det finns också sedan 1998 en allmän arbetslöshetskassa som vänder sig till både arbetstagare och företagare, den så kallade Alfa-kassan. Den utgör en kompletterande a-kassa, där alla som arbetar eller har arbetat kan ansöka om arbetslöshetsersättning, oberoende av verksamhetsområde. Arbetslöshetsförsäkringen har traditionellt sett finansierats till största delen av arbetsgivaravgifter. Men enligt Arbetslöshetskassornas samorganisation (SO) stod medlemsavgifterna 2012 för ungefär 45 till 50 procent av den totala kostnaden för arbetslöshetsförsäkringen, vilket är en ökning sedan 2009

då medlemsavgifterna finansierade cirka 38 procent av försäkringen (Kjellberg 2010).

2.3.1 Utformningen av arbetslöshetsförsäkringen

De olika ersättningssystemen vid arbetslöshet består av fem delar:

- Grundförsäkringen
- Inkomstbortfallsförsäkringen; frivillig inkomstrelaterad försäkring (a-kassan)
- Ersättning enligt avtal eller från avtalsförsäkring
- Inkomstförsäkring via fackförbund
- Privat inkomstförsäkring.

I det här kapitlet analyseras, som tidigare framgått, endast den allmänna arbetslöshetsersättningen, dvs. grundförsäkringen och den frivilliga inkomstrelaterade försäkringen i en arbetslöshetskassa.

Hur är då den allmänna arbetslöshetsersättningen uppbyggd? För att en person överhuvudtaget ska vara berättigad till ersättning under tiden som arbetslös måste såväl *grundvillkoren* som *arbetsvillkoret* uppfyllas.

Grundvillkoren innebär att en person ska:

- kunna och vilja ta ett arbete på minst tre timmar varje arbetsdag och i genomsnitt minst 17 timmar i veckan.
- vara beredd att ta erbjudet lämpligt arbete,
- vara anmäld som arbetssökande hos den offentliga arbetsförmedlingen,
- medverka till att upprätta en individuell handlingsplan tillsammans med arbetsförmedlingen, och
- aktivt söka arbete.

Arbetsvillkoret innebär enligt huvudregeln att en person måste ha arbetat sex månader eller mer med minst 80 timmar arbete per månad de senaste tolv månaderna, alternativt 480 timmar under sex sammanhängande månader och då minst 50 timmar per månad (Sibbmark 2012). Före 2007 krävdes minst 70 timmar i arbete per månad. Villkoret måste uppfyllas inom en så kallad *ramtid* om tolv

månader och räknas bakåt från den dag personen anmäler sig på arbetsförmedlingen. Denna ramtid kan förlängas om den sökande kan styrka att hon eller han har varit sjuk, studerat på heltid eller vårdat barn.

Om dessa villkor uppfylls, är alltså den arbetslöse berättigad till den allmänna arbetslöshetsersättningen, som består av en grundförsäkring och den inkomstrelaterade försäkringen.

Grundförsäkringen betalas ut till den som fyllt 20 och som inte är medlem i en a-kassa eller som inte hunnit uppfylla medlemsvillkoren. Grundbeloppet betalas ut i förhållande till den genomsnittliga arbetstiden. Som högst kan grundbeloppet uppgå till 320 kronor per dag (ett belopp som varit konstant sedan 2002), men bara om en person arbetat heltid de senaste tolv månaderna. Har personen arbetat deltid eller kortare tid än 12 månader, minskas alltså beloppet. Tidigare fanns möjligheter att få ersättning efter avslutade studier. Denna möjlighet togs bort 2007.

Inkomstbortfallsförsäkringen, eller den inkomstrelaterade försäkringen (a-kassan) betalas enbart ut till de personer som varit medlem i en a-kassa i tolv månader. För att en person ska få ersättning från inkomstbortfallsförsäkringen krävs alltså medlemskap i en a-kassa (hit räknas också anslutning till Alfa-kassan).

2001 genomfördes betydande höjningar av arbetslöshetsersättningen. För det första infördes ett förhöjt tak för ersättningen under de första 100 dagarna av en ersättningsperiod, från 580 kronor till 680 kronor per dag. Ett år senare höjdes den ersättningen än en gång, till 730 kronor per dag de första 100 dagarna, därefter 680 kronor (Bennmarker, Carling och Holmlund 2005). 2007 sänktes ersättningen, och i dag är den högsta dagersättningen 680 kronor i högst fem dagar per vecka, eller 80 procent av en månadsinkomst på 18 700, vilket motsvarar 14 960 kronor före skatt. En person som är heltidsarbetslös får alltså ersättning i genomsnitt 22 dagar per månad (med undantag för karenperioden som sedan 2008 är de första sju dagarna som arbetslös).

Mellan 1997 och 2007 var ersättningsnivån 80 procent av den ersättningsgrundande dagsförtjänsten under hela ersättningsperioden (300 dagar * 2), upp till det högsta dagpenningbeloppet. Från 2007 är det maximala antalet ersättningsdagar 300, med ett viktigt undantag. Arbetslösa med barn under 18 år har möjlighet att få ytterligare 150 ersättningsdagar. Under de första 200 dagarna är ersättningen

maximalt 80 procent av den tidigare inkomsten⁴, medan ersättningen för dag 201 till 300 maximalt är 70 procent. Den som efter 300 respektive 450 dagar ännu inte fått en anställning inträder i den så kallade jobb- och utvecklingsgarantin. Aktivitetsstödet blir då i regel 65 procent av tidigare dagsförtjänstbelopp.

Normalarbetstid och normalinkomst. Normalarbetstiden är den genomsnittliga arbetstiden under ramtiden. Dagpenningen fastställs enligt en normalinkomst, vilken utgör den genomsnittliga månadsinkomsten som den arbetslöse hade under ramperioden. Både beräkningen av normalarbetstiden och normalinkomsten beräknas sedan 2007 på tolv månader. Dagpenningen beräknas genom att dela normalinkomsten med 22 dagar (hit räknas sedan 2009 också utbetald föräldrapenning, tillfällig föräldrapenning, sjuklön eller sjukpenning om den arbetslöse förvärvat arbetat minst 50 timmar per månad).

Mellan 1997 och 2007 beräknades normalarbetstiden istället på de senaste sex månaderna i arbetsvillkoret, alternativt 450 timmar under en sammanhängande tid av sex månader med minst 45 timmar vardera månaden. Med andra ord: en person som i dag jobbat heltid sex månader får sin ersättning beräknad på hälften av sin normalarbetstid och normalinkomst. Tidigare kunde sex månaders arbete på heltid ge en normalarbetstid på 40 timmar och hela månadslönen låg till grund för ersättningen (Institutet för privatekonomi, 2010). För en person som arbetat deltid beräknas normalarbetstiden på det genomsnittliga antalet timmar som den arbetslöse arbetat de senaste 12 månaderna. Detta har stora konsekvenser för kvinnors och mäns ersättningsnivåer, vilket jag återkommer till i stycket om deltidsarbetslöshet nedan.

75-dagarsregeln. En för kvinnor avgörande förändring de senaste åren är att rätten till a-kassa i samband med deltidsarbete begränsades från 2008. Den som i dag arbetar deltid kan enbart använda 75 av de 300 ersättningsdagarna i kombination med ett betalt arbete. De 75 dagarna är så kallade deltidsdagar. Under de veckor man har ett arbete och samtidigt får ersättning förbrukas deltidsdagarna. Generellt för regeln gäller att det finns en rätt till 75 ersättningsdagar (från tidigare 300) från a-kassan vid deltidsarbete, därefter utgår bara ersättning vid heltidsarbetslöshet. Med

⁴ Enligt en rapport från Arbetslöshetskassornas samorganisation (SO) får emellertid få arbetslösa i dag 80 procent av sin tidigare lön, endast 11 procent (SO-rapport 2013-06-04). Anledningen är enligt SO att det inte skett någon höjning av dagpenningstaket inom arbetslöshetsersättningen på över tio år.

andra ord betyder regeln att under veckor där en person både arbetar och får a-kasseersättning betalas ersättning ut i högst 75 dagar. När deltidsdagarna är slut upphör alltså rätten till ersättning med blandat arbete och arbetslöshet. Eftersom kvinnor dominerar i gruppen deltidsanställda eller deltidsarbetslösa drabbar regeln kvinnor långt högre grad än män. Till detta återkommer jag nedan.

Aktivitetsstöd och utvecklingsersättning. Den som deltar i ett arbetsmarknadspolitiskt program på Arbetsförmedlingen kan sedan 2007 få ersättning i form av aktivitetsstöd eller utvecklingsersättning. Ersättningsnivåerna baseras på flera faktorer, exempelvis ålder, om den arbetslöse uppfyller villkoren för a-kassan eller huruvida den arbetslöse deltar i ett program på heltid eller inte. Den som beviljas en plats i ett arbetsmarknadspolitiskt program får ersättningen utbetald från Försäkringskassan.

Unga mellan 18 och 25 år och som inte uppfyller villkoren för a-kassan har rätt till utvecklingsersättning. Utvecklingsersättningen, som är skattefri, uppgår till 141 kronor per dag för en person som har slutbetyg från gymnasiet och som deltar i ett arbetsmarknadspolitiskt program på heltid. Om personen inte har något slutbetyg, uppgår ersättningen till 48 kronor per dag men höjs till 141 kronor per dag när den arbetslöse fyller 20 år. Utvecklingsersättningen gäller endast om personen deltar i ett program på heltid. Arbetar man en dag istället för att delta i programmet uteblir ersättningen för den dagen.

Aktivitetsstöd ges till personer som fyllt 25 år eller uppfyller villkoren för a-kassa och som deltar i ett arbetsmarknadspolitiskt program. Aktivitetsstödet utbetalas fem dagar i veckan, och stödet är pensionsgrundande (dock inte sjukpenninggrundande). Uppfyller en person villkoren för a-kassan, och deltar i ett program på heltid, får han eller hon ut högst 680 kronor och lägst 320 kronor per dag. Aktivitetsstödet minskar om programmet inte är på heltid, men också efter hand: dag 1–200 av a-kassans ersättningsperiod får den arbetslöse högst 80 procent av den fastställda dagsförtjänsten, mellan dag 201–300 är ersättningen högst 70 procent, och från dag 301 och framåt högst 65 procent. Om den arbetslösa har barn under 18 år minskar ersättningen långsammare; från dag 201 till 450 till 70 procent av den fastställda dagsförtjänsten, och från dag 451 och framåt 65 procent av den fastställda dagsförtjänsten. Om en person inte uppfyller kraven för a-kassan får han eller hon 223 kronor per dag i aktivitetsstöd (Försäkringskassan).

2.4 Ersättningen vid arbetslöshet för kvinnor och män

I det följande analyseras ersättningsnivåerna vid arbetslöshet för kvinnor och män. Hur stor ersättningen blir beror på flera faktorer, bland annat ålder, utbildningsnivå, var en person är född, hur länge personen varit ute i arbetslivet, om han eller hon arbetat deltid eller heltid, samt om personen har en inkomstrelaterad försäkring eller endast grundersättning. Dessa faktorer är också grundläggande för de skillnader i ersättningsnivån som finns mellan kvinnor och män. Vad blir då ersättningen vid arbetslöshet för kvinnor och män? För att svara på frågan behöver vi först veta (a) hur många som är inskrivna på Arbetsförmedlingen, (b) hur fördelningen av de inskrivna arbetslösa på Arbetsförmedlingen ser ut, (c) hur många som är inskrivna som öppet arbetslösa och i program med aktivitetsstöd, samt (d) hur många som får ersättning från arbetslöshetsförsäkringen.

2.4.1 Bakgrund och beskrivning av de grupper som är berättigade till ersättning vid arbetslöshet

Antalet inskrivna på Arbetsförmedlingen varierar kraftigt över tiden. I mitten av 1990-talet uppgick antalet inskrivna under ett år till knappt en miljon, för att därefter minska till knappt 600 000 vid millennieskiftet. Mellan 2006 och 2007 minskade antalet arbetsökande och nådde runt 500 000 inskrivna. När den ekonomiska krisen bröt ut 2008 ökade antalet arbetssökande under ett par år till runt 700 000, för att därefter följas av en nedgång på grund av den positiva utvecklingen på arbetsmarknaden. År 2012 ökade emellertid antalet inskrivna arbetssökande igen (Arbetsförmedlingens arbetsmarknadsrapport 2013, s. 15–17).

Vilka var då inskrivna på Arbetsförmedlingen? Tabellen nedan visar att flest inskrivna 2012 var mellan 25 och 54 år gamla. Närmare hälften hade en gymnasial utbildning. Andelen inrikes födda var 68 procent, andelen utrikes födda var totalt sett 32 procent varav andelen födda i ett utomeuropeiskt land 20 procent. Det är överhuvudtaget små skillnader mellan könen när det gäller hur många och vilka grupper det är som är inskrivna arbetslösa. Det är dock en liten skillnad vad gäller ålder och utbildningsnivå, männen är något yngre och kvinnorna har oftare högre utbildning.

Tabell 2.1 Inskrivna vid Arbetsförmedlingen 2012. Andelar i procent och totalsumma i antal

	Kvinnor		Män	
	Andel av de inskrivna	Andel av arbetskraften som är inskriven hos AF	Andel av de inskrivna	Andel av arbetskraften som är inskriven hos AF
16–24	18	19	21	23
25–54	67	14	62	12
55–64	16	13	18	13
Grundskola	26	34	31	28
Gymnasium	47	15	49	13
Högre utbildning	26	8	20	7
Inrikes född	68	12	68	11
Född i Europa	13		12	
Född i ett utomeuropeiskt land	19		20	
Ej funktionsnedsättning som medför nedsatt arbetsförmåga	75		72	
Funktionsnedsättning som medför nedsatt arbetsförmåga	25		28	
Totalt antal inskrivna vid AF och i arbetskraften	336 000	2 334 300	353 300	2 561 000

Källa: Arbetsförmedlingen 2013 (Siffrorna anger ett årsgenomsnitt för dem som var inskrivna i slutet av varje månad) och AKU (arbetskraften).

Alla inskrivna vid Arbetsförmedlingen är emellertid inte arbetslösa. Många anmäler sig till Arbetsförmedlingen för att söka ett nytt arbete, medan ytterligare några har ett arbete med stöd eller är av olika skäl förhindrade att ta ett arbete. Men en majoritet av de inskrivna är arbetslösa eller deltagare i program med aktivitetsstöd. I maj 2013 uppgick det totala antalet inskrivna arbetslösa vid Arbetsförmedlingen till cirka 383 000 personer, varav 190 000 personer var öppet arbetslösa och drygt 193 000 deltog i program med aktivitetsstöd. Knappt 207 000 av de inskrivna var män och knappt 177 000 var kvinnor (Arbetsförmedlingens statistikdatabas).

Tabell 2.2 Antalet öppet arbetslösa och personer i program med aktivitetsstöd, maj 2013⁵

	Inskrivna arbetslösa		Andel av totala arbetskraften	
	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män
Öppet arbetslösa	84 557	105 641	3,6 %	4,1 %
Aktivitetsstöd	92 276	100 978	3,9 %	3,9 %
Totalt	176 833	206 619	7,6 %	8,1 %

Källa: Arbetsförmedlingens statistikdatabas (inskrivna arbetslösa)⁶, AKU (arbetskraften).

Hur många av dessa personer får då ersättning från arbetslöshetsförsäkringen? Som tidigare framgått har arbetslöshetsförsäkringen genomgått stora förändringar de senaste åren. Förutom förändringarna i grund- och arbetsvillkoren, genomfördes en differentiering av egenavgifterna år 2007. Samtidigt har det maximala antalet ersättningsdagar begränsats till 300 (alternativt 450 dagar). Möjligheterna att få ersättning som deltidsarbetslös har därtill begränsats mycket kraftigt och studerandevillkoret som gav studenter möjligheter att kvalificera sig för försäkringen har tagits bort. Istället har olika garantier införts, t.ex. jobb- och utvecklingsgarantin, vilket medfört att en stor andel av de öppet arbetslösa som tidigare hade ersättning från arbetslöshetskassan numera deltar i program med aktivitetsstöd. Även sökandesammansättningen har förändrats vilket påverkar andelen arbetslösa som är berättigade till ersättning (Arbetsförmedlingens arbetsmarknadsrapport 2013). Sammantaget innebär dessa förändringar att andelen öppet arbetslösa med ersättning från arbetslöshetsförsäkringen har minskat kraftigt de senaste åren. Sedan 2006 har andelen i det närmaste halverats, och mindre än hälften av dem som är öppet heltids- eller deltidsarbetslösa får i dag ersättning från försäkringen.

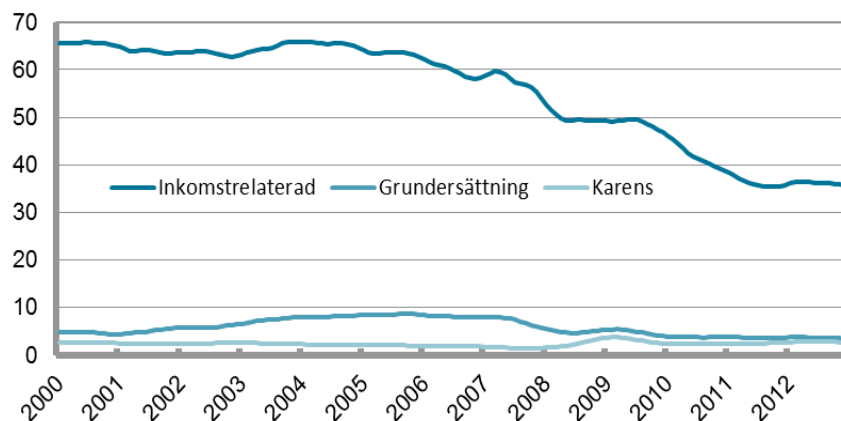
Studerar man utvecklingen över tiden är det tydligt att det sker en kraftig förändring från 2006 och framåt. Det gäller för både kvinnor och män. Nivåerna för kvinnor tycks ha stabiliserats på

⁵ Statistiken för 2013 i tabell 2.2 och 2.3 skiljer sig åt med ett antal tusen personer eftersom antalet i tabell 2.2 avser resultatet för en enskild månad, och antalet i tabell 3.3 det totala antalet under årets första halvår.

⁶ Det är här viktigt att påpeka att antalet utbetalda aktivitetsstöd är färre i Försäkringskassans statistisk. Under maj månad 2013 fick 60 419 kvinnor och 60 823 män aktivitetsstöd enligt Försäkringskassan (Försäkringskassan). Det finns flera anledningar till att Af anger en högre siffra: 1) deltagande i ett program med aktivitetsstöd betyder inte per automatik att man får aktivitetsstöd; 2) alla som har aktivitetsstöd tar inte ut ersättning varje månad, samt 3) vissa personer har andra typer av ersättning, t.ex. sjukersättning (Emailkorrespondens med Fredrik Jansson Dahlén på Af, 20140110).

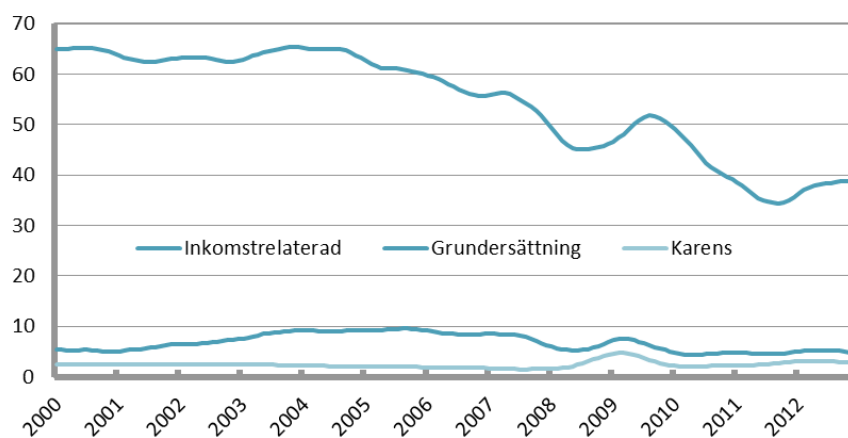
låga nivåer efter 2011. För gruppen män tycks den nedåtgående trenden dock har vänt, och andelen med ersättning ökade från 34 till 39 procent under 2012 (se Figur 2.2 och 2.3, samt Arbetsförmedlingens arbetsmarknadsrapport 2013, s. 18).

Figur 2.2 Andel kvinnor med inkomstrelaterad ersättning, grundersättning samt karensdagar mellan 2000 och 2012

Källa: Arbetsförmedlingen.

Figur 2.3 Andel män med inkomstrelaterad ersättning, grundersättning samt karensdagar mellan 2000 och 2012

Källa: Arbetsförmedlingen.

IAF:s statistik visar därtill att det finns en viss variation över tiden mellan hur många kvinnor respektive män som fått ersättning; under 2008 fick fler kvinnor ersättning, medan fler män fick ersättning 2010. Under 2012 var skillnaderna små, men ökade under det första halvåret 2013 då allt fler män fick ersättning.

Tabell 2.3 Antal kvinnor respektive män (unika individer) som fått arbetslöshetsersättning, 2006–2012 samt första halvåret 2013

År	2006	2008	2010	2012	2013
Kvinnor	303 973	186 320	175 872	143 240	102 040
Män	248 905	141 293	183 501	142 850	119 139

Källa: IAF.

Vi kan alltså konstatera att fler män än kvinnor är inskrivna som arbetslösa vid Arbetsförmedlingen; att fler män än kvinnor var såväl öppet arbetslösa som i program med aktivitetsstöd samt att fler män än kvinnor som är arbetslösa fick arbetslöshetsersättning 2013. Detta mönster varierar dock över tiden.

2.4.2 Ersättning vid arbetslöshet för kvinnor och män

Det är nu dags att analysera vad ersättningen vid arbetslöshet blir för kvinnor och män. För att kunna ge en rättvis bild av situationen krävs flera olika steg i analysen. För det första måste vi fastställa hur många dagar med arbetslöshetsersättning, såväl inkomstrelaterad ersättning som grundbelopp, som betalats ut till kvinnor och män. Därefter kan den genomsnittliga ersättningstiden analyseras för att fastställa hur länge kvinnor respektive män får ersättning. Resultaten av dessa mätningar kan sedan användas för att räkna ut ungefär hur mycket kvinnor och män, som är berättigade till ersättning och som tidigare arbetat heltid, får i ersättning. Detta första steg i analysen ger en grov bild av fördelningen i ersättning mellan kvinnor och män. I steg två nyanseras resultatet, dels genom en analys av ersättningen vid deltidsarbete, dels genom att uppmärksamma så kallade sårbara grupper.

För hur många dagar har då arbetslöshetsersättning betalats mellan 2008 och första halvåret 2013? Som vi ser i tabell 2.4, varierar antalet dagar med ersättning från arbetslöshetsförsäkringen mellan kvinnor och män över tiden, vilket också överensstämmer

med arbetslöshetsutvecklingen mer generellt. Mellan 2002 och 2008 fick fler kvinnor än män ersättning (jfr. AEAs arbetslöshetsrapport 2012, s. 22). Män har emellertid flest antal uttagna dagar sedan 2010, något som antagligen till stor del beror på att arbetslösheten stigit mer i de traditionellt manliga sektorerna, samtidigt som fler jobb tillkommit inom privata tjänster och även till viss del i offentlig verksamhet (Arbetsmarknadsrapport 2013).

Tabell 2.4 Antal dagar med arbetslöshetsersättning till kvinnor respektive män (i miljoner) 2008, 2010 och 2012 samt första halvåret 2013

År	2008	2010	2012	2013
Kvinnor	13,2	13,8	11,1	5,6
Män	11,3	16,6	12,7	7,8
Totalt	24,5	30,4	23,8	13,4

Källa: IAF.

Jämför vi storleken på dagpenningen (medeldagpenningen i kronor per dag) för kvinnor och män är variationerna över tiden inte så tydliga. Kvinnor får mindre ersättning i kronor per dag under hela perioden mellan 2004 och första halvåret 2013 – oavsett om det är fler kvinnor än män som är inskrivna arbetslösa, eller om det är fler kvinnor som får arbetslöshetsersättning under vissa perioder (se tabell 2.5).

Tabell 2.5 Dagpenning – medeldagpenning, kronor/dag för kvinnor och män, 2004–2013

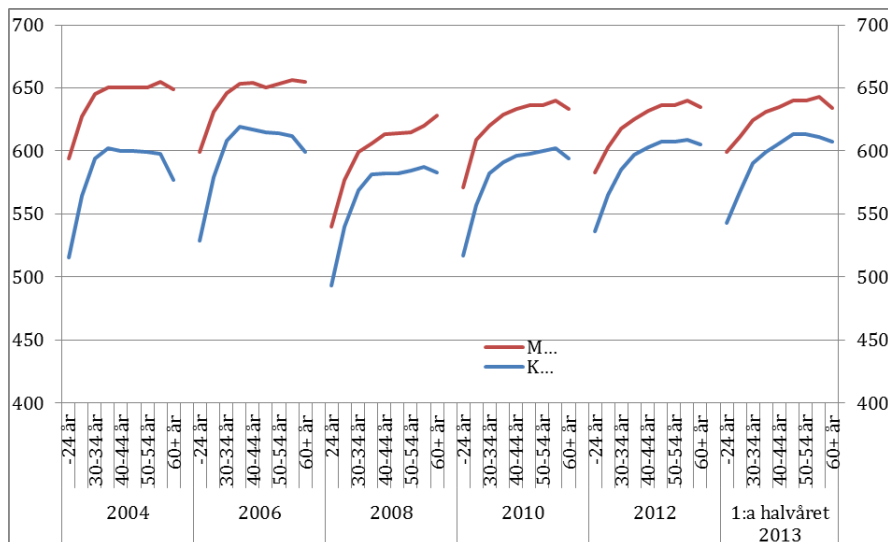
År	2004	2006	2008	2010	2012	2013, 1:a halvåret
Kvinnor	586	603	572	588	596	600
Män	643	646	607	627	627	631
Totalt	612	622	585	607	611	616

Källa: IAF.

Det här mönstret är också tydligt om vi jämför hur stor medeldagpenningen är för kvinnor och män i olika åldrar. Den åldersgrupp som får lägst ersättning är unga upp till 24 år. I denna grupp utmärker sig de unga kvinnorna, som konsekvent får mindre i

ersättning än unga män. Även om ersättningsnivåerna ökar med åldern, når kvinnors ersättningsnivåer aldrig upp till männens, oavsett ålder. Kvinnor når t.ex. upp till 600 kronor per dag vid betydligt högre ålder än män under hela perioden.

Figur 2.4 Medeldagpenning, kronor/dag uppdelat efter kvinnor och män och ålder, 2004–2013

Källa: IAF.

En viktig anledning till att kvinnor har lägre ersättning än män är att andelen kvinnor som arbetar deltid, särskilt under småbarnstiden, är fler. Denna problematik diskuteras mer utförligt nedan.

2.4.3 Deltidsarbete

Deltidsarbete, och därmed den frivilliga eller ofrivilliga deltidslösheten, har diskuterats under lång tid men är fortfarande inte helt enkel att definiera (Hartman 2008; Nyberg 2005). Deltidsarbete omfattar en arbetstid som utgör högst en viss andel av normalarbetstiden för heltid. I Sverige definieras deltidarbete som en arbetstid på mindre än 35 timmar per vecka, uppdelat på kort deltid (1–19 timmar per vecka) och lång deltid (20–34 timmar per vecka). Deltidslöshet är svårdefinierbart; fortfarande finns ingen officiell definition av deltidslöshet, samtidigt som det

fortfarande är svårt att bedöma omfattningen av den frivilliga och den ofrivilliga deltidarbetslösheten (Jönsson och Hartman 2008).

Mot bakgrund av ILO:s och Eurostats arbete med att utveckla definitionerna för deltidarbetslöshet har SCB nyligen utvecklat två nya mått för de ofrivilligt deltidssysselsatta, Undersysselsatta som arbetar deltid och Deltidssysselsatta arbetssökande (Bakgrundsfakta för arbetsmarknads- och utbildningsstatistik 2013:6). I AKU:s statistik kan ingen vara både sysselsatt och arbetslös, vilket motiverar utvecklandet av de nya måtten. Ambitionen är att statistiken också ska omfatta personer som "befinner sig i något slags mellanting av sysselsättning och arbetslöshet, så kallad arbetstidsrelaterad undersysselsättning", dvs. "personer som arbetar deltid och vill och kan arbeta mer" (ibid, s. 7–8, jmf. också Ek och Holmberg 2011). Tanken är att göra den svenska statistiken mer jämförbar med Eurostats, framförallt genom att bara använda det självdefinierade måttet av huruvida man arbetar heltid eller deltid. Denna gränsdragning används därefter som utgångspunkt för att identifiera "deltidssysselsatta arbetssökande" som en ny grupp i statistiken. För att klassificeras som "deltidssysselsatt arbetssökande" krävs dessutom att personen aktivt sökt jobb under de senaste fyra veckorna.

2012 var 4 657 000 personer sysselsatta, och av dessa uppgav 1 120 000, eller 24 procent, att de arbetade deltid. Av de sysselsatta uppgav 36,4 procent av kvinnorna och 12,9 procent av männen att de arbetade deltid. Kvinnor arbetar deltid i högre utsträckning när barnen är små, vilket inte gäller för män (SCB, På tal om kvinnor och män, 2012, s. 55–57). Däremot visar SCB att vård av barn inte är den främsta orsaken till att kvinnor arbetade deltid 2011. Istället beror den höga andelen deltidsarbetande på att det helt enkelt inte fanns möjlighet till en heltidsanställning (SCB, På tal om kvinnor och män, 2012, s. 56). Generellt gäller alltså att fler kvinnor än män arbetar deltid.

Den skeva fördelningen mellan kvinnor och män är också något som slår igenom i arbetslöshetsförsäkringen. Som tidigare framgått har begränsningar i försäkringen införts för personer som arbetar deltid. Sedan 2008 gäller att den arbetslöse endast har rätt till 75 ersättningsdagar (från tidigare 300) från arbetslöshetsförsäkringen vid deltidarbete. Därefter utgår bara ersättning för de veckor man är helt arbetslös. Rätten till ersättning för veckor som man delvis arbetar och delvis är arbetslös upphör med andra ord när de 75 dagarna är förbrukade.

Hur många kvinnor och män är då inskrivna som deltidsarbetslösa enligt Arbetsförmedlingen? Under 2012 uppgick det totala antalet deltidsarbetslösa kvinnor och män till knappt 64 900 personer av totalt cirka 383 000 inskrivna arbetslösa. Drygt 45 000 av dessa var kvinnor och knappt 20 000 var män. Mer än två tredjedelar av alla deltidsarbetslösa var alltså kvinnor.

Studerar vi antalet personer som fått arbetslöshetsersättning, och som tagit ut deltidsdagar är det långt fler som tar ut deltidsdagar än vad som redovisas ovan. Anledningen är att ett stort antal personer med aktivitetsstöd också tar ut deltidsdagar. Av de 383 000 inskrivna öppett arbetslösa, deltidsarbetslösa och personer i program med aktivitetsstöd, hade knappt 130 000 personer tagit ut deltidsdagar år 2012. Av dessa var omkring 77 000 kvinnor och 53 000 män.

Tabell 2.6 Antalet personer som fått arbetslöshetsersättning, ersättningsdagare – personer som tagit ut deltidsdagar, 2009–2012

År	2009	2010	2011	2012
Kvinnor	110 881	97 271	81 544	76 717
Män	73 046	68 732	52 888	52 780
Totalt	183 927	166 003	134 432	129 497

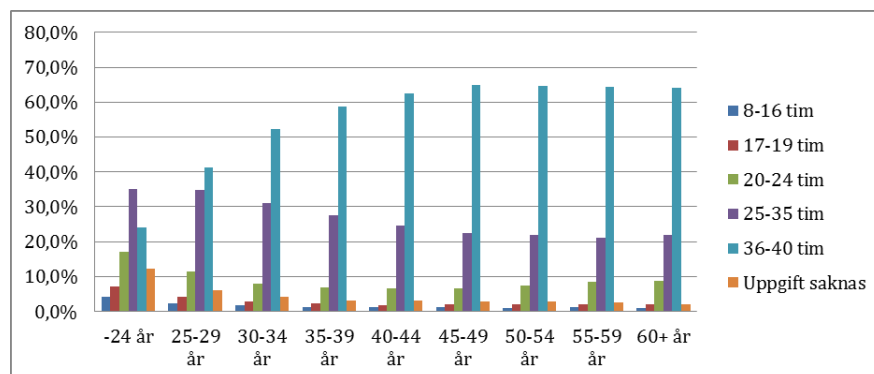
Källa: IAF.

Kvinnor är inte bara överrepresenterade i deltidsarbetslöshetsstatistiken. De får också lägre ersättning än deltidsarbetslösa män. Det har tyvärr varit omöjligt att få fram exakt vilken ersättning deltidsarbetslösa kvinnor och män får. Problemet har flera bottnar. Dels är gruppen deltidsarbetande heterogen (de arbetar olika många timmar per månad), vilket direkt påverkar ersättningen från arbetslöshetsförsäkringen, dels är det svårt att fastställa hur många personer som arbetar deltid som faktiskt är deltids- eller heltidsarbetslösa. Om en person t.ex. har en normalarbetstid på 20 timmar och blir arbetslös alla dessa 20 timmar är han eller hon heltidsarbetslös. Men, om samma person mister 10 av de 20 timmarna blir han eller hon deltidsarbetslös enligt IAFs statistik. Med andra ord kan den som arbetar deltid bli heltidsarbetslös eller deltidsarbetslös.

Däremot går det att studera ersättningen i relation till normalarbetstidens omfattning. Som tidigare diskuterats påverkar normalarbetstiden hur mycket en person får ut i arbetslöshetsersättning.

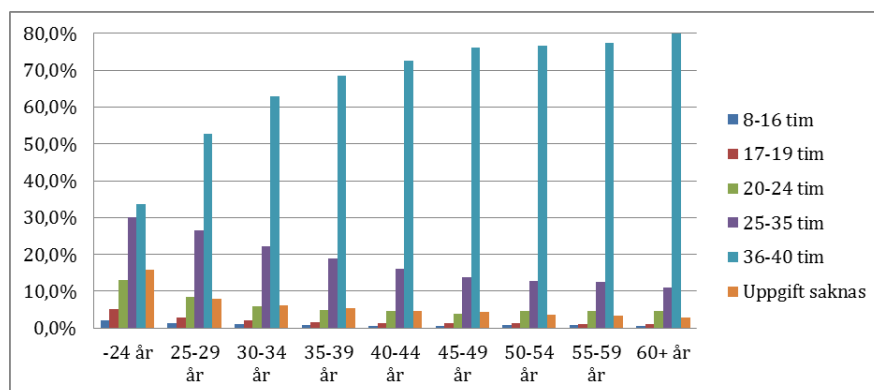
Eftersom kvinnor har lägre normalarbetstid får de också ut mindre ersättning vid arbetslöshet. I figur 2.5 och 2.6 illustreras denna skillnad. Deltidsarbetande kvinnor arbetar färre timmar än män under hela arbetslivet, vilket påverkar ersättningsnivåerna negativt. Detta gäller oavsett hur många timmar de arbetar varje vecka.

Figur 2.5 Andel kvinnor som får ersättning baserad på olika normalarbetstider, 2012

Källa: IAF.

Figur 2.6 Andel män som får ersättning baserad på olika normalarbetstider, 2012

Källa: IAF.

Så långt kan vi alltså konstatera att kvinnor som arbetar heltid får mindre ersättning i kronor per dag; de får också konsekvent lägre medeldagpenning över tiden. Liknande mönster finns i gruppen deltidsarbetande kvinnor. Kvinnors normalarbetstid är i denna grupp lägre än mäns, vilket resulterar i att de har lägre ersättning som deltidsarbetslösa.

2.4.4 Sårbara grupper

De senaste åren har antalet arbetssökande med en svag ställning på arbetsmarknaden ökat kraftigt. Denna utveckling har inneburit att allt fler inom vissa grupper ställs utanför arbetslöshetsförsäkringen. Arbetsförmedlingens analyser visar att fyra grupper är särskilt sårbara på dagens arbetsmarknad: utomeuropeiskt födda, personer med funktionsnedsättning, äldre (55–64 år) och personer med högst förgymnasial utbildning. Dessa grupper har dessutom vuxit dramatiskt bland de arbetslösa de senaste åren och utgör i dag hela 61,5 procent av samtliga inskrivna arbetslösa, vilket motsvarar omkring 246 000 personer (som kan jämföras med 154 000 övriga arbetslösa) (Arbetsmarknadsutsikterna våren 2013). Ökningen har skett mycket snabbt – för bara fyra år sedan fanns det lika många personer i de båda grupperna. Arbetsförmedlingens nya uppdrag, överföringen av personer från sjukförsäkringssystemet till Arbetsförmedlingen samt etableringsuppdraget, är viktiga orsaker bakom den snabba ökningen. Något som också lyfts fram av Arbetsförmedlingen är att: ”tendensen är tydlig: efter finanskrisen, och i samband med att de nya uppdragen tillkom, har antalet personer i utsatta grupper ökat i snabb takt” (Arbetsmarknadsutsikterna våren 2013, s. 93).

Det är tyvärr svårt att få fram adekvat statistik som visar hur ersättningen från arbetslöshetsersättningen fördelar sig mellan kvinnor och män i dessa grupper. Däremot finns en hel del analyser av hur många kvinnor och män det rör sig om, hur länge de varit arbetslösa, samt om de befinner sig i öppen arbetslöshet eller i program med aktivitetsstöd, framförallt genomförda av Arbetsförmedlingen. Dessa analyser ligger till grund för diskussionen nedan.

Utrikes födda: Antalet utrikes födda som är inskrivna på Arbetsförmedlingen har ökat de senaste åren. Det gäller för både kvinnor och män. Det är emellertid fler män än kvinnor (något mer än hälften) som är inskrivna, vilket framförallt beror på att män har

ett högre arbetskraftsdeltagande, men också för att de mansdominerande sektorerna haft en svagare utveckling på arbetsmarknaden (Arbetsmarknadsutsikterna våren 2013).

Tabell 2.7 Utrikes födda öppet arbetslösa och personer i program med aktivitetsstöd, oktober 2011, 2012 och 2013

År	Antal personer			Andel av arbetskraften (%)		
	2011	2012	2013	2011	2012	2013
Kvinnor	64 527	70 740	77 985	14,9	16,0	17,0
Män	67 714	76 111	82 598	17,2	19,1	19,4

Källa: Arbetsförmedlingen (för öppet arbetslösa och personer i aktivitetsstöd) och AKU (för arbetskraften).

I oktober 2013 var alltså knappt 78 000 utrikes födda kvinnor och drygt 82 000 utrikes födda män öppet arbetslösa eller deltog i någon form av program med aktivitetsstöd. Av dessa var drygt 44 000 kvinnor öppet arbetslösa och knappt 34 000 var sökande i program med aktivitetsstöd. Motsvarande antal för männen uppgick till knappt 46 000 öppet arbetslösa och knappt 37 000 som hade aktivitetsstöd. Samtidigt hade knappt 32 000 av kvinnorna och något fler män, knappt 33 000, varit utan ett arbete i mer än tolv månader (Arbetsförmedlingens arbetsmarknadsdata).

Gruppen utrikes födda är heterogen. Omkring 80 procent av alla som invandrar till Sverige i dag kommer från länder utanför Europa. Mellan januari 2008 och april 2013 ökade också antalet utomeuropeiskt födda som är inskrivna arbetslösa från knappt 40 000 till 105 000 personer, och utgör alltså en majoritet av de utrikes födda som är inskrivna på Arbetsförmedlingen. Sysselsättningsgraden bland utomeuropeiskt födda är också lägre än för alla utrikes födda. Nivåerna är särskilt låga bland kvinnorna, där endast hälften i arbetsför ålder har sysselsättning.

Tabell 2.8 Arbetskraftsdeltagande, sysselsättningsgrad och relativ arbetslöshet för inrikes och utrikes födda kvinnor och män 2012, 15–74 år i procent

	Kvinnor			Män		
	Inrikes födda	Inom Europa	Utom Europa	Inrikes födda	Inom Europa	Utom Europa
Arbetskraften	69,5	63,4	62,1	73,9	71,8	75,8
Sysselsättning	65,2	56,6	49,8	69,2	64,4	58,3
Arbetslöshet	6,2	10,7	19,8	6,5	10,2	23

Källa: AKU.

Gruppen utrikes födda har drabbats mycket hårt av förändringarna i arbetslöshetsförsäkringen. En viktig anledning är att de ofta befinner sig på de delar av arbetsmarknaden som har högst arbetslöshet under såväl hög- som lågkonjunktur (Kjellberg 2010). Utrikes födda är också överrepresenterade bland inskrivna arbetslösa som inte får någon ersättning från arbetslöshetsförsäkringen. Enligt Arbetsförmedlingen hade endast 30 procent av de utrikes födda ersättning från a-kassan 2010 (hur många kvinnor respektive män som får ersättning, eller hur mycket de får i ersättning, framgår tyvärr inte). Viktiga anledningar till att så få har rätt till ersättning från arbetslöshetskassan är enligt Kjellberg (2010) dels att många utrikes födda finns i privata tjänstenäringsbranscher såsom hotell och restaurang och städbranschen, där många lämnat a-kassan eller inte alls gått med, dels att utrikes födda är överrepresenterade i de LO-grupper där a-kassornas medlemsbas varit störst.

Ytterligare en anledning till att delar av gruppen inte får ersättning från arbetslöshetskassan är att många ingår i det från 2010 inrättade etableringsuppdraget, och därmed får etableringsersättning. I och med Lagen om etableringsinsatser den 1 december 2012 övertog Arbetsförmedlingen det samordnade ansvaret för nyanlända. Syftet med den så kallade etableringsreformen var att ”underlätta och påskynda de nyanländas etablering i arbets- och samhällslivet” (Ds 2013:61, s. 14). Tanken är att Arbetsförmedlingen så snart som möjligt efter att en person har beviljats uppehållstillstånd ska ordna ett så kallat etableringssamtal, där en etableringsplan ska upprättas. Den plan som upprättas ska omfatta verksamheter för den nyanlända motsvarande 40 timmar per vecka, och omfatta högst 24 månader. Verksamheterna ska innefatta svenska för invandrare, samhällsorientering, arbetsförberedande aktiviteter, eller

arbetsmarknadspolitiska program (som t.ex. vägledning i arbets-sökande, arbetspraktik eller stöd till start av näringsverksamhet). Efter att Arbetsförmedlingen och den nyanlände har upprättat en etableringsplan anlitas en så kallad etableringslots, som har till uppgift att stödja den nyanländes etablering på arbetsmarknaden.

Den som upprättar en etableringsplan kan ansöka om etableringsersättning via Arbetsförmedlingen, som beslutar i ärendet, medan ersättningen betalas av Försäkringskassan. Om den nyanlände har barn, kan denne också ansöka om ett etableringstillägg. Om den nyanlända deltar i en etableringsplan på heltid, har hon eller han rätt till 308 kronor per dag, fem dagar i veckan. Om personen deltar på 75 procent, erhåller denne 231 kronor per dag, vid 50 procents delaktighet 154 kronor per dag, och om personen bara deltar 25 procent får han eller hon 77 kronor per dag. Etableringstillägget kan som mest ge 4 500 kronor per månad, beroende på hur många barn den nyanlände har och hur gamla de är (Försäkringskassan).

I augusti 2013 hade närmare 21 000 personer etableringsersättning (inklusive etableringstillägg och bostadsersättning), varav drygt 9 000 var kvinnor och knappt 12 000 män (Försäkringskassan).

Reformen har dock kritiserats för att vara ineffektiv. Våren 2013 hade endast 313 personer av de 1 728 personer som lämnat etableringsuppdraget efter 24 månader fått ett jobb eller påbörjat studier vid årsskiftet. Av dessa hade 120 nystartsjobb, 85 arbete med stöd, 58 arbete utan stöd och 50 var i reguljär utbildning. De personer som deltagit i reformen men som inte får ett arbete eller påbörjat några studier inom 24 månader övergick istället till aktivitetsstöd, som ofta måste kompletteras med andra former av försörjningsstöd. Kritik mot reformen har bland annat riktats från Statskontoret, som 2012 publicerade en utvärdering av reformen. De pekade bland annat på att det tar allt för lång tid för många nyanlända att få en etableringsplan; att aktiviteterna inte är anpassade till målgruppen samt att de nyanlända inte får den försörjning de behöver i inledningsskedet av etableringsprocessen (Statskontoret 2012).

Sammantaget har gruppen utrikes födda, särskilt gruppen utomeuropeiskt födda, stora svårigheter på arbetsmarknaden. Särskilt bekymmersamt är att en så liten andel är medlemmar i en a-kassa och därmed står utanför arbetslöshetsförsäkringen.

Personer med funktionshinder:

Även gruppen inskrivna med en funktionsnedsättning har vuxit kraftigt de senaste åren, från drygt 40 000 år 2008 till drygt 72 000 år 2012 (Arbetsförmedlingens arbetsmarknadsrapport 2013). Männen står för en stor del av ökningen, och omfattar omkring 60 procent av samtliga inskrivna arbetslösa med en funktionsnedsättning.

En viktig orsak till att gruppen har ökat är att personer som tidigare varit inskrivna hos Försäkringskassan, men som förbrukat maximalt antal sjukersättningsdagar och alltså inte längre är berättigade till ersättning från sjukförsäkringen, har överförs till Arbetsförmedlingen (Arbetsförmedlingens arbetsmarknadsrapport 2013, s. 59). Och det är många människor det rör sig om; från januari 2010 har drygt 65 000 personer överförs mellan de båda myndigheterna, i genomsnitt 2000 per månad. I april 2013 var 81 000 personer med en funktionsnedsättning inskrivna arbetslösa på Arbetsförmedlingen (Arbetsmarknadsutsikterna våren 2013). Det finns tyvärr inga uppgifter om det finns några skillnader mellan kvinnors och mäns ersättningsnivåer i den här gruppen.

Personer med förgymnasial utbildning:

Flera studier har visat att antalet arbetstillfällen som inte kräver någon högre utbildning minskar. Det innebär att risken att hamna i arbetslöshet bland kvinnor och män som inte har någon högre utbildning är stor. Särskilt stor är risken för dem med endast en förgymnasial utbildning, där arbetslösheten uppgick till 21,3 procent under det första kvartalet 2013 (Arbetsmarknadsutsikterna våren 2013). Enligt Arbetsförmedlingens beräkningar har denna grupp mer än fördubblats på tre år. Gruppen utgörs av utrikes födda och äldre men också unga.

Akademikernas arbetslöshetskassa (AEA) har sammanställt statistik från AKU över det totala antalet arbetslösa efter utbildningsnivå och kön. År 2011 hade 13,3 procent av arbetskraften förgymnasial utbildning och 39,9 procent eftergymnasial utbildning. För både kvinnor och män är andelen arbetslösa högst för dem med förgymnasial utbildning. Enligt AEA hade kvinnor med förgymnasial utbildning den högsta arbetslösheten, 19,9 procent (AEA arbetslöshetsrapport, s. 19).

Om vi studerar det fackliga medlemsraset är det tydligt att förbund med hög andel lågutbildad personal tappat medlemmar. Bland exempelvis handelsanställda eller köks- och restaurangpersonal var tappet mellan 2006 och 2009 mer än 10 procentenheter. Samtidigt

ska påpekas att även läkare och sjuksköterskor lämnade a-kassorna i mycket hög utsträckning under samma period. Det är emellertid olika anledningar till varför medlemmarna valt att lämna kassorna; både läkare och sjuksköterskor är oftast offentliganställda med stor anställningstrygghet och goda chanser att få ett nytt jobb vid eventuell arbetslöshet. För exempelvis handelsanställda eller personal inom köks- och restaurangbranschen präglas arbetsvillkoren av höga kassaavgifter, låga löner och en stor andel deltidsanställda vilket gjorde att många valde att lämna kassorna, trots en betydande risk för arbetslöshet (Kjellberg 2010, s. 52).

Äldre (55–65 år):

Även för gruppen äldre mellan 55 och 65 år är arbetslösheten ett stort problem. Arbetslösheten ökar förvisso inte i gruppen, utan ligger på en oförändrad nivå sedan 2010, kring 60 000. Tendensen för gruppen att öka motverkas av de stora åldersavgångarna till pension samtidigt som befolkningen i just det här åldersintervallet minskar. Enligt Arbetsförmedlingen är det framförallt män som befinner sig i riskzonen för att bli arbetslösa i denna grupp, särskilt på grund av uppsägningarna inom den mansdominerande industrin.

Äldre som drabbas av arbetslöshet är ofta arbetslösa under längre perioder än vad unga mellan 16 och 24 år är. Dessutom har gruppen äldre mellan 55 och 64 år oftare återkommande arbetslöshetsperioder, vilket innebär att omkring 28 000 personer i gruppen hade varit utan ett arbete mer än tre år i april 2013. Det kan finnas flera orsaker till detta, t.ex. låg utbildningsnivå, inaktuell utbildning eller funktionsnedsättning (Arbetsmarknadsutsikterna våren 2013).

Det är svårt att säga något om könsskillnader i ersättning vad gäller gruppen äldre. Däremot visar Anders Kjellberg (2010, s. 26 ff.) att äldre kassamedlemmar lämnade a-kassan relativt sett mer än bland yngre och medelålders, från 92 procent år 2006 till 77 procent år 2008 (motsvarande omkring 15 procentenheter). Det betyder att en stor del av gruppen äldre mellan 55 och 65 år i dag saknar arbetslöshetsförsäkring.

2.5 Avslutande diskussion

Arbetslöshetsförsäkringen har genomgått en rad viktiga och genomgripande förändringar de senaste åren. Hur dessa förändringar har påverkat kvinnors och mäns ersättning vid arbetslöshet har varit ämnet för det här kapitlet. Särskild vikt har lagts vid frågan om ersättningen vid arbetslöshet skiljer sig mellan kvinnor och män. Den övergripande ambitionen har därför varit att undersöka hur ersättningen från arbetslöshetsförsäkringen fördelas mellan kvinnor och män, och att analysera de bakomliggande orsakerna till eventuella skillnader.

Det mest slående resultatet är att kvinnor konsekvent får lägre ersättning från arbetslöshetsförsäkringen än män, åtminstone om man studerar ersättningsnivåerna på en mer aggregerad nivå.

Trots att det inte är särskilt stora skillnader mellan hur många kvinnor och män som i dag får ersättning, finns det *för det första* en skillnad i storleken på dagpenningen. Kvinnor får konsekvent lägre ersättning i kronor per dag, oavsett om det periodvis är fler kvinnor som är inskrivna arbetslösa eller om man jämför med hur många kvinnor och män som fått ut ersättning. Detta är vidare ett mönster som upprepas om man inkluderar variabeln ålder i analysen: kvinnors ersättningsnivåer når aldrig över männens, oavsett ålder.

Liknande mönster finner vi *för det andra* bland deltidsarbetslösa med ersättning från arbetslöshetskassan. Mer än hälften av alla deltidsarbetslösa är kvinnor. Och kvinnor är inte bara överrepresenterade i deltidsarbetslöshetsstatistiken. Kvinnor får också lägre ersättning än deltidsarbetslösa män, framförallt på grund av att de har lägre normalarbetstid.

Så långt visar alltså analysen att kvinnor har lägre ersättning än män. Huruvida detta stämmer om man nyanserar analyserna av vilka som är arbetslösa är mer oklart. Jag har som tidigare diskuterat inte haft tillgång till data som bearbetar frågan om ersättning för de så kallade "sårbara grupperna". Däremot är det uppenbart att det även i dessa grupper finns skillnader mellan kvinnors och mäns villkor. Bland *utrikes födda* finns få kvinnor överhuvudtaget, framförallt på grund av att de inte ens är en del av arbetskraften. De utrikes födda kvinnor och män som är inskrivna arbetslösa har dock ökat kraftigt de senaste åren, och många har hamnat i program med aktivitetsstöd. Detta gäller både kvinnor och män. Gruppen *personer med funktionshinder* domineras av män. Många i denna grupp är inte längre berättigade till ersättning från arbetslös-

hetsförsäkringen, framförallt på grund av att de tidigare varit inskrivna hos Försäkringskassan. Även om jag inte kan säga något om ersättningen för kvinnor och män i denna grupp är det alltså klart att gruppen domineras av män, som i sin tur inte längre är berättigade till a-kassa. I gruppen *personer med förgymnasial utbildning* har tidigare studier påvisat att risken att hamna i arbetslöshet är hög bland kvinnor och män utan högre utbildning. Särskilt kvinnor tycks vara sårbara. Enligt AEA hade just kvinnor den högsta arbetslösheten av dem med förgymnasial utbildning år 2011. Den fjärde gruppen består av *äldre* mellan 55 och 65 år. En majoritet av de äldre arbetslösa är män, vilket har varit fallet åtminstone sedan 2007 (IAF, statistikdatabas). Arbetslöshetsproblematiken för denna grupp är besvärlig, kanske särskilt på grund av att gruppen riskerar arbetslöshet under långa perioder: knappt hälften av hela gruppen har varit utan ett arbete i mer än tre år. Här spelar olika faktorer roll, utbildning och funktionsnedsättning tycks vara två av de viktigare.

Det finns alltså vissa skillnader mellan kvinnor och män även om man studerar olika grupper av arbetslösa. Utan att kunna säga så mycket om skillnaderna i ersättning för kvinnor och män i dessa grupper – vilket självfallet skulle vara mycket intressant – tycks en annan mycket stor utmaning föreligga i det ökande antalet personer som redan i dag inte är berättigade till arbetslöshetsförsäkringen. Arbetsförmedlingens prognoser för de kommande åren visar dessutom att antalet långvarigt arbetslösa kommer att öka, vilket ytterligare bidrar till att många kommer att ha svårt att kvalificera sig till dagens arbetslöshetsförsäkring.

Det sker med andra ord en polarisering i gruppen arbetslösa. Å ena sidan finns en grupp arbetslösa kvinnor och män som mot bakgrund av deras tidigare arbetslivserfarenheter kvalificerar sig till ersättning från arbetslöshetsförsäkringen och som ofta också är berättigade till avtalade och individuella inkomstförsäkringar. Enligt bedömare kan en arbetslös som har ersättning från både arbetslöshetsförsäkringen och avtalade och individuella inkomstförsäkringar klara sina utgifter varje månad. Å andra sidan finns en grupp som antingen från början inte kvalificerar sig till arbetslöshetsförsäkringen, eller som efter en period mister rätten till försäkringen. Enligt prognoser växer denna grupp. Konsekvenserna är att gruppen utsätts för betydande risk för (fortsatt) marginalisering från arbetsmarknaden men också från samhället i stort.

En stor utmaning ligger sålunda i arbetet att förändra arbetslöshetsförsäkringen i en mer generös inriktning, så att olika grupper arbetslösa får tillträde till ersättningssystemen. Samtidigt visar analysen i det här kapitlet att kvinnor i genomsnitt får lägre ersättning vid arbetslöshet än män. Arbetslöshetsförsäkringen bidrar alltså till att upprätthålla och reproducera ojämlika ekonomiska villkor mellan kvinnor och män. En sådan utveckling kan knappast överensstämma med de övergripande jämställdhetspolitiska målen. Problem som dessa borde med andra ord ligga till grund för en diskussion om hur arbetslöshetsförsäkringen bäst kan modelleras för att både inkludera olika grupper arbetslösa och motverka de uppenbart ojämlika ersättningsnivåerna mellan kvinnor och män.

Referenser

- Acker, Joan, Annika Baude, Ulla Björnberg, Edmund Dahlström, Gunnel Forsberg, Lena Gonäs, Harriet Holter och Arne Nilsson (1992) *Kvinnors och mäns liv och arbete*. Stockholm: SNS.
- Abrahamsson, Lena (2000) *Att återställa ordningen. Könsmönster och förändring i arbetsorganisationer*. Umeå: Boréa.
- Akademikernas A-kassa (2012) *Arbetslöshetsrapport 2012*.
- Arbetslöshetskassornas samorganisation, SO (<http://www.samorg.org>).
- Angelin, Anna (2009) *Den dubbla vanmaktens logik. En studie om långvarig arbetslöshet och socialbidragstagande bland unga vuxna*. Lund: Socialhögskolan.
- Arbetsförmedlingen (2013a) *Arbetsmarknadsrapport 2013*. Stockholm: Arbetsförmedlingen.
- Arbetsförmedlingen (2013b) *Arbetsmarknadsutsikterna våren 2013. Prognos för arbetsmarknaden 2013–2014*, Stockholm: Arbetsförmedlingen.
- Arbetsmarknadsstyrelsen (2007) *Definitioner inom AMV:s statistik. Historik över ett urval av våra begrepp*. Uin 2007:1. Stockholm: AMS.
- Bennmarker, Helge, Kenneth Carling och Bertil Holmlund (2005) *Leder höjd a-kassa till längre arbetslöshetstider? En studie av de svenska förändringarna 2001–2002*. Rapport 2005:16. Uppsala: IFAU.
- Departementsserie 2013:61. *Ökat fokus på arbete för vissa nyanlända invandrare och avveckling av sfi-bonus*. Stockholm: Arbetsmarknadsdepartementet.
- Edebalk, Per Gunnar (1975) *Arbetslöshetsförsäkringsdebatten. En studie i svensk socialpolitik 1892–1934*. Lund: Arkiv.
- Edebalk, Per Gunnar (2013) "Arbetslöshetsförsäkringen och dess mångåriga kontrovers", i *Vägar till välfärd – Idéer, kontroverser, perspektiv*. Malmö: Liber.
- Ek, Susanne och Bertil Holmlund (2011) *Deltidsarbetslöshet och arbetslöshetsförsäkring i Sverige*. Publicerad som bilaga 10 till Långtidsutredningen 2011 (SOU 2011:2)
- Grönlund, Ann (2004) *Flexibilitetens gränser. Förändring och friktion i arbetsliv och familj*. Umeå: Boréa.

- Hartman, Laura (red.) (2008) *Välfärd på deltid*. Stockholm: SNS.
- Hirdman, Yvonne (1998) *Med kluven tunga. LO och genusordningen*. Stockholm: Atlas.
- Inspektionen för arbetslöshetsförsäkringen.
(<http://www.iaf.se/Arkiv-for-Aktuella-siffror-om-arbetsloshetsforsakringen/Arbetsloshetsforsakringen-i-siffror-for-augusti/>)
- Inspektionen för arbetslöshetsförsäkringen. Statistikdatabasen.
(<http://www.iaf.se/Statistik/Statistikdatabasen/>);
- Jansson Dahlén, Fredrik (2010) *Underlagspromemoria om andelen av öppet arbetslösa och deltagare i program som får ersättning*. Parlamentariska socialförsäkringsutredningen. 2010:04. Stockholm.
- Jönsson, Lisa och Laura Hartman (2008) "Deltidsarbete och deltidsförmåner i Sverige" i L. Hartman (red.) *Välfärd på deltid*. Stockholm: SNS.
- Kjellberg, Anders (2010) *Växande avgiftsskillnader i a-kassan – ökad social polarisering*. Lund University: Studies in Social Policy, Industrial Relations, Working Life and Mobility. Research Reports 2010:2 (uppdaterad 2013).
- Kjellberg, Anders (2010) *Vilka "hoppade av" a-kassan eller avstod från att gå med? En studie av a-kassornas medlemsras*. Lund University: Studies in Social Policy, Industrial Relations, Working Life and Mobility. Research Reports 2010:2 (uppdaterad 2013).
- Månsson, Jonas, Jan Ottosson och Karsten Lundequist (2008) "Deltidsarbete och deltidslöshet" i Laura. Hartman (red.) *Välfärd på deltid*. Stockholm: SNS.
- Nycander, Svante (2002) *Makten över arbetsmarknaden*. Stockholm: SNS.
- Nyberg, Anita (2005) "Har den ekonomiska jämställdheten ökat från början av 1990 talet?", i Forskarrapporter till Jämställdhetspolitiska utredningen, Makt att forma samhället och sitt eget liv. *Jämställdhetspolitiken mot nya mål. SOU 2005:66*. Stockholm: Fritzes.
- Nyberg, Anita (1997) *Women, men and incomes. Gender equality and economic independence*. SOU 1997:8. Stockholm: Fritzes.
- Olofsson, Jonas och Eskil Wadensjö (2009) *Arbetsmarknadspolitik. Förändrade förutsättningar och nya aktörer*. Stockholm: SNS.

- Olofsson, Jonas (1997) *Arbetslöshetsfrågan i historisk belysning*. Lund Studies in Economic History, Lund: Lund University Press.
- Salonen, Tapio (2010) *Barns ekonomiska utsatthet. Årsrapport 2010*. Stockholm: Rädda Barnen.
- SCB, Bakgrundsfakta, Arbetsmarknads- och utbildningsstatistik 2013:8, *Arbetskraftsundersökningarnas (AKU) och Arbetsförmedlingens (Af) arbetslöshetsstatistik – En jämförande studie*.
- SCB, Arbetsmarknads- och utbildningsstatistik 2013:6, *Deltidssysselsatta arbetssökande*.
- SCB, Bakgrundsfakta, Arbetsmarknads- och utbildningsstatistik 2013:1, *Ungdomsarbetslöshet – jämförbarhet i statistiken mellan ett antal europeiska länder*.
- Sibbmark, Kristina (2012) *Arbetsmarknadspolitisk översikt*. Rapport 2012:23. Stockholm: IFAU.
- Sjöberg, Ola, Joakim Palme och Eero Carroll (2010) "Unemployment Insurance", i F. Castels m.fl. *The Oxford Handbook of the Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- Sjögren Lindquist, Gabriella och Eskil Wadensjö (2011) *Avtalsbestämda ersättningar, andra kompletterande ersättningar och arbetsutbudet*. En rapport till expertgruppen för studier i offentlig ekonomi (ESO) 2011:4. Stockholm: Finansdepartementet.
- Statskontoret (2012) *Etableringen av nyanlända. En uppföljning av myndigheternas genomförande av etableringsreformen*. Statskontoret 2012:22. Stockholm: Statskontoret.
- Wadensjö, Eskil (1998) *Arbetsmarknaden och välfärdspolitiken*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Örnelius, Kristian (2009) *Ersättning vid arbetslöshet – mer än a-kassa*. Institutet för privatekonomi. Stockholm: Swedbank och Sparbankerna.

3. Likabehandling i allmän och offentlig sjukförsäkring

Ruth Mannelqvist

3.1 Likhet inför lagen

Ett övergripande mål i såväl svensk välfärdsstat som dess rättsordning är jämlikhet och jämställdhet. Målet manifesteras på olika sätt och inom juridiken kan utgångspunkten tas i grundlagen, där en strävan mot jämlikhet och att motverka diskriminering på grund av bland annat kön eller etniskt ursprung lyfts fram. Den offentliga makten ska utövas med respekt för alla människors lika värde och med beaktande av allas likhet inför lagen (1 kap. 1 § och 9 § regeringsformen). Med andra ord ska lagen vara neutral och tillämpningen saklig och opartisk. De här rättsstatliga principerna återfinns således även inom den allmänna och offentliga sjukförsäkringen, där ledord för såväl regleringen som tillämpningen av försäkringen är likabehandling.

Syftet med sjukförsäkring är att den ska ersätta ett inkomstbortfall som uppstår när en försäkrad, på grund av sjukdom eller skada, helt eller delvis förlorat sin förmåga att arbeta (27 kap. och 40 kap. socialförsäkringsbalken, SFB). Försäkringen regleras i socialförsäkringsbalken, och tillämpas av Försäkringskassan och i sista hand förvaltningsdomstolar. I oktober 2012 fick Försäkringskassan i uppdrag av regeringen att genomföra en studie av kvinnors och mäns sjukfrånvaro efter första barnets födelse. Motivet var att öka kunskapen om orsakerna till skillnader i kvinnors och mäns uttag av sjukpenning. Regeringen konstaterade att skillnaderna i uttag av sjukpenning, som under många år varit konstanta, hade ökat (Regeringsbeslut 20121025 S2012/7441/SF). Uppdraget resulterade i tre rapporter som, tillsammans med ett flertal andra studier och analyser gjorda under de senaste tio åren, visade att skillnader i uttag ur socialförsäkringen skiljer sig åt mellan män och kvinnor, mellan dem som är födda i Sverige och utrikesfödda, mellan högutbildade och lågutbildade, mellan höginkomsttagare och låginkomsttagare, och mellan dem med arbete och dem utan arbete (se bl.a. Försäkringskassan 2013-11-04 och 2010:17, 2007:6, 2005:24, Angelov m.fl. 2011). Sammantaget kan konstateras att det råder skillnader i uttag från sjukförsäkringen. Orsakerna tycks vara många och finnas på såväl samhällsnivå som individnivå; exempelvis arbets-

marknadens utformning med olika arbetsvillkor, begränsad kunskap om arbetsrelaterad sjukdom och hälsa, individuella yrkesval samt fördelning av ansvar för barn och familj (Thomsson 2013, Arbetsmiljöverket 2013b och 2013a, Lindgren 2012, Försäkringskassan 2012:14, 2011:17. ISF 2010:6, Johansson och Nilsson 2008). En annan möjlig orsak till skillnaderna antas vara olikheter i tillämpningen av försäkringen (ISF 2010:6, 2012:15, 2013:16 och Försäkringskassan 2008:16, 2011:16).

I det här kapitlet diskuteras likabehandling i sjukförsäkringen utifrån olika föreställningar om både människor och försäkring i den juridiska bedömningen av förmågan att arbeta, med inspiration från intersektionell analys. Utgångspunkten tas i ett forskningsprojekt om arbetsförmåga ur rättsligt och medicinskt perspektiv, som bedrevs under åren 2008–2011.¹ I projektet analyserades såväl rättslig som medicinsk förståelse och tillämpning av begreppet arbetsförmåga inom ramen för den allmänna och offentliga sjukförsäkringen. Analysen baserades på dels lagstiftningen från 1940-talet fram tills i dag, dels tillämpningen av begreppet i förvaltningsdomstolar och medicinska intyg.

En föreställning kan beskrivas som en uppfattning om, en känsla för eller (osäker) kunskap om hur något förhåller sig. Den kan således, men behöver inte, ha stöd i forskning eller annan allmän kunskap. Det innebär att föreställningar kan vara både korrekta och felaktiga. Många föreställningar eller uppfattningar som finns hänför sig till olika grupper eller kategorier av människor. Det har länge ansetts nödvändigt att synliggöra kön, etnicitet och andra kategorier för att bland annat öka jämlikhet och jämställdhet, men kategoriseringen har också kommit att kritiseras för att dels bli deterministisk eller motverka förändring, dels vara endimensionell. Kategoriseringar har medfört en tydlig dikotomi, framför allt mellan kvinnor och män men också mellan utrikes födda och inrikes födda, där den ena kategorin definieras som normen och den andra som avvikelser. Dikotomin riskerar också att osynliggöra hur olika dimensioner eller kategorier samverkar eller motverkar med varandra. En annan aspekt som lyfts fram när det gäller synliggörande av olika typer av kategorier eller grupper är att dessa riskerar att betraktas som ”problem” eller att de blir likalydande

¹ I projektet deltog, förutom kapitelförfattaren, professor och överläkare Bengt Järvholm samt medicine doktor och överläkare Berndt Karlsson, vid Arbets- och miljömedicin, samtliga Umeå universitet. Projektet finansierades av Forskningsrådet för arbetsliv och socialvetenskap (numera Forte: Forskningsrådet för hälsa, arbetsliv och välfärd).

med ett ”problemperspektiv” (Knocke 1991, Hertzberg 2005, Brune 2003, SOU 2005:56). Intersektionalitet kan därför ses som ett analytiskt hjälpmedel för att studera hur olika former av makt och maktordningar samverkar i ett samhälle. Människors levnadsvillkor skapas inte i en endimensionell ordning, exempelvis beroende på antingen kön eller etnicitet, utan uppstår i skärningspunkten mellan olika samverkande maktordningar, där sociala skillnader både kan ändras i tid eller rum och finnas invävda i varandra (Ahrne 2010, Edling och Liljeros 2010, Grabham, m.fl. (red.) 2009, De los Reyes, Molina och Mulinari (red.) 2003, Lykke 2005).

Här följer först en kort introduktion till sjukförsäkringsregleringen och begreppet arbetsförmåga. Därefter diskuteras vilka föreställningar som kan ses i motiven till regleringen, vilket följs av en analys av drygt 200 domstolsavgöranden. Avslutningsvis diskuteras föreställningar i sjukförsäkringen och dess relation till grundlagens krav på neutralitet, saklighet och opartiskhet.

3.2 Sjukförsäkring vid nedsättning i förmågan att arbeta

Regleringen av den allmänna och offentliga sjukförsäkringen går långt tillbaka i tiden. Redan år 1901 infördes den första arbetsskadeförsäkringen, som dock inte var någon försäkringslag utan en förpliktelse för arbetsgivare i särskilda verksamheter att betala ersättning vid en arbetsolycka (Carlsson 2008).² Den första allmänna sjukförsäkringen beslutades år 1946, och kom på grund av statsfinansiella skäl att träda ikraft först år 1955, efter vissa omarbetningar (Mannelqvist 2003, Vahlne Westerhäll 2002).³ Sjukförsäkringen har därefter genomgått flera förändringar, och dess rättsliga struktur kännetecknas av regler som tillkommit vid olika tidpunkter och av olika orsaker. Trots det har den rättsliga utgångspunkten alltid varit att den som inträtt i arbetslivet omfattas av sjukförsäkring om han eller hon har en nedsatt arbetsförmåga på grund av sjukdom (Järvholm m.fl. (red.) 2013, Mannelqvist 2012, Vahlne Westerhäll, Thorpenberg och Jonasson 2009).

Sedan år 2011 återfinns bestämmelserna om sjukförsäkringen i socialförsäkringsbalken. Den svenska socialförsäkringen är indelad i tre typer av förmåner eller ersättningar, nämligen bosättningsbaserade, arbetsbaserade och övriga förmåner. Sjukförsäkringen är

² Lag 1901 nr 39 angående ersättning för skada till följd af olycksfall i arbetet.

³ Lag 1947:1 om allmän sjukförsäkring.

en arbetsbaserad förmån, vilket innebär att för att vara försäkrad krävs att den enskilde förvärvsarbetar i Sverige (4 kap. 2 § samt 6 kap. 2 § SFB).⁴ Avsikten är att försäkringen ska täcka det inkomstbortfall som uppstår när den försäkrade helt eller delvis saknar förmåga att arbeta på grund av sjukdom eller skada (27 kap. 2 § SFB).⁵ Under senare år har just frågan om hur förmågan att arbeta ska bedömas inom sjukförsäkringen varit föremål för omfattande diskussioner i såväl den allmänna politiska debatten som vetenskapliga studier (se bl.a. Vahlne Westerhäll 2012, Järvholm, Karlsson och Mannelqvist 2009, Mannelqvist, 2008, Ludvigsson, Svensson och Alexanderson 2006, Tengland 2006).

Det finns många tolkningar av begreppet arbetsförmåga. Det kan exempelvis förstås och beskrivas i medicinsk, ekonomisk, filosofisk eller social kontext (Vahlne Westerhäll (red.) 2008). I en medicinsk kontext vilar förståelsen ofta på en holistisk syn på patienten, där exempelvis sociala eller ekonomiska faktorer kan ha betydelse för sjukdomstillstånd, behandling och prognos, medan en filosofisk utgångspunkt kan vara rimligheten i att bedöma arbetsförmåga mot en existerande arbetsmarknad i stället för en önskvärd sådan (Järvholm m.fl. (red.) 2013, Mannelqvist, Karlsson och Järvholm 2010, Westerholm och Lindenger 2008). Begreppet ges därför olika omfång eller innebörd beroende på i vilken kontext det används.

Ett annat sätt att betrakta och beskriva begreppet arbetsförmåga är i olika dimensioner utifrån individ eller samhälle (Munthe 2008, 31 ff.). Utgår beskrivningen från individen kan arbetsförmåga avse individens möjlighet att fullgöra en bestämd arbetsuppgift under vissa förhållanden på viss tid (Westerholm och Lindenger 2008, 306 ff.). Ur ett samhällsperspektiv eller en samhällsdimension kan arbetsförmåga relateras till samhällets behov i förhållande till individers förutsättningar eller krav (se ex. Söderström och Rehn, 2008, Boräng, Rothstein och Schierenbeck 2008, Furåker, 2008). Dimensionerna beskrivs också som fysiska, psykiska och sociala. Med fysisk dimension avses vanligtvis den fysiska arbetskapaciteten medan psykisk dimension kan dels beskrivas som en subjektiv hälsoupplevelse, dels fastställas genom bedömningen av olika psykiska kapaciteter, även benämnd som mental kapacitet. Hit räknas också

⁴ Notera dock att det finns även sjukpenning i särskilda fall, vilket baseras på bosättning samt sjuk- och aktivitetsersättning som utges i form av garantiersättning och inte som inkomstbortfallsersättning, 5 kap. 9 § SFB.

⁵ Se även 39 kap. 3 § och 40 kap. 2 § SFB som reglerar rätt till ersättning på grund av nedsatt arbetsförmåga som orsakats av sjukdom eller skada i arbetet, det vill säga arbetsskada.

upplevelser av trygghet och förmågan att hantera psykisk stress. I den sociala dimensionen ses arbete som en social aktivitet och det sociala beteendet på arbetsplatsen kopplas därmed till arbetsförmågan. Exempelvis kan förmågan att hantera konflikter på arbetsplatsen ha betydelse för arbetsförmågan (Järvholm m.fl. (red.) 2013, Ludvigsson m.fl. 2006, Tengland 2006).

Även inom juridiken är begreppet arbetsförmåga av central betydelse, men innehållet i begreppet varierar beroende på inom vilken reglering begreppet ska bedömas och fastställas. Begreppets innebörd skiftar såväl inom som mellan rättsområden, där det exempelvis inom den arbetsrättsliga sfären finns flera typer av arbetsförmågor som blir relevanta, bland annat när det gäller rätt till sjuklön, utformning av rehabiliteringsåtgärder eller möjlighet för uppsägning (Westregård 2009, 2012). Även inom mer begränsade delar av rätten, som exempelvis sjukförsäkringsregleringen, har begreppet olika innebörder bland annat beroende på hur lång sjukfrånvaron är eller om den försäkrade är arbetslös eller har ett arbete (27 kap. 46–48 §§ SFB, Järvholm m.fl. (red.) 2013).

Regleringen av sjukförsäkringen enligt socialförsäkringsbalken (SFB)

Arbetsförmågens nedsättning på grund av sjukdom kan ge rätt till ersättning från sjukförsäkringen, vid tillfällig nedsättning i form av *sjukpenning* (27 kap. 2 § SFB) och om nedsättningen är permanent kan *sjukersättning* utgå (33 kap. 6 § SFB).

Vid tillfällig nedsättning bestäms arbetsförmågan enligt den så kallade rehabiliteringskedjan (27 kap. 46–50 §§ SFB);

- De första 89 dagarna av sjukpenning ska bedömningen göras gentemot det faktiska arbete som en försäkrad har.
- Mellan dag 90–179 ska bedömningen av arbetsförmågan göras gentemot andra arbeten som en arbetsgivare kan erbjuda en försäkrad.
- Efter dag 180, eller från dag 1 om den försäkrade saknar arbete, ska bedömningen göras mot sådant förvärvsarbete som är normalt förekommande på arbetsmarknaden eller annat lämpligt arbete som finns tillgängligt.

Sjukförsäkringen är i huvudsak tidsbegränsad till 365 dagar (27 kap. 21 § SFB), men i undantagsfall kan den försäkrade få ytterligare ersättning till lägre ersättningsnivå (27 kap. 24–24 a §§ SFB), eller ytterligare ersättning till samma ersättningsnivå vid allvarlig sjukdom (27 kap. 23 § SFB).

Förmågan att arbeta, och hur en eventuell nedsättning av den ska bedömas och fastställas, är således intressant ur flera olika perspektiv, vilket var en av utgångspunkterna i forskningsprojektet.

3.3 Föreställningar i motiven till sjukförsäkringsregleringen

För att återknyta till den inledande diskussionen i kapitlet ska alltså lagstiftaren beakta allas likhet inför lagen när det gäller den rättsliga konstruktionen av sjukförsäkringen och arbetsförmågebegreppet. Lagen ska således vara neutralt utformad. Inom juridiken har dock inte endast själva formuleringen av lagtexten stor betydelse för hur lagen ska förstås, utan här är också de motivuttalanden som återfinns i lagens förarbeten av stor vikt. Lagens kontext samt dess avsedda förståelse och tillämpning kommer alltså i uttryck där, och i Sverige har lagmotiven många gånger en avgörande betydelse för tolkningen av en reglerings innehåll.

I analysen av den rättsliga regleringen av begreppet arbetsförmåga inom ramen för forskningsprojektet var alltså framför allt lagstiftningens motiv av intresse. Materialet som låg till grund för studien omfattade i huvudsak propositioner, utskottsbetänkanden och annat offentligt material och med hjälp av förarbeten till regleringen undersöktes lagstiftarens motiv till och utgångspunkter för begreppet arbetsförmåga.⁶

Genomgången av förarbetsmaterialet med början från 1990-talet visade inte endast på diskussioner om hur lagen bör förstås, utan här återfanns också uppfattningar eller föreställningar. Vid sidan kvinnors sjukskrivning och dess troliga orsaker, var tre andra typer av föreställningar särskilt tydliga, nämligen de som rörde den försäkrade, försäkringen och läkaren.

I början av 1980-talet uppgavs kvinnor vara sjukskrivna i samma omfattning som män, för att ungefär 20 år senare stå för omkring 60 procent av alla sjukskrivningar. I motiven diskuterades kvinnors ökade sjukfrånvaro som ett allvarligt problem, och orsaken till frånvaron kopplades i huvudsak till strukturella förklaringar utifrån arbetsvillkor och arbetsmiljö eller ansvar för barn och familj.

Med största sannolikhet är det redan kända faktorer – t.ex. arbetsmiljön – som förklarar att kvinnor har betydligt högre sjukfrånvaro än män. Mekanismerna bakom kvinnornas högre sjukfrånvaro har troligtvis förstärkts under senare delen av 1990-talet. Ett exempel på detta är den försämrade arbetsmiljön inom den offentliga sektorn med verksamheter som vård, omsorg och skola, där kvinnorna är kraftigt överrepresenterade (prop. 2002/03:89, 32).

⁶ För en utförligare metodologisk diskussion och redovisning av materialet som låg till grund för forskningsprojektet, se Mannelqvist 2012.

I motiven framhölls också vikten av att följa sjukförsäkringen och dess tillämpning ur jämställdhetsperspektiv (prop. 1996/97:28, prop. 2002/03:89, prop. 2007/08:136).

Föreställningarna om kvinnor och deras sjukfrånvaro skiljde sig en del från föreställningar om gruppen försäkrade generellt sett. Den försäkrade beskrevs många gånger som passiv, ovillig att arbeta och kapabel att sjukskriva sig trots att han eller hon inte var sjuk. Det ansågs också förekomma fall där den försäkrade använde sjukskrivning som ett medel för att uttrycka missnöje med arbetsgivare eller arbetsförhållanden (exempelvis prop. 2002/03:89 och prop. 2006/07:136). I utskottsbetänkandet till en lagändring år 2008 menade utskottet att

[d]et är väl känt att åtgärder måste sättas in tidigt i sjukperioden. Bara efter några månaders sjukskrivning har den försäkrade i regel anpassat sig till en tillvaro utanför arbetslivet (bet. 2007/08:SfU12, 21).

Bland annat därför ansågs det viktigt att ge arbetsgivaren rätt att kräva läkarintyg från första sjukdagen, vilket ansågs

[...] motverka att en anställd stannar hemma från arbetet [...] utan att egentligen uppfylla kravet på att lida av en sjukdom, t.ex. för att han eller hon vantrivs på arbetsplatsen. Insikten om att arbetsgivaren har rätt att begära läkarintyg från första dagen av ett sjukfall kan i sådana fall verka avhållande på benägenheten att i onödan sjukanmäla sig (bet. 2007/08:SfU3, 11).

Motivation och inställning hos den försäkrade ansågs vara viktigt när det gällde sjukskrivning. I förändringen av förtidspension till sjukersättning menade den dåvarande regeringen att socialförsäkringen måste

[...] innehålla drivkrafter till arbete så att den enskilde stimuleras att arbeta framför att uppbära försäkringsförmåner (prop. 1997/98:111, 28).

I motiven framskymtade således beskrivningar av en möjlig förklaring till sjukskrivning vara avsaknaden av motivation till arbete från den enskildes sida.

Uppgifter om motivation och förhållningssätt torde vara svåra att inhämta i skriftlig form. Däremot bör det vara möjligt att göra detta vid [de] möten (flerpartssamtal) [...]. Erfarenheten är att det ofta finns fler möjligheter [till anpassningar på arbetsplatsen, författarens anmärkning] än den försäkrade föreställer sig. Den försäkrade behöver

således bli medveten om möjligheterna att undvika passivisering (prop. 2002/03:89, 28).

En tredje föreställning som rörde själva sjukförsäkringen var att den under lång tid hade använts på det sätt som lagstiftaren inte hade avsett. Det fanns en uttalad uppfattning om att försäkringen hade nyttjats utifrån olika typer av sociala eller ekonomiska skäl som inte var kopplade till vare sig sjukdom eller nedsatt arbetsförmåga (prop. 1990/91:141).

Sjukförsäkringen har tillåtits bli en parkeringsplats för problem den inte är avsedd för (SOU 2006:86, 54).

En annan uppfattning var att sjukskrivning och nyttjandet av sjukförsäkringen var något negativt för den enskilde som kan leda till ytterligare sjukdom, sjukskrivning eller utslagning från arbetsmarknaden, medan arbete var något positivt som bidrar till ökad hälsa (se exempelvis prop. 1990/91:141, prop. 1990/91:181, prop. 1996/97:63, prop. 2002/03:89, prop. 2007/08:124, prop. 2007/08:136, prop. 2009/10:45, s. 16, SOU 2002:5 samt SBU 2003). I motiven talades om exempelvis ”skadliga sjukskrivningar” (bet. 2007/08:SfU12, 83 f.) och vikten av att komma tillbaka i arbete så fort som möjligt.

Risken för att en sjukskrivning ska fortsätta ytterligare en månad är högre ju längre sjukfallet pågått och det är därför viktigt att så snart som möjligt identifiera sådana sjukfall som riskerar att bli långvariga och vidta åtgärder för att förhindra en sådan utveckling (prop. 2007/08:136, 61).

Frånvaro från arbete utan att aktiva (rehabiliterings-)insatser vidtagits påstods försämma möjligheterna att återgå i arbete. Det framhölls att sjukskrivning skulle ses som en behandlingsmetod och eftersom sjukskrivning ansågs generera mera sjukskrivning, var det viktigt att bryta mönstret (prop. 2007/08:136, prop. 2002/03:89).⁷

I den allmänna debatten och i olika studier hävdas dessutom att långtidssjukskrivning kan vara ett inslag i behandlingen av patienten som kan få svåra biverkningar. Rehabiliteringspotentialen, dvs. möjligheten att återkomma i arbete, minskar mycket snabbt redan efter tre måneders sjukskrivning (prop. 2002/03:89, 24).

⁷ Något stöd för en sådan tolkning om aktiva åtgärder saknas dock. I en statlig expertutredning omkring arbetslivsinriktad rehabilitering från år 2011 påtalas att det inte finns några studier som visar på att om och i så fall hur rehabilitering leder till en ökad återgång i arbete, SOU 2011:15.

Uppfattningarna torde baseras på Försäkringskassans statistik avseende hur länge sjukfallen pågick. Någon diskussion fördes dock inte om hur olika diagnoser kan påverka enskilda individer på skilda sätt, vilka arbeten som de försäkrade har, vad som avses med arbetsmarknad eller om möjligheter till rehabilitering funnits.

Den fjärde typen av föreställning som återkom i motivuttalandena rörde läkaren. En uppfattning var att läkaren hamnar i en intressekonflikt mellan att bota eller hjälpa patienten och att skriva korrekta intyg, så för att behålla en god relation till patienten antogs att läkaren valde att rekommendera sjukskrivning. Vidare framhölls i motiven att olika läkare sjukskriver olika mycket, att det fanns skillnader i sjukskrivningsmönster avseende exempelvis diagnoser och längd på sjukskrivningarna och att läkarna ibland företrädde den försäkrade istället för att göra en objektiv bedömning (prop. 1994/95:147, 28, prop. 2002/03:89, 28).⁸ Vidare antogs att läkare i många fall rekommenderade sjukskrivning, trots att han eller hon egentligen inte ansåg det nödvändigt.

Det finns inslag av slentrianmässiga och mindre genomtänkta sjukskrivningar [...] (prop. 2002/03:89, 17).

Sammantaget kan konstateras att det inte gjordes någon skillnad mellan exempelvis män och kvinnor, personer med inrikes eller utrikes bakgrund, eller hög- eller lågutbildade i motiven till sjukförsäkringen, utöver konstaterandet att kvinnor var sjukskrivna i högre utsträckning än män och att det torde bero på strukturella orsaker. Mer uttalade generella föreställningar om den försäkrade, sjukförsäkringen och läkare återfinns däremot i större utsträckning i materialet. Ur ett rättsligt perspektiv skulle det kunna framhållas att det endast är lagen som är bindande när reglerna ska tillämpas av Försäkringskassan och i domstol, men i den juridiska praktiken har förarbetsuttalanden stor betydelse för reglernas tillämpning.

3.4 Föreställningar i tillämpningen av sjukförsäkringen

De föreställningar som fanns i motiven kan sammanfattas utifrån att kvinnors nyttjande av sjukförsäkringen förklaras med strukturella orsaker, medan individer i sjukförsäkringen generellt sett tycks ha bristande motivation till arbete. Därtill framhölls skadliga

⁸ Se även Socialförsäkringsutredningens Samtal om socialförsäkringen nr 3, där uttalandet bland annat stöds på en undersökning om sjukskrivningspraxis i Dalarna.

biverkningar av sjukskrivning. Fanns då några föreställningar i tillämpningen av sjukförsäkringsregleringen?

I forskningsprojektet om arbetsförmåga studerades även hur begreppet tillämpats i dels domstol, dels medicinska intyg. Syftet med studien var att granska hur begreppet arbetsförmåga definierades och tillämpades i praktiken. Den begränsade tillgången till prejudicerade domar från Högsta förvaltningsdomstolen medförde att materialet kom att bestå av domar från underrätterna. Tillämpningen studerades därför genom domar från förvaltningsrätterna i Stockholm, Malmö, Göteborg, Jönköping och Umeå samt kammarrätterna i Stockholm, Jönköping, Göteborg och Sundsvall.⁹ Domarna valdes ut på två sätt; dels ingick alla domar för åren 2004–2008 från förvaltningsrätterna i Umeå och Jönköping, dels ingick ett slumpmässigt urval av domar från förvaltningsrätterna i Stockholm, Göteborg och Malmö samt kammarrätterna. Vidare gjordes urvalet av domar utifrån två typer av sjukdomar, nämligen hjärtinfarkt och sjukdom i rörelseorganen. Sammantaget uppgick antalet avgöranden från de olika förvaltningsrätterna till 228, medan domarna från kammarrätterna uppgick till 81.¹⁰ De medicinska intyg som studerades var 342 (156 i mål om sjukpenning och 186 om sjukersättning), och hämtades från Försäkringskassans akter utifrån 45 rättsfall i domstolsmaterialet.¹¹ Vid genomgången av akterna systematiserades varje akt utifrån en tabell med ett antal komponenter och det som granskades var medicinska intyg eller annan medicinsk information i form av yttranden från Försäkringskassans egna läkare (tidigare försäkringsläkare, numera försäkringsmedicinska rådgivare) eller utdrag från journalanteckningar (Mannelqvist 2012).

Efter en genomgång av materialet kunde relativt omgående konstateras att begreppet arbetsförmåga sällan definierades av dom-

⁹ Det fanns vid tidpunkten för projektets början, år 2008, totalt 23 länsrätter i Sverige, som med några undantag hade länet som det geografiska upptagningsområdet. Våren 2010 omvandlades dessa till förvaltningsrätter, som i dagsläget är tolv. De länsrätter som valdes ut i studien har i huvudsak samma, eller något större, geografiska domstolsområde (domkrets) i dag, varför det genomgående i kapitlet hänvisas till förvaltningsrätter.

¹⁰ Förvaltningsrätten i Stockholm; 18 sjukpenning och 16 sjukersättning, Förvaltningsrätten i Malmö; 25 sjukpenning och 18 sjukersättning, Förvaltningsrätten i Göteborg; 30 sjukpenning och 15 sjukersättning, Förvaltningsrätten i Jönköping; 43 sjukpenning och 17 sjukersättning samt Förvaltningsrätten i Umeå; 17 sjukpenning och 31 sjukersättning. Några domar som gällde sjukdomstillståndet hjärtinfarkt återfanns dock inte i materialet.

¹¹ Det som sammanfattningsvis kallats för intyg bestod vid tiden för intygsstudien (vintern 2010) av medicinskt utlåtande, läkarutlåtande om hälsotillstånd, särskilt läkarutlåtande, försäkringsmedicinska utredningar, bifogade journalanteckningar samt särskilda intyg avfattade av läkare (ofta som komplettering till tidigare medicinskt utlåtande).

stolar eller läkare. Domarna i materialet var i många avseenden kortfattade och innehöll liten diskussion från domstolarnas sida. I domarna redovisades vanligen den försäkrades grunder för sitt överklagande tillsammans med Försäkringskassans inställning och motargument. Därefter fanns i de flesta domarna en relativt omfattande redovisning av de medicinska intyg som låg till grund för målet. Domstolens egen bedömning beskrevs i majoriteten av alla fall som en samlad bedömning och vad som hade varit avgörande i det enskilda fallet framgick sällan. Det medicinska underlaget bidrog emellertid inte heller i särskilt hög utsträckning till att tydliggöra hur begreppet tolkats, vare sig i domstolen eller av läkare (Mannelqvist 2012, Mannelqvist, Karlsson och Järvholm, 2010).

Med utgångspunkt i de föreställningar och uppfattningar som återfanns i lagmotiven och med inspiration från intersektionella perspektiv, analyserades därför materialet vidare. Avstampet togs i att olika kategorier som kön, etnicitet och klass kan både samverka och förändras över tid och i rum. Av de 228 domstolsavgörandena från förvaltningsrätterna rörde 117 domar män och 111 kvinnor. I materialet var det något vanligare att ärendet handlade om sjukpenning när det gällde män, och sjukersättning, det vill säga det som tidigare var förtidspension, när det gällde kvinnor. För männens del uppgick antalet domar som omfattade sjukpenning till 72 stycken, motsvarande knappt 54 procent av alla domar om sjukpenning, medan kvinnorna svarade för drygt 52 procent av alla sjukersättningsdomar.

En annan kategori av intresse för studien var etniskt ursprung. I studien gjordes uppdelningen utifrån om dels den försäkrade var född utomlands eller av utrikesfödda föräldrar, dels om den försäkrade hade svenskt ursprung. Det är dock viktigt att understryka att det av domstolsmaterialet inte framgick med säkerhet om den försäkrade var utrikesfödd eller inte, utan vi gjorde kategoriseringen utifrån den information som framkom i domen, vilket exempelvis kunde avse den försäkrades namn eller omständigheter som framfördes av den försäkrade själv eller av Försäkringskassan. I drygt 30 procent, eller 74 av 228 mål, hade den försäkrade utländskt ursprung, och av dem var 44 stycken män och 30 stycken kvinnor. Fördelade över landet återfanns den största andelen med utländsk bakgrund i domar från domstolarna i Jönköping och Göteborg (48 stycken eller nästan 65 procent) varav mer än hälften av dem var män. I målen från Umeå återfanns endast en person, en man, med utländsk bakgrund.

Samhällsklass eller socialgrupp är vedertagna begrepp inom samhällsvetenskapen och kan beskrivas som en beteckning av en avgränsad grupp i ett samhälle som delar liknande socioekonomiska förutsättningar eller möjligheter (se t.ex. Boglind, Eliaeson och Månson 2005). Indelningen i samhällsklass i analysen gjordes utifrån dels yrke och i vissa fall utbildningsnivå, dels om den försäkrade arbetade eller var arbetslös. I domstolsmaterialet dominerade yrken med låg utbildningsnivå som exempelvis tidningsbud, lokalvårdare eller fastighetsskötare, chaufför eller bilskollärare, montör, lager- eller fabriksarbetare, servitör, skogs- eller gruvarbetare, vårdbiträde eller dagbarnvårdare. Det fanns också personer med lönebidrag eller olika former av anpassade arbeten inom Samhall, kommun eller hjälporganisationer som exempelvis Samhjälpn eller Röda Korset. I domstolsmaterialet återfanns även en del som arbetade inom egna företag, framför allt som snickare, målare eller mattläggare. Generellt sett hade få av de försäkrade någon eftergymnasial utbildning, men det förekom dock ett fåtal avgöranden där den försäkrade arbetade som socionom, psykolog eller kurator. En av förklaringarna till varför flertalet av de försäkrade var lågutbildade och arbetade inom enklare och fysiskt sett ansträngande arbeten var den sjukdomsmässiga avgränsning som gjorts i urvalet av domar, eftersom sjukdomar eller smärtor i rörelseorganen är vanligare vid enformiga och fysiska arbetsuppgifter. När det gällde indelning utifrån sysselsättning hade 45 procent av de försäkrade arbete, nästan lika många, eller 41 procent, saknade arbete. I 7 procent av fallen gick det inte att avgöra vilken typ av sysselsättning som den försäkrade hade, medan den försäkrade i 6 procent sedan tidigare hade beviljats sjukersättning. I 1 procent av fallen var den försäkrade föräldraledig. Utifrån köns- och etnicitetsaspekt var fler kvinnor än män arbetslösa, fler kvinnor med svensk bakgrund än kvinnor med utländsk bakgrund arbetslösa, medan det var ungefär likvärdigt mellan männen.

Sammantaget prövades sjukpenning i större utsträckning för män, medan sjukersättningsärendena berörde fler kvinnor. Fler domar berörde personer födda i Sverige eller med föräldrar födda i Sverige och antalet försäkrade med och utan arbete var ungefär lika många. Av de arbetslösa var fler kvinnor än män, men andelen arbetslösa män med utländsk bakgrund var större än andelen kvinnor med utländsk bakgrund.

Det bör understrykas att resultatet av analysen av det här materialet inte är representativt för alla avgöranden som avkunnas i

vare sig alla förvaltningsrätter i Sverige eller i de domstolar som ingick i undersökningen. Det är också viktigt att understryka att analysen inte heller besvarar statistiska frågor om hur många män eller kvinnor, med svensk eller utländsk bakgrund, och i eller utanför arbetsmarknaden som faktiskt omfattas av en rättslig prövning. Inte heller var utgången i de enskilda målen, det vill säga om den försäkrade tillerkändes ersättning eller inte, av särskilt intresse, eftersom det var domstolarnas argumentation och diskussion, tillsammans med dels den försäkrades egen framställan, dels Försäkringskassans, läkares och försäkringsläkares yttranden, som granskades och analyserades.

3.4.1 Personliga och sociala faktorer i domstolsmaterialet

Genomgången av domstolsmaterialet visade att utöver de rättsliga förutsättningarna för ersättning, det vill säga att det förelåg sjukdom som orsakade nedsatt arbetsförmåga, fanns vissa kontextuella faktorer eller omständigheter av personlig eller social karaktär, som framträdde i domarna. Med personliga faktorer avses här exempelvis övervikt eller alkoholproblematik, vilka inte tycktes betraktas som sjukdom, medan de sociala faktorerna bland annat utgjordes av familj, försörjning eller möjligheter att klara hemsysslor. Det som kan beskrivas som gemensamt för båda typerna av faktorer var att de direkt eller indirekt var kopplade till motivationen att arbeta. När faktorerna framfördes av den försäkrade gjordes det ofta som kompletterande argument för en nedsatt arbetsförmåga, medan Försäkringskassan (eller domstolen) tycktes anses att det kunde tala för en bristande motivation för att arbeta.

De personliga faktorer som framkom i domarna, som alltså framför allt avsåg olika aspekter på motivation, framhölls i huvudsak aldrig av de försäkrade själva. I en dom från Förvaltningsrätten i Stockholm, som berörde en då nästan 40-årig man med svensk bakgrund, framgick att den försäkrade var ensamstående och bodde i lägenhet. Vidare framkom att

Med tanke på [den försäkrades] negativa inställning till ytterligare utredning/behandling/anpassning kan det vara svårt att ta tillvara hans restarbetsförmåga (Förvaltningsrätten i Stockholm, mål nr 10348-07).

I ett fall, som berörde en utrikesfödd kvinna i femtioårsåldern, framgick av utredningen att försäkringsläkaren inte ansåg att den

försäkrade egentligen hade några större medicinska orsaker till sin nedsatta arbetsförmåga. Istället var det den försäkrades egen livssituation som var avgörande. Försäkringsläkaren menade att

[f]ortsatt kontakt med socialvården bör sannolikt öka patientens resurser för att integreras i samhället som en plattform för välbefinnande och skapa möjligheter till att överblicka möjligheterna att svara för sin egen försörjning i framtiden om patienten så önskar och vill motivera sig (Förvaltningsrätten i Malmö, mål nr 13692-03).

Försäkringsläkaren tycktes mena att kvinnan inte var tillräckligt integrerad i samhället och saknade därmed kunskap, vilja och motivation för att arbeta. I ett liknande mål, som rörde en man av utländsk härkomst i femtioårsåldern, framkom i ett läkarutlåtande att

[p]atienten har en tydlig frustration över förlusten av sitt hem, sociala trygghet och hemland (Förvaltningsrätten i Malmö, mål nr 11664-03).

Domstolen, å sin sida, menade dock att den försäkrade inte hade några medicinska skäl för att få ersättning, utan att det mesta talade för att det var situationen på arbetsmarknaden som utgjorde det största hindret.

Även alkoholproblem eller övervikt, som inte tycktes vara definierad som sjukdom eftersom den juridiska kopplingen till de rättsliga begreppen sjukdom eller nedsatt arbetsförmåga inte fanns, förekom i materialet. I ett avgörande från Förvaltningsrätten i Göteborg, framgick att en man i sextioårsåldern med svensk bakgrund tidigare varit egen företagare, men att han på grund av ekonomiska svårigheter kommit att omfattas av skuldsanering.

Periodvis har överkonsumtion av alkohol förekommit. [...] Han har genomgått sjuårig folkskola (Förvaltningsrätten i Göteborg, mål nr 724-04).

Att alkohol tycktes vara en bidragande orsak till att människor inte kan eller vill arbeta framkom implicit i materialet. I några fall, som exemplet ovan visar, framgick det dock tydligare.

En annan aspekt som återfanns i några domar var alltså den försäkrades övervikt, oftast i medicinska sammanhang, men ibland nämndes det också som en social omständighet, som argument eller indicium för att den försäkrade helt eller delvis saknade motivation till arbete. Både alkohol och övervikt var faktorer som i huvudsak framkommer i de avgöranden som berörde män med svensk bakgrund i åldern mellan 40 och 60 år.

Det fanns dock några fall där den försäkrade själv lyfte fram personliga skäl eller sin egen motivation till att arbeta. I ett avgörande som rörde en kvinna i femtioårsåldern född i Sverige, framkom i ett läkarintyg att

[p]atienten poängterar dock att hon tycker att det är roligt och stimulerande att arbeta och hon kämpar för att inte endast vara hemma och vara sjuk (Förvaltningsrätten i Göteborg, mål nr 5596-05).

I andra avgöranden anförde de försäkrade att de själva försökt förbättra sin hälsa och därmed öka möjligheten att återgå i arbete genom att motionera. Vanligtvis framfördes detta av kvinnor i 40-årsåldern med svensk bakgrund (se ex. Förvaltningsrätten i Jönköping, mål nr 593-06, 898-06, Förvaltningsrätten i Malmö, mål nr 10899-06). Motsvarande argumentation fördes inte av kvinnor med utländsk bakgrund eller män oavsett bakgrund.

I materialet var emellertid sociala faktorer mer vanligt förekommande än personliga faktorer, även om de också återfanns tillsammans. Den absolut vanligaste sociala faktorn eller omständigheten som förekom utgjordes av den försäkrades familj. I ett tidigare återgivet fall från Förvaltningsrätten i Göteborg, som berörde en man i 60-årsåldern med svensk bakgrund, påtalades den försäkrades familjeförhållanden i domskälen. Här framkom att "[h]an bor ensam men har tre barn från tidigare förhållanden" (Förvaltningsrätten i Göteborg, mål nr 724-04).

Betydelsen av den försäkrades familj blev dock uppenbar framför allt i fall som berörde kvinnor och i än större utsträckning för kvinnor av utländsk härkomst. I en dom från Förvaltningsrätten i Malmö län anfördes i domskälen att

[den försäkrade] är arbetslös och har bott i Sverige sedan 1992. Hon är gift och maken studerar på komvux. I familjen finns sex hemmaparande barn (Förvaltningsrätten i Malmö, mål nr 12741-03).

Det var dock inte endast i domstolens resonemang som den försäkrades familj framhölls. I en annan dom från Förvaltningsrätten i Malmö, som handlade om rätt till sjukpenning, åberopade domstolen ett specialistutlåtande, där en ortoped uppgavs ha uttalat att

[den försäkrades] språkliga och kulturella handikapp tillsammans med vårdnaden om barn torde utgöra större begränsning än de rent medicinska (Förvaltningsrätten i Malmö, mål nr 4451-04).

Målet rörde en manlig försäkrad som var 54 år gammal med utländsk bakgrund.

Även för de försäkrade själva tycktes familjen ha betydelse. I en dom från samma domstol anförde den försäkrade själv, en kvinna i 40-års ålder med svensk bakgrund, att hon

[...] har tidigare inte varit ute i normalt yrkesliv eftersom båda barnen krävt extra omsorg. De är numera placerade i familjehem (Förvaltningsrätten i Malmö, mål nr 13727-05).

Familjen var särskilt relevant när det gällde utrikesfödda kvinnor och i domarna förekom yrkanden där betydelsen av familjen tydligt framhölls av de försäkrade själva. I en dom från Förvaltningsrätten i Malmö anförde en drygt femtioårig kvinna att

[h]on är beroende av hjälp av sin make och han tycker att det skulle vara bättre att hjälpa henne hemma i stället för att behöva åka hemifrån och hjälpa henne. Hon anser själv att sjukpension skulle vara det bästa för både henne och hennes make på grund av alla störningar hon utsätter dem båda för (Förvaltningsrätten i Malmö, mål nr 5649-05).

I ett annat mål som rörde en 45-årig svensk kvinna, angav den försäkrade att hon inte kunde ta hand om sitt barn på grund av sjukdom. Målet gällde om den försäkrades förmåga var nedsatt i förhållande till att sköta barn, eftersom hon uppbar föräldrapenning. Förvaltningsrätten i Göteborg framhöll att kvinnan såväl i sina skrivelser till Försäkringskassan som vid den muntliga förhandlingen på ett trovärdigt sätt hade redogjort för sina sjukdomsbesvär och den nedsatta funktionsförmågan och domstolen skrev i sin motivering att

[e]n moder som inte utan hjälp av annan kan lyfta, ta upp eller bära sitt barn kan enligt förvaltningsrättens mening inte anses ha full arbetsförmåga (Förvaltningsrätten i Göteborg, mål nr 4637-03).

En kvinna i fyrtioårsåldern med svensk bakgrund, som arbetade som förskollärare, framhöll i sitt yrkande till Förvaltningsrätten i Malmö att

[h]on tränar varje dag, har fått massage regelbundet och gått ner i vikt samt mår bra. Detta har hon kunnat genomföra då hon inte arbetat heltid eftersom hennes minsta barn inte fyllt åtta år. Från och med [...] får hon inte längre någon förlängning på den nedsatta arbetstiden (Förvaltningsrätten i Malmö, mål nr 10899-06).

Möjligheten att ta hand om familj eller hushåll var alltså något som kvinnor själva ofta lyfte fram, oavsett etnisk bakgrund och ålder. I ett mål från Förvaltningsrätten i Malmö angav den försäkrade, en svensk kvinna i femtioårsåldern, att hennes funktionsnedsättning

[...] gör henne väldigt begränsad när hon skall sköta de dagliga sysslorna, t.ex. diska, städa och bädda sängen (Förvaltningsrätten i Malmö, mål nr 9173-06).

Två andra exempel kan hämtas från förvaltningsrätterna i Malmö och Stockholm. I det första målet framhöll den försäkrade sin man och sina barn. I domen menade den 50 år gamla utrikesfödda kvinnan att

[h]on kan inte fullgöra vardagsbestyr så som att diska, laga mat och städa, utan hennes man och barn får ofta hjälpa till (Förvaltningsrätten i Malmö, mål nr 12741-03).

I det andra målet, som även det rörde en 50-årig kvinna med utländsk bakgrund, angav den försäkrade att hon levde med sin man och ett par hemmahörande barn, varav en fysiskt funktionshindrad dotter. I en tidigare utredning vid Försäkringskassan hade dottern uppgett att mamman älskade att städa, varför den försäkrade i målet tillbakavisade detta och underströk att hon hade flera barn som, tillsammans med maken, hjälpte till att hålla rent hemma. Hon anförde att hon

[...] älskar att städa men dotterns uttalande kan inte ges den tolkningen att hon sköter all städning i hemmet (Förvaltningsrätten i Stockholm, mål nr 9483-06 och 9484-06).

Även om det inte var vanligt förekommande, fanns det också män i domstolsmaterialet som hänvisade till svårigheter att sköta hem och hushåll. En 54-årig man med svenskt ursprung anförde i sitt yrkande

[h]an är nästan alltid hemma eftersom han behöver hjälp med allt av sin far eller bror. Eftersom han inte ens kan sitta normalt på en stol någon längre tid utan behöver hjälp med t.ex. disk, tvätt, städning och att få hem mat, anser han inte att han kan arbeta som läget är nu (Förvaltningsrätten i Göteborg, mål nr 8058-03).

Etablering i samhället var en annan faktor som lyftes fram i domstolsmaterialet, bland annat genom att domstolen berörde hur den försäkrade försörjde sig. Detta förekom i större utsträckning i de

mål som rörde försäkrade med utländsk bakgrund. I en dom från Förvaltningsrätten i Stockholm, där den försäkrade var en 50-årig man med utländsk bakgrund, framkom i domskälen att den försäkrade inte hade arbetat i Sverige (Förvaltningsrätten i Stockholm, mål nr 2930-06).

I en annan dom från Förvaltningsrätten i Göteborg framkom att den 44-åriga utrikesfödda kvinnan inte hade arbetat under några år. I domen framkom att hon

[...] är ensamstående med fyra barn, varav tre fortfarande bor hemma. Hon kom till Sverige under 1987. Under 1999 arbetade hon som vårdbiträde under nio månader och dessförinnan hade hon vikarierat som städerska (Förvaltningsrätten i Göteborg, mål nr 4261-03).

I en av domarna från Förvaltningsrätten i Malmö som tidigare berörts redovisades information om den försäkrades familj och försörjning. Fallet berörde en kvinna i fyrtioårsåldern med utländskt ursprung.

Hon är gift och bor med make och fem barn i skolåldern. Familjen uppbär socialbidrag (Förvaltningsrätten i Malmö, mål nr 13692-03).

Försörjningsargument fanns också bland försäkrade med svenskt ursprung. I ett mål som rörande en 30-årig man från Norrland återfanns i en journalanteckning från vårdcentralen att mannen inte genomfört någon gymnasieutbildning och "[u]nder hela sitt liv har han haft arbetsmarknadsåtgärder av olika slag" (Förvaltningsrätten i Umeå, mål nr 512-04).

Ett annat argument som kan kopplas till etablering i samhället och på arbetsmarknaden bestod av antaganden om svårigheter för utrikes födda att komma in i det svenska samhället på grund av kulturella skäl. I ett mål från domstolen i Malmö, som rörde en 55 år gammal man av utländsk härkomst, angavs i ett läkarintyg att

[den försäkrades] språkliga och kulturella handikapp tillsammans med vårdnad om barn torde utgöra större begränsningar än de rent medicinska (Förvaltningsrätten i Malmö, mål nr 4451-04).

I en annan dom, rörande en 31-årig svensk kvinna, framhöll domstolen att utredningen visade på att den försäkrade var socialt väletablerad med svag förankring i arbetslivet. (Förvaltningsrätten i Jönköping, mål nr 89-05).

Det fanns också försäkrade i domstolsmaterialet som tycktes ha insett att sociala omständigheter kunde påverka bedömningen av

arbetsförmåga. I ett mål från Förvaltningsrätten i Malmö anförde en 55 år gammal kvinna, som hade svenskt ursprung och arbetade som psykolog, att hon inte hade några sociala problem utan hennes trötthet och övriga symptom var medicinska problem (Förvaltningsrätten i Malmö, mål nr 8880-05). Detsamma gjorde en arbetslös svensk man i dryga 60-årsåldern, som angav att han led av dyslexi men saknade sociala problem (Förvaltningsrätten i Göteborg, mål nr 724-04). Mannen hade tidigare haft alkoholproblem, men hade nu kommit ifrån sin alkoholism. En annan försäkrad, en lika gammal man med utländsk bakgrund som saknade arbete, åberopade just handikapp, sjukdom, ålder och att han var invandrare som skäl för att han inte hade kunnat skaffa ett annat arbete (Förvaltningsrätten i Malmö, mål nr 11163-03). Domstolen bortsåg dock från detta i sitt avgörande.

3.4.2 Föreställningar i domstolsmaterialet

Finns det då belägg för att påstå att olika föreställningar blev faktorer i tillämpningen av sjukförsäkringen, eller omvänt att faktorerna ledde till föreställningar om de försäkrade? Återigen är det ytterst viktigt att understryka att materialet var begränsat och att det därför inte går att dra några generella slutsatser om bedömningen av arbetsförmåga i tillämpningen. Det bör också understrykas att i studien inte gjordes någon analys av utfallet i de enskilda avgörandena, så om och i så fall hur dessa faktorer har påverkat utgången i målet kunde därför inte visas. Dessutom var domstolarernas resonemang och motiveringar ofta kortfattade och det är därför vanskligt att uttala sig om de grunder som avgörandet vilade på. Det analysen av materialet däremot kunde visa, med inspiration från intersektionella utgångspunkter, var olika mönster utifrån kontextuella faktorer eller omständigheter som visade på hur människor beskrevs.

Personliga skäl, som framför allt handlade om enskildas motivation till att arbeta, var något som sällan lyfts fram av den försäkrade, oavsett kön eller ursprung, utan något som istället framkom i utredningen från Försäkringskassan eller via intyg från läkare. Sociala skäl, vilket framför allt handlade om familj, försörjning och etablering i samhället, fördes dock fram såväl av den försäkrade som i utredningar från Försäkringskassan, intyg eller domstolens motivering. Den försäkrades familj var särskilt synlig när den försäkrade

var en kvinna med utländsk bakgrund, och till viss del även för kvinnor med svensk bakgrund, och familjen lyftes fram oavsett den försäkrades ålder. Förklaringarna kan nog vara många. Det skulle kunna bero på att kvinnor upplever familjen som viktigare än vad män gör, att kvinnor identifierar sig mer med familjen än män, att kvinnor har ett större ansvar för familjen än män eller att kvinnor får frågor om eller i högre utsträckning än män förväntas fokusera på familjen. Det skulle också kunna förklaras utifrån kulturella föreställningar om kvinnor av utländskt ursprung, vilket gjorde att familjen i högre grad lyftes fram i dessa mål. Om dessa eller andra orsaker är de faktiska förklaringarna till skillnaderna framkom dock inte i den här studien.

Hänvisningen till sysslor som inte var kopplade till arbete utan till familj eller andra vardagssysslor, och särskilt svårigheterna att klara av dem, gjordes framför allt av kvinnor oavsett etniskt ursprung, medan män mer sällan hänvisade till sociala omständigheter.¹² Familjen tycktes dock också vara viktig när det gällde män (framför allt med svensk bakgrund), men då var det i huvudsak avsaknaden av den som blev central. Kombinationen av avsaknad av familj och alkoholbruk framkom generellt sett i större utsträckning för män än för kvinnor i domarna, och var något som sällan nämndes av den försäkrade utan framkom i utredningen. Förklaringarna till varför detta lyfts fram kan vara flera, och en tänkbar delförklaring kan vara att det finns föreställningar om att män, i högre grad än kvinnor saknar familj eller lever ensamma på grund av alkoholmissbruk. Det skulle också kunna vara så att mäns alkoholvanor utreds i större utsträckning inom vården, varför det i läkarintyg eller journalhandlingar framgick med större tydlighet om män missbrukar.

Generellt sett tycks såväl personliga som sociala skäl ha använts som argument omkring motivation för alla aktörer i domstolsmaterialet. Exempelvis angavs övervikt (och alkoholproblematik) som en särskild omständighet eller en faktor som inte alltid kopplades till sjukdom eller funktionsnedsättning. Istället kom det att ses som ett indicium för att den försäkrade saknade motivation att återgå i arbete. Detta framskymtade även när familjen synliggjordes som faktor. Det var vidare intressant att notera att i de fall där per-

¹² Se ex. Förvaltningsrätten i Jönköping, mål nr 1949-05. Det finns dock undantag, exempelvis i en annan dom från samma domstol, mål nr 2512-05. Fördelning av obetalt arbete i hemmet och målsättningar om hälsa i relation till familj och ansvar diskuteras bland annat i SOU 1997:115, SOU 1998:6 och prop. 2002/03:35.

sonliga eller sociala faktorer lyftes fram av den försäkrade bemöttes det sällan av domstolen och i de fall det gjordes bedömdes det inte vara relevant i målet. Om personliga eller sociala faktorer framkom i Försäkringskassans utredning, tenderade faktorerna istället att bli försvårande omständigheter som talade för att en försäkrad saknade motivation för arbete. Vem som anförde argumenten tycks därför till viss del ha varit avgörande för hur domstolen förhöll sig till dessa.

Samhällsklass, eller socioekonomisk bakgrund för kvinnor och män, var något som inte direkt berördes i materialet, men till viss del kan nog ändå några slutsatser dras utifrån detta. Urvalet av domar var, som framgick inledningsvis baserade på sjukdomskategorin rörelseorganens sjukdomar och redan här fanns således en viss "förskjutning" i materialet. Vid tiden för studien omfattade sjukdomar i rörelseorganen omkring en tredjedel av alla sjukdagar i Sverige, samt var den vanligaste diagnosen bland sjukskrivna män och den näst vanligaste bland kvinnor. Sjukdomar i rörelseorganen är fortfarande särskilt vanligt förekommande bland försäkrade som arbetar inom yrken med låga utbildningskrav och okvalificerat arbete, vilka vanligtvis karaktäriseras av fysiskt ansträngande arbetsmiljöer. (Försäkringskassan 2010:16, 2010:17, 2011:4 och 2011:17 samt Socialförsäkringen i siffror 2013). Något som nämndes i vissa domarna var hur den försäkrade försörjde sig, vilket var särskilt framträdande i avgöranden som berörde utrikes födda, såväl kvinnor som män. I några fall framkom även att den försäkrade erhöll försörjningsstöd från kommunen samt att maken hade ersättning från sjukförsäkringen. Dessa aspekter nämndes inte av de försäkrade, utan informationen framgick vanligen i Försäkringskassans utredning. I de 228 domstolsavgörandena var fördelningen mellan arbetslösa kvinnor och män med svensk eller utländsk bakgrund ungefär densamma, men samtidigt återfanns vissa typer av sociala faktorer i större utsträckning bland kvinnor i allmänhet och bland utrikesfödda kvinnor i synnerhet. Möjligen kan det därför finnas fog för att tro att generell samhällsinformation på gruppnivå, om exempelvis fördelningen av arbetslöshet eller försörjning via statliga och kommunala ersättningsformer mellan personer med svenskt eller utländskt ursprung, också påverkar vilka faktorer som efterfrågas eller lyfts fram beträffande en enskild försäkrad i ett individuellt fall.

Något som nämndes av några av de försäkrade, och som kan ses som ett uttryck för socioekonomisk bakgrund eller grupptillhörig-

het, var att de tränade och försökte leva hälsosamt.¹³ Argumentet framfördes i huvudsak av kvinnor i fyrtioårsåldern av svenskt ursprung, och som hade administrativa arbeten. Förutom att det kan ses som en socioekonomisk aspekt, finns också en genusaspekt, där motionsutövande tycktes framhållas som en acceptabel, för att inte säga en positivt laddad, aktivitet för kvinnor.¹⁴

Det fanns en aspekt som inte explicit berördes i domstolsmaterialet, nämligen kulturella faktorer. Detta trots att många av de faktorer som lyftes fram i domarna kan misstänktas ha sin förklaring eller förförståelse i kulturella förväntningar eller föreställningar.¹⁵ Det fanns även skillnader mellan domstolarna när det gällde förekomsten av personliga eller sociala faktorer i domarna. I materialet från Förvaltningsrätten i Malmö förekom oftast dessa typer av faktorer, medan det i domar från Umeå och Jönköping oftare fanns en starkare koppling till de rättsliga rekvisiten sjukdom och arbetsförmåga, och minst till personliga eller sociala faktorer. Om det beror på kulturella skillnader eller inte ska lämnas osagt.

3.5 Föreställningar och likabehandling

Kan då olika föreställningar i motiven påverka hur lagen tillämpas, och i sin tur vara en delförklaring till skillnader i sjukförsäkringen? Det har understrukits tidigare i kapitlet att materialet från domstolarna är begränsat, i såväl omfång som motiveringar och att det därmed är svårt att dra generella slutsatser, både i de enskilda fallen och på en övergripande nivå. Samtidigt fanns det ett tydligt mönster där föreställningar eller uppfattningar, om individer och försäkringssystem, som introduceras och upprepas i lagmotiven, återkommer eller mindre uttalat i domstolsmaterialet.

En framträdande föreställning i motiven handlade om de försäkrades bristande motivation till arbete, och det var också den vanligaste föreställningen som framkom i studien av domar, även om föreställningar om läkarnas slentrianmässiga sjukskrivande och om försäkringens passiviserande verkan också återfanns i domstols-

¹³ Se exempelvis studier om sociala skillnader i barns fysiska aktiviteter, Statens folkhälsoinstitut 2011:06.

¹⁴ Det här kan jämföras med en studie med genusperspektiv på rehabilitering för patienter med rygg- eller nackbesvär i primärvården, där kvinnor oftare uttryckte en rädsla över att uppfattas som "gnällkärringar" och därför inte bli tagna på allvar när de sökte vård, se Stenberg, 2012, s. 60 f.

¹⁵ Kulturella faktorer diskuteras bland annat i Frykman och Hansen, 2009.

materialet. Det som tycktes vara väsentlig för en försäkrads motivation att arbeta var familjen. För kvinnor i allmänhet, och kvinnor med utländskt ursprung i synnerhet, föreföll *förekomst* av familj tala för avsaknad av arbetsvilja, medan det för män i allmänhet, och svenska män i synnerhet, tedde sig som att *avsaknaden* av familj minskade motivationen. Föreställningen om familjen som orsak till bristande motivation var dock inte något som framkom i lagmotiven, utan där framhävdes i huvudsak passivisering, i kombination med missnöje med arbetsvillkor eller arbetsmiljö, som troliga anledningar.

Det fanns också föreställningar i motiven som inte märks i tillämpningen. En sådan var föreställningen om de strukturella orsakerna bakom kvinnors ökande sjukfrånvaro, som inte alls berördes i domstolsmaterialet. Inte heller lagstiftarens tydliga intention att följa upp utvecklingen av sjukförsäkringen ur ett jämställdhetsperspektiv var på något sätt synbar och i en granskning av handläggningen av sjukpenning konstaterade också Inspektionen för socialförsäkringen hösten 2013 att jämställdhetsperspektivet har en undanskymd roll hos Försäkringskassan (ISF 2013:16).

Det är dock inte endast inom sjukförsäkringen, som det tycks finnas skillnader beroende på kön eller etniskt ursprung. Liknande diskussioner har under längre tid förts när det gäller den offentliga arbetsskadeförsäkringen och under senare år har skillnaderna mellan könen studerats vid ett flertal tillfällen (se till exempel SOU 2002:80, Försäkringskassan 2011:16). Exempelvis presenterade Försäkringskassan en rapport under hösten 2011, där det konstaterades att vid vissa typer av arbetsskadeärenden (avseende skadlig inverkan) fick män födda inom EU oftare bifall än både män från resten av världen och kvinnor födda såväl inom som utom EU. Försäkringskassan menade att lagstiftningen hade betydelse för utfallet i målen.

I praktiken verkar det finnas en problematik i konstruktionen av arbetsskadeförsäkringen som missgynnar kvinnor och utrikes födda, trots det till synes neutralt utformade regelverket (Försäkringskassan 2011:16, 50).

Eftersom rätten till ersättning baseras på ett styrkt samband mellan skadlig inverkan i arbete och den uppkomna sjukdomen eller skadan, visade rapporten att förklaringen till skillnaderna i bifallsfrekvens fanns framför allt i yrke eller arbete. För det första har längden av eventuell utsatthet i arbetet betydelse, vilket kunde påverkat

bedömningen för kvinnor eftersom de vanligen arbetar mer deltid samt är föräldralediga i större omfattning och för utrikesfödda eftersom de arbetat kortare tid i Sverige. För det andra är arbetsmarknaden i många avseenden uppdelad i typiskt kvinnliga och manliga branscher eller arbetsplatser och det anses finnas dels begränsad vetenskaplig evidens för skadlig påverkan av arbete, dels en allmän kännedom om arbetets innehåll, när det gäller typiskt kvinnliga yrken. Detta ansågs medverka till skillnaderna i bifallsfrekvens. För det tredje framkom i såväl medicinska underlag som Försäkringskassans utredning mer om fritidsaktiviteter och konkurrerande skadeorsaker i fallen som gällde kvinnor och utrikesfödda. I rapporten underströks att skillnader mellan grupper av människor i samhället återspeglas i arbetsskadeförsäkringen.

Trots att kvinnors och mäns deltagande i arbetskraften i Sverige ligger i nivå med varandra är de verksamma inom strikt skilda yrken, branscher och samhällssektorer. Att kvinnor och män dominerar olika delar av arbetsmarknaden är en förklaring till könsskillnader i lönesättning, anställningsformer och anställningsvillkor generellt. Sannolikt är det också en del av förklaringen till könsskillnaderna i arbetsskadeförsäkringens utfall (Försäkringskassan 2011:16, 51).

Inspektionen för socialförsäkringen kom några veckor efter att Försäkringskassan lämnat sin rapport om arbetsskadeförsäkringen med en egen granskning av handläggningen av försäkringen, ur ett jämställdhetsperspektiv. I inspektionens rapport, som i många avseende överensstämde med den analys som Försäkringskassan hade gjort, framhölls faktorer såväl utanför som vid Försäkringskassan som bidragande orsaker till skillnaderna. Samtidigt påpekades att

[d]et kan inte uteslutas att [...] det finns osakliga skillnader mellan mans- och kvinnodominerade yrken i Försäkringskassans utredning. Däremot observeras inte några systematiska skillnader i handläggningen av ärenden utifrån om den sökande är man eller kvinna (ISF 2011:15, 65 f).

Det är väl därför inte alltför djärvt att påstå att olika föreställningar torde påverka även denna försäkring.

Avslutningsvis kan konstateras att trots sjukförsäkringens till synes neutrala utformning, helt i enlighet med grundlagens krav på neutralitet och likformighet, återfinns föreställningar i såväl lagmotiv som tillämpning. Om, och i så fall i vilken utsträckning, dessa föreställningar konkret påverkar den rättsliga bedömningen,

och därmed leder till olik behandling, är emellertid mindre klart. Föreställningarna i motiven tycks dock i någon mån blivit normerande för tillämpningen av sjukförsäkringen, och det finns därför en befogad anledning att inte bara granska det empiriska stöd som finns bakom dessa föreställningar, utan även analysera om dessa står i strid med principerna i grundlagen.

Orsakerna till skillnader mellan olika grupper utifrån kön, etnicitet och samhällsklass i sjukförsäkringen (och arbetsskadeförsäkringen) kan, som inledningsvis framhölls, bero på många olika faktorer, och kan inte endast förklaras utifrån hur juridiken tillämpas och förstås. Även om lag och tillämpning baseras på likhet inför lagen, neutralitet och saklighet, leder det inte med automatik till att målet om ökad jämlikhet och jämställdhet uppnås, eftersom förutsättningar för kvinnor och män, såväl av svenskt eller utländskt ursprung som med hög eller låg utbildning, fortfarande är olika.

Referenser

- Angelov, Nikolay, Per Johanson, Erica Lindahl och Elly-Ann Lindström (2011) *Kvinnors och mäns sjukfrånvaro*. Uppsala: IFAU, Rapport 2011:2.
- Arbetsmiljöverket (2013a) *Under luppen: Genusperspektiv på arbetsmiljö och arbetsorganisation*. Kunskapssammanställning, Rapport 2013:1.
- Arbetsmiljöverket (2013b) *Belastning, genus och hälsa i arbetslivet*. Kunskapssammanställning, Rapport 2013: 9.
- Ahrne Göran (2010) "Intersektionalitet", i Edling, Christofer och Liljeros, Fredrik (red.) *Ett delat samhälle – makt, intersektionalitet och social skiktning*, s. 146–64. Malmö: Liber.
- Boglund, Anders, Sven Eliaeson och Per Månson (2005) *Kapital, rationalitet och social sammanhållning; en introduktion till klassisk samhällsteori*. Stockholm: Norstedts förlag.
- Boräng, Frida, Bo Rothstein och Isabell Schierenbeck (2008) "Sjuk av arbete? Om arbetsoförmåga och sjukdom", i Vahlne Westerhäll, Lotta (red.) *Arbets(o)förmåga – ur ett mångdisciplinärt perspektiv*, s. 67–87. Stockholm: Santérus förlag.
- Brune, Ylva (2003) "Invandrare i mediearkivets typgalleri", i de los Reyes, Paulina, Irene Molina och Diana Mulinari (red.) *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass och etnicitet i det postkoloniala Sverige*, s. 150–81. Stockholm: Atlas.
- Carlsson, Mia (2008) *Arbetskada: Samspelet mellan skadestånd och andra ersättningsordningar*. Stockholm: Jure Förlag.
- de los Reyes, Paulina, Irene Molina och Diana Mulinari (red.) (2003) *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass och etnicitet i det postkoloniala Sverige*. Stockholm: Atlas.
- Edling, Christofer och Fredrik Liljeros (red.) (2010) *Ett delat samhälle – makt, intersektionalitet och social skiktning*. Malmö: Liber.
- Frykman, Jonas och Kjell Hansen (2009) *I ohälsans tid. Sjukskrivningar och kulturmönster i det samtida Sverige*. Stockholm: Carlssons bokförlag.

- Furåker, Bengt (2008) "Arbetsförmåga och arbetsoförmåga som fördelningsnycklar", i Vahlne Westerhäll, Lotta (red.) *Arbets(o)förmåga – ur ett mångdisciplinärt perspektiv*, s. 113-42. Stockholm: Santérus förlag.
- Försäkringskassan (2013a) *Kvinnors sjukfrånvaro. Redovisning av regeringsuppdrag 2013*. Dnr 060546-2012.
- Försäkringskassan (2013b) *Socialförsäkringen i siffror, 2013*.
- Försäkringskassan (2012) *Sjukskrivningar i olika yrken under 2000-talet: Antal ersatta sjukskrivningsdagar per anställd år 2002–2010*. Socialförsäkringsrapport 2012:14.
- Försäkringskassan (2011a) *Vad kostar olika sjukdomar i sjukförsäkringen? Kostnader för sjukpenning i sjukskrivningar (över 14 dagar) samt sjukersättning och aktivitetsersättning år 2009 fördelat på diagnos*. Socialförsäkringsrapport 2011:4.
- Försäkringskassan (2011b) *Varför finns det skillnader i bifalls frekvensen inom arbetsskadeförsäkringen? En studie om orsakerna till skillnader i bifall och avslag mellan kön, födelseland och var beslutet fattas*. Socialförsäkringsrapport 2011:16.
- Försäkringskassan (2011c) *Sjukskrivningsdiagnoser i olika yrken: Startade sjukskrivningar (>14 dagar) per diagnos bland anställda i olika yrken år 2009*. Socialförsäkringsrapport 2011:17.
- Försäkringskassan (2010a) *Långtidssjukskrivna. Beskrivande statistik 1999–2009: kön, ålder, arbetsmarknadsstatus, sjukskrivningslängd, och diagnospanorama*. Socialförsäkringsrapport 2010:16.
- Försäkringskassan (2010b) *Sjukskrivning i olika yrken. Antal ersatta sjukskrivningsdagar från Försäkringskassan per anställd år 2008*. Socialförsäkringsrapport 2010:17.
- Försäkringskassan (2008) *Mäter Försäkringskassan kvalitet tillförlitligt? En analys av handläggningen av sjukpenningärenden*. Socialförsäkringsrapport 2008:16.
- Försäkringskassan (2007) *Långtidssjukskrivna: Demografi, arbete, yrke, diagnos, sjukpenningrätt och återgång i arbete 2003, 2005 och 2006*, Redovisar 2007:6.
- Försäkringskassan (2005) *Utrikesfödd och sjukskriven: En framtid med förhinder*, Analyserar 2005:24.

- Grabham, Emily, Davina Cooper, Jane Krishnadas och Didi Herman, (red.) (2009) *Intersectionality and Beyond: Law, power and the politics of location*. Routledge-Cavendish, UK.
- Hertzberg, Fredrik (2005) "Det olyfta lockets paradox. Att tala utan att låtsas om det", i de los Reyes, Paulina, Irene Molina och Diana Mulinari (red.) *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass och etnicitet i det postkoloniala Sverige*, s. 207-36. Stockholm: Atlas.
- Inspektionen för socialförsäkringen (2013a) *Att handlägga sjukförsäkringen: Uppfattningar om roller och regelverk*. Rapport 2013:9.
- Inspektionen för socialförsäkringen (2013b) *Försäkringskassans handläggning av sjukpenning ur ett jämställdhetsperspektiv*. Rapport 2013:16.
- Inspektionen för socialförsäkringen (2012) *Stabilitet i sjukfrånvaron*. Rapport 2012:15.
- Inspektionen för socialförsäkringen (2011) *Beslut om arbetsskada ur ett jämställdhetsperspektiv: Livränta till följd av sjukdom*. Rapport 2011:15.
- Inspektionen för socialförsäkringen (2010) *Regionala skillnader i sjukförsäkringens utfall: En analys av utvecklingen 1996–2010*. Rapport 2010:6.
- Johansson, Per och Martin Nilsson (2008) *Finns det något samband mellan sjukintygens kvalitet och sjukfrånvaro?* Uppsala: IFAU, Rapport 2008:27.
- Järvholm, Bengt, Ruth Mannelqvist, Christer Olofsson och Kjell Torén (red.) (2013) *Försäkringsmedicin*. Lund: Studentlitteratur.
- Järvholm, Bengt, Berndt Karlsson och Ruth Mannelqvist (2009) "Arbetsförmåga i sjukförsäkringen – så beskrivs begreppet i lagstiftningen", *Läkartidningen*, s. 1178–81.
- Knocke, Wuokko (1991) "Invandrande kvinnor – vad är "problemet"?" *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 1991, s. 4–15.
- Lindgren, Karl-Oskar (2012) *Arbetsplatsstorlek och sjukfrånvaro*. Uppsala: IFAU, Rapport 2012:28.
- Ludvigsson, Mikael, Tommy Svensson och Kristina Alexanderson (2006) *Begreppet arbetsförmåga – en litteraturgenomgång*. Arbetslivsinstitutet, Arbete och hälsa 2006:8.
- Lykke, Nina (2005) "Nya perspektiv på intersektionalitet. Problem och möjligheter", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 26 (2–3), s. 7–17.

- Mannelqvist, Ruth (2012) *Arbetsförmåga i sjukförsäkringen: Rätt och tillämpning*. Uppsala: Iustus förlag.
- Mannelqvist, Ruth, Berndt Karlsson och Bengt Järvholm (2010) "Läkarintyg om bedömning av arbetsförmåga klarar inte alltid rättslig prövning. Svårt för läkaren att förstå juridik – och för juristen att förstå medicin", *Läkartidningen* nr 49, s. 3125–27.
- Mannelqvist, Ruth (2003) *Samband i socialförsäkringen. En rättsvetenskaplig studie av sambandet mellan förmåner och avgifter i socialförsäkringen*. Uppsala: Iustus förlag.
- Munthe, Christian (2008) "Arbets(o)förmåga – begreppsliga och etiska anmärkningar" i Vahlne Westerhäll, Lotta (red.) *Arbets(o)förmåga – ur ett mångdisciplinärt perspektiv*, s. 21–46. Stockholm: Santérus förlag.
- Proposition 2009/10:45 *Kompletterande förändringar i sjukförsäkringen, m.m. i samband med förstärkta insatser för återgång i arbete*.
- Proposition 2007/08:136 *En reformerad sjukskrivningsprocess för ökad återgång i arbete*.
- Proposition 2002/03:89 *Förändringar inom sjukförsäkringen för ökad hälsa i arbetslivet*.
- Proposition 2002/03:35 *Mål för folkhälsan*.
- Proposition 1997/98:111 *Reformerad förtidspension, m.m.*
- Proposition 1996/97:63 *Samverkan, socialförsäkringens ersättningsnivåer och administration, m.m.*
- Proposition 1996/97:28 *Kriterier för rätt till ersättning i form av sjukpenning och förtidspension*.
- Proposition 1990/91:181 *om sjuklön, m.m.*
- Proposition 1990/91:141 *om rehabilitering och rehabiliteringsersättning m.m.*
- Socialförsäkringsutskottets betänkande 2007/08:SfU12 *En reformerad sjukskrivningsprocess för ökad återgång i arbete*.
- SOU 2011:15 *Rehabiliteringsrådets slutbetänkande*. Slutbetänkande av Rehabiliteringsrådet.
- SOU 2006:86 *Mera försäkring och mera arbete*. Betänkande av Socialförsäkringsutredningen.

- SOU 2005:56 *Det blågula glashuset – strukturell diskriminering i Sverige*. Betänkande av Utredningen om strukturell diskriminering på grund av etnisk eller religiös tillhörighet.
- SOU 2002:80 *Koncentrerad arbetsskadehandläggning – för likformighet och rättvisa*. Delbetänkande av Arbetsskadeutredningen.
- SOU 2002:5 *En handlingsplan för ökad hälsa i arbetslivet*. Slutbetänkande från Utredningen om handlingsplan för ökad hälsa i arbetslivet.
- SOU 1998:6 *Ty makten är din... Myten om det rationella arbetslivet och det jämställda Sverige*. Betänkande från Kvinnomaktutredningen. Utredningen om fördelningen av ekonomisk makt och ekonomiska resurser mellan kvinnor och män.
- SOU 1997:115 *Ljusnande framtid eller ett långt farväl? Den svenska välfärdsstaten i jämförande belysning*. Rapport till Utredningen om fördelningen av ekonomisk makt och ekonomiska resurser mellan kvinnor och män Stockholm 1997.
- Statens beredning för medicinsk utvärdering (SBU) (2003) *Sjukskrivning – orsaker, konsekvenser och praxis. En systematisk litteraturöversikt*. Rapport nr 167.
- Statens folkhälsoinstitut (2006) *Skolbarns vanor inom fysisk aktivitet, tv-tittande och datoranvändning. Trender och sociala skillnader 2001–2010. Delresultat från undersökningen om Skolbarns hälsovanor*. A 2011:06.
- Stenberg, Gunilla (2012) *Genusperspektiv på rehabilitering för patienter med rygg- och nackbesvär i primärvård*. Umeå: Umeå University Medical Dissertations, New Series No 1482.
- Söderström, Lars och Eric Rehn, (2008), "Arbetsförmåga – en fråga om efterfrågade färdigheter" i Vahlne Westerhäll, Lotta (red.) *Arbets(o)förmåga – ur ett mångdisciplinärt perspektiv*, s. 47–65. Stockholm: Santérus förlag.
- Tengland, Per-Anders (2006) *Begreppet arbetsförmåga*. IHS Rapport 2006:1, Linköpings universitet.
- Thomsson, Heléne (2013) *Kvinnors sjukfrånvaro: En genusanalys*. Thomsson och Partners.
- Vahlne Westerhäll, Lotta (2012) "Rättsstatliga aspekter på sjukförsäkringsprocessen med betoning på begreppen sjukdom och arbetsoförmåga, *Förvaltningsrättslig tidskrift*, s. 201–219.

- Vahlne Westerhäll, Lotta, Stefan Thorpenberg och Magnus Jonasson (2009) *Läkarintyget i sjukförsäkringsprocessen. Styrning, legitimitet och bevisning*. Stockholm: Santérus förlag.
- Vahlne Westerhäll, Lotta (red.) (2008) *Arbets(o)förmåga – ur ett mångdisciplinärt perspektiv*. Stockholm: Santérus förlag.
- Vahlne Westerhäll, Lotta (2002) *Den starka statens fall? En rättsvetenskaplig studie av svensk social trygghet 1950–2000*. Stockholm: Norstedts förlag.
- Westerholm, Peter och Gert Lindenger (2008) ”Arbetsförmåga – Det humana kapitalets värde”, i Vahlne Westerhäll, Lotta (red.) *Arbets(o)förmåga – ur ett mångdisciplinärt perspektiv*, s. 303–339. Stockholm: Santérus förlag.
- Westregård, Annamaria (2012) ”Arbets- och förvaltningsrättens ömsesidiga påverkan på begreppen arbetsanpassning och omplacering”, *Förvaltningsrättslig tidskrift*, s. 233–44.
- Westregård, Annamaria (2009) ”De nya sjukpenningreglerna i ett arbetsrättsligt perspektiv”, *Arbetsmarknad och Arbetsliv* nr 4, s. 57–76.

4. Kvinnor och mäns sjukfrånvaro

Gunnel Hensing

Få områden har diskuterats så flitigt som sjukfrånvaron under 2000-talet. Den kraftiga ökningen i mitten av 1990-talet och framåt ledde till flera stora förändringar i sjukförsäkringens regler. Regeländringarna har emellertid inte ändrat på att kvinnor utgör cirka två tredjedelar av de sjukskrivna. En jämförelse mellan åtta länder i Europa¹ fann att Norge men också Sverige stack ut genom högre sjukfrånvaro än övriga länder (Försäkringskassan, 2009). Svenska män hade 15 procent högre sjukfrånvaro än genomsnittet för män i de åtta undersökta länderna och svenska kvinnor 50 procent högre sjukfrånvaro än genomsnittet för kvinnor. Det här kapitlet är en genomgång av förutsättningar och bestämningsfaktorer som kan bidra till att förklara *könsskillnaderna i sjukfrånvaro*. I kapitlet diskuteras selektion in i arbetslivet och till olika typer av yrken och arbetsplatser och betydelsen av den könssegregerade arbetsmarknaden i Sverige. Sjukförsäkringens ursprung och utformning tas upp i förhållande till den sjuklighet som är vanlig bland kvinnor respektive män. Andra bestämningsfaktorer som diskuteras är dels betydelsen av ansvar och arbete i hem och familj som bidragande orsak till ohälsa, dels arbetsrelaterade faktorer som arbetsuppgifter och fysisk och psykosocial arbetsmiljö. Kapitlet handlar om sjukfrånvaro generellt, det vill säga utan hänsyn till vilken diagnos som står på sjukintyget och mer specifikt om sjukfrånvaro och psykiska diagnoser. Det är framförallt avsnittet om faktorer i arbetet som handlar om sjukfrånvaro och psykiska diagnoser.

4.1 Sjukfrånvarons förutsättningar

När man jämför sjukfrånvaro mellan olika länder påverkar ett par förutsättningar nivåerna. Viktigast av dessa är sjukförsäkringens utformning och arbetskraftens sammansättning.

Sjukförsäkringens utformning har betydelse. I länder med generella välfärdssystem som i Sverige har alla sjukförsäkrade rätt till ersättning från sjukförsäkringen vid medicinsk nedsättning av arbetsförmågan, som gör det omöjligt att arbeta. Den svenska sjukförsäk-

¹ De åtta länderna var Danmark, Finland, Frankrike, Nederländerna, Norge, Storbritannien, Sverige och Tyskland.

ringen är en inkomstbortfallsförsäkring (Järvholm m.fl., 2013). Grundtanken är att man inte ska drabbas ekonomiskt av att man blir sjuk eller skadad på ett sådant sätt att man inte kan arbeta. Det är en bra grundtanke eftersom ekonomiska problem i sig är stressande och riskerar att leda till sjukdom eller försämrade hälsotillståndet. I vissa välfärdssystem är sjukförsäkringen kopplad till anställning, vilket innebär att personer som inte är anställda saknar gemensamt baserade sjukförsäkringssystem (Järvholm m.fl., 2013). Privata försäkringar kan vara ett alternativ men för de flesta utan anställning är det dyrt och svårt att klara rent ekonomiskt. Om andelen anställda kvinnor är låg i en sjukförsäkring baserad på anställning, kan utfallet vara helt annorlunda än i ett system som det svenska.

I början av 2000-talet gjorde SBU² en systematisk litteraturöversikt som visade att sjukfrånvaron var högre i system med mer generösa försäkringar (SBU, 2003). I Sverige har flera olika analyser gjorts av betydelsen av sjukförsäkringens utformning för befolkningens beteende. Män tycks mer känsliga för ekonomiska incitament (Angelov m.fl., 2011, Avdic m.fl., 2013). Män har högre medelinkomst än kvinnor och effekterna av sjukfrånvaro blir därför mer kännbara; män förlorar ekonomiskt mer än kvinnor på att vara frånvarande. En hypotes som framförts är att mäns traditionella roll som familjens huvudförsörjare lever kvar och påverkar mäns sjukfrånvaro, vilket förstärks av de ekonomiska incitamenten (Avdic m.fl., 2013).

Ytterligare en aspekt av sjukförsäkringen är att den utformades vid en tidpunkt då framförallt män arbetade i Sverige. Den historiskt korta s.k. "hemmafruperioden" sammanföll i hög grad med välfärdssamhällets utbyggnad under 1940- och 50-talen. Sjukförsäkringen anpassades till den sjuklighet som var vanlig då och speglade också i hög grad mäns sjuklighet. Fortfarande fungerar sjukförsäkringen bäst vid akuta och/eller kortvariga sjukdomar eller skador. Den är sämre anpassad till den typ av sjuklighet som utmärker vår tid med sjukdomar som depression och ångest, som varierar i intensitet och ofta inte har en tydligt avgränsbar början och slut. För många varierar problemen från en dag till en annan och det är ofta svårt att förutse hur man kommer att må nästa dag (Bertilsson m.fl., 2013b). Det finns också många kvinnor och en del män som har så kallade medicinskt oförklarade symtom

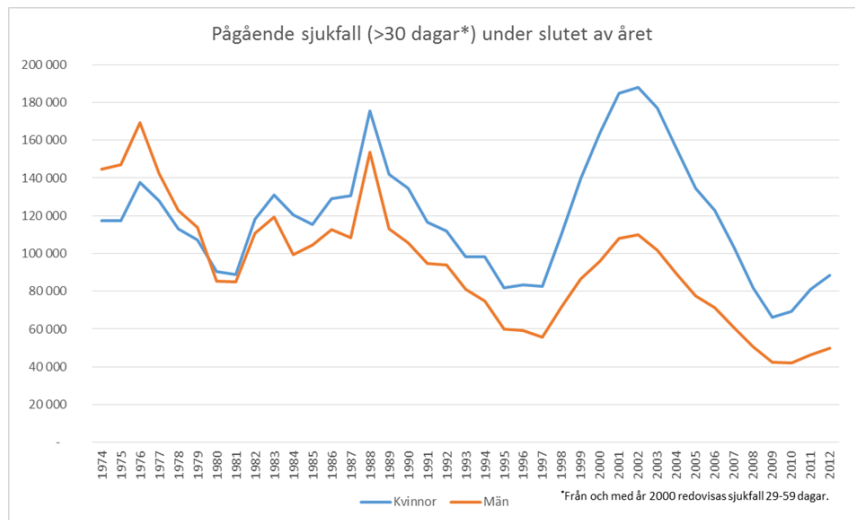
² SBU står för Statens beredning för utvärdering av medicinsk teknologi.

(Maeland m.fl., 2013). De har besvär och lidande som gör att de söker vård, men dagens medicin kan inte placera in besvären i existerande diagnostiska kriterier. För en del personer med sådana problem kan det uppstå sekundäreffekter på grund av att man inte blir trodd eller får ett svar på varför man inte mår bra. Sjukförsäkringen passar illa till den här typen av problematik utvecklad som den är för mer avgränsade sjukdomar, skador och besvär.

En annan viktig förutsättning utöver sjukförsäkringen är arbetskraftens sammansättning (SBU, 2003). I Sverige är en hög andel äldre (55+) kvinnor och män i arbetskraften, vilket kan förklara en del av skillnaderna i sjukfrånvaro jämfört med andra länder. Sverige har också, i likhet med Norge, haft en hög ambition för ett inkluderande arbetsliv. Det har funnits en politisk och medborgerlig vilja att alla ska ha rätt och möjlighet att arbeta. Ett funktionshinder eller en kronisk sjukdom ska inte stänga ute en person från arbetslivet och möjligheten till inkomst. Olika former av ersättningar, som till exempel lönebidrag eller andra ersättningar till arbetsgivaren, har funnits för att stödja personer utan full arbetsförmåga att arbeta. Med en sådan politik ökar andelen personer i arbetskraften med hälsoproblem, och därmed kan det också finnas en risk för att sjukfrånvaron ökar. Sett ur perspektivet inkluderande arbetsliv kan alltså något högre nivåer av sjukfrånvaro vara positivt och ett tecken på att politiken varit framgångsrik. Arbetskraftens sammansättning är alltså en viktig förutsättning för sjukfrånvarons omfattning.

I Figur 4.1 finns en beskrivning av utvecklingen av sjukfrånvaron i Sverige från 1974 och fram till 2012. Man kan något förvånande se att män hade högre sjukfrånvaro än kvinnor under 1970-talet. Beror det på att det skett någon form av hälsoförändring hos män som grupp? Har män helt enkelt blivit friskare? Nej, just den här skillnaden kan i stor utsträckning tillskrivas arbetskraftens sammansättning under 1970-talet. Det var fortfarande vanligt att kvinnor var "hemmafruar", det vill säga ansvarade för barn och hem utan att förvärvsarbeta. Det förekom att kvinnor arbetade extra och även så kallade legoarbeten i hemmen var vanligt, åtminstone i vissa delar av landet. Det var inte heller ovanligt att kvinnor som av ett eller annat skäl inte klarade av yrkesarbete valde att sluta sina arbeten och försörjas av man eller föräldrar mot insatser i hemmet.

Figur 4.1 Pågående sjukfall (>30 dagar) från 1974–2012 för kvinnor och män

Källa: Data från Försäkringskassans analysenhet, 2014.

Om vi följer figuren framåt i tiden finner vi ett tydligt trendbrott i mitten av 1980-talet då kvinnors sjukfrånvaro blev högre än mäns. Det mönstret har hållit i sig sedan dess. I mitten av 80-talet skedde en stor förändring i arbetskraften genom att kvinnor i allt högre grad blev yrkesarbetande på den betalda arbetsmarknaden och att andelen äldre kvinnor i arbetskraften ökade. Andelen äldre i arbetskraften har betydelse för både kvinnors och mäns sjukfrånvaro eftersom hälsoproblemen ökar med stigande ålder. Andelen kvinnor som förvärvsarbetade efter det att de fått barn ökade också.

4.2 Sjukfrånvaro bland kvinnor och män

De senaste åren har åtminstone skandinavisk statistik visat att sjukfrånvaron är högre bland kvinnor än bland män, om man mäter andelen kvinnor respektive män som blir sjukskrivna. Enligt statistik från Försäkringskassan var ungefär 9 procent av alla sjukförsäkrade i åldrarna 16–64 år sjukskrivna någon gång under 2012; 63 procent var kvinnor och 37 procent män. I en studie av yrkesverksamma i Västra Götaland framkom att 14,0 procent av kvinnorna och 8,6 procent av männen var sjukskrivna minst en gång under 2008 i ett sjukfall som varade mer än 14 dagar (Armannsdottir

m.fl., 2013). Kortare sjukfrånvaro bland anställda kan man inte få information om från Försäkringskassan eftersom den ersätts med sjuklön, vilken utbetalas från arbetsgivaren. Andelen som blir sjukskrivna är alltså högre bland kvinnor än bland män, men skillnaderna i medelantal sjukfrånvarodagar är små. Enligt kassans statistik var medelantalet sjukfrånvarodagar bland dem som var sjukskrivna under 2008 82 för kvinnor och 83 för män. Den vanligaste diagnosgruppen bland de sjukskrivna 2012 var psykiska sjukdomar för både kvinnor och män. 41 procent av alla sjukfall bland kvinnor hade psykiska diagnoser på sjukintyget och motsvarande siffra bland män var 30 procent. Den näst största diagnosgruppen var sjukdomar i muskler m.m. som utgjorde 25 procent av sjukfallen bland kvinnor och 28 procent bland män. Två diagnosgrupper är vanligare bland män än bland kvinnor. Det är skador och förgiftningar och cirkulationsorganens sjukdomar.

4.3 Selektion till olika yrken och arbetsmiljöer

Inledningsvis konstaterades att sjukförsäkringens utformning och arbetskraftens sammansättning har betydelse för sjukfrånvaronivåerna i ett land. En tredje viktig faktor är selektion till olika yrken, arbetsuppgifter och arbetsmiljöer eftersom dessa har stor betydelse för sjukfrånvaronivåer och könsskillnader i sjukfrånvaro.

4.3.1 Demografiska faktorer

Det första steget är att undersöka hur stor andel av en viss födelsekohort bland unga som kommer att ingå i arbetskraften. Vi har en generell sjukförsäkring i Sverige vilket innebär att alla är försäkrade från 16 års ålder. Det är också viktigt att ha en sjukpenninggrundande inkomst eftersom den avgör om och hur stor ersättningen blir vid sjukskrivning. Steget in i arbetskraften är alltså centralt för att arbeta upp en sjukpenninggrundande inkomst. Om vi tänker oss en födelsekohort, till exempel alla som föddes 1968, kommer några av dem inte att ingå i arbetskraften. Några få avlider, fler pojkar än flickor, innan de når vuxen ålder. Pojkar och män har högre dödsrisk i alla åldrar under 60 år. Några kommer inte att kunna ingå i arbetskraften på grund av fysiska eller psykiska funktionshinder. Statistiken visar att det är fler pojkar än flickor i alla åldrar

som har vårdbidrag; 34 procent av barn med vårdbidrag är flickor och 66 procent är pojkar. Det kan alltså förväntas att andelen unga vuxna som inte ingår i arbetskraften på grund av funktionshinder är högre bland unga män än bland unga kvinnor. Det är också en något högre andel män i åldern 19 till 25 år som har aktivitetsersättning. Till detta kommer gruppen med svåra sociala problem och kriminalitet, som inte tar sig in i ett vanligt arbetsliv. Övergången från ungdomsåren till vuxenlivet är central. Andelen som inte klarar detta på grund av svåra sociala problem och kriminalitet är högre bland män. Kriminalstatistiken visar att antalet kvinnor som avtjänat fängelsestraff i åldern 20–24 år har varierat mellan 60 och 80 kvinnor per år de senaste åren, medan motsvarande siffra hos män är mellan 1 200 och 1 400 per år (www.bra.se/bra/brott--statistik/statistik/kriminalvard.html). Det finns alltså anledning att anta att något fler män än kvinnor selekteras till andra former av ersättningar eller inte alls når arbetskraften och därför inte kan bidra till sjukfrånvaron. Bland kvinnor är andelen som på detta sätt försvinner lägre, vilket innebär att bland kvinnor finns ett större spektrum av problematik av funktionshinder eller svåra sociala problem, som i sig kan påverka sjukdomsförekomst och nedsatt arbetsförmåga. Detta påverkar i så fall både andelen som har sjukfrånvaro och medelantalet sjukfrånvarodagar. När man jämför kvinnor och män är det viktigt att vara klar över om grupperna är jämförbara med hänsyn tagen till grundläggande demografiska faktorer och selektion.

4.3.2 Den könssegregerade arbetsmarknaden

Det andra steget handlar om hur den grupp som faktiskt når arbetskraften fördelar sig på olika yrken, arbetsuppgifter och arbetsmiljöer. Sverige har en av världens mest könssegregerade arbetsmarknader, vilket varit föremål för både politisk debatt och forskning (SCB, 2012). Av tabell 4.1 framgår hur fördelningen på olika yrken ser ut.

Tabell 4.1 Kvinnors och mäns arbetsmarknad med avseende på andelen kvinnor och män i olika yrken, 2010, SCB, 2012

Yrken med	Kvinnor %	Män %
90–100 procent kvinnor	22	2
60–90 procent kvinnor	50	16
40–60 procent kvinnor	13	12
10–40 procent kvinnor	14	47
0–10 procent kvinnor	1	23
Totalt % (n)	100 (1 885 000)	100 (1 924 000)

Källa: Yrkesregistret, SCB. Beräkningarna baseras enligt SCB på samtliga anställda i åldern 20–64 år. Total finns det 355 yrken.

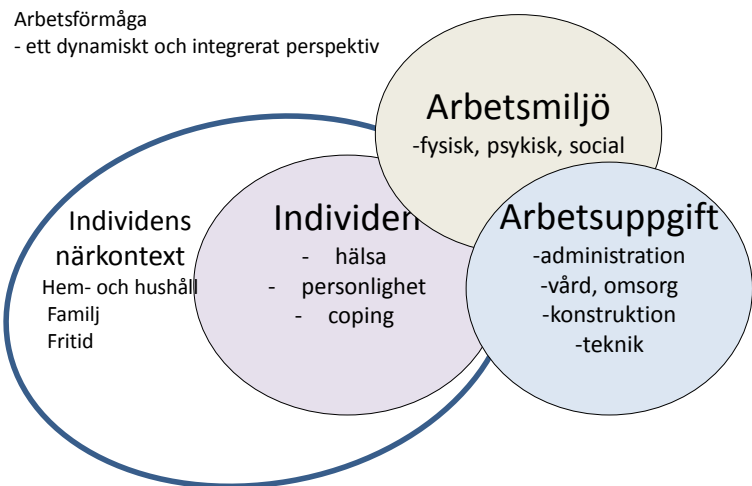
Det är alltså en stor andel (72 procent) av svenska kvinnor som arbetar i yrken där en klar majoritet är kvinnor och på samma sätt arbetar en stor andel män (70 procent) i yrken där en klar majoritet är män. Stora kvinnodominerade yrken är till exempel undersköterskor, vårdbiträden, barnsköterskor, kontorspersonal, förskollärare, grundskolelärare, skötare, städare och kökspersonal. Stora mansdominerade yrken är systemerare och programmerare, säljare och företagssäljare, lastbilschaufförer och lagerassistenter. Arbetsmarknaden är mycket olika för kvinnor och män, eftersom dessa yrken också hänger samman med arbetsuppgifter och arbetsmiljöer som skiljer sig åt. Det är stor skillnad att arbeta med vård bland äldre eller omsorg bland barn jämfört med att programmera eller sälja med avseende på faktorer som ökar risken för sjukdom och sjukfrånvaro. Yrke, arbetsuppgifter och arbetsmiljö är viktiga faktorer när det gäller risken att bli sjukskriven. Det är därför rimligt att jämföra kvinnor och män i samma yrken och/eller på samma arbetsplatser som ett komplement till att jämföra grupperna i stort.

Vi utgår ofta från en dynamisk syn på arbetsförmåga (Bertilsson, 2013a). Modellen har teoretiskt utvecklats inom arbetsterapeutisk teori (Law m.fl., 1996). Den dynamiska synen på arbetsförmåga presenteras och stöds också i en statlig utredning för några år sedan (SOU, 2008). Som framgår av figur 4.2 nedan påverkar flera faktorer den medicinska nedsättningen av arbetsförmåga. Individens hälsa har förstås stor betydelse men två personer med samma hälsoproblem kan ha väldigt olika arbetsuppgifter och arbetsmiljö, vilka kan påverka om man behöver sjukskrivas eller inte. Ett ofta använt exempel är att en person med stillasittande arbete har större chans att klara sitt arbete med en benfraktur än en person med ett

rörligt arbete. Sjukfrånvaron kommer att avspegla flexibiliteten i arbetslivet vad gäller att anpassa arbetsuppgifter och arbetsmiljö till en persons tillfälliga eller mer långvariga hälsobesvär men också den individuella möjligheten att anpassa arbetet till exempel genom att arbeta hemifrån under vissa perioder. Arbetstagare i olika yrken har alltså olika möjligheter att var flexibla. Många kvinnodominerade yrken kräver närvaro på arbetet för att man ska kunna utföra arbetet (Hammarström och Hensing, 2008). Många av dessa yrken är också kontaktintensiva, och inte minst vid nedsatt förmåga att arbeta på grund av depressions- och ångestsjukdom kan de direkt arbetsrelaterade (kontakter med patienter, klienter eller kunder) och de mer indirekt arbetsrelaterade (kontakter med arbetskamrater) sociala kontakterna vara svåra att klara (Lindegard m.fl., 2013, Bertilsson m.fl., 2013b).

Figur 4.2 Arbetsförmåga – ett dynamiskt och integrerat perspektiv

Sjukfrånvaro – medicinsk nedsättning av arbetsförmåga

För att hantera att omständigheterna är olika i olika yrken och på olika arbetsplatser gjorde en finsk forskare en studie där de höll yrke och arbetsplats under kontroll i den statistiska analysen (Laaksonen m.fl., 2010). Enkelt uttryckt kan sägas att kvinnor och män i samma yrken, på samma arbetsplatser och slutligen en kombination av båda jämfördes. I tabell 4.2 finns en beskrivning av deras fynd.

Tabell 4.2 Relativ risk för sjukfrånvaro bland kommunanställda kvinnor jämfört med kommunanställda män, Helsingfors, n=36 395 (antal observationer), 2004–2007

Män referensgrupp 1,0	Egen sjuk-skrivning	4 dagar eller mer	mer än 2 veckor	mer än 60 dagar
Baslinje	1,54	1,63	1,53	1,30
Yrke	1,27	1,41	1,36	1,12
Arbetsplats	1,36	1,59	1,41	1,19
Både yrke och arbetsplats	1,25	1,42	1,35	1,14 (ns)

Källa: Laaksonen m.fl., 2010.

I tabellen presenteras fyra utfallsmått av sjukfrånvaro. I den andra kolumnen är utfallet egenanmäld sjukskrivning där man har inte behövt ett medicinskt underlag. I den finska studien motsvarar det sjukskrivningar som är tre dagar eller kortare. I den tredje kolumnen handlar det om sjukfrånvaro som är fyra dagar eller längre, i den fjärde sjukfrånvaro som är längre än två veckor och i den sista kolumnen slutligen sjukfrånvaro som är riktigt lång, längre än 60 dagar. I alla kolumner är män referensgrupp vilket innebär att talet illustrerar hur mycket större risk kvinnor har att vara sjukskrivna under perioden 2004–2007 än män.

Den första raden är baslinjedata där man har justerat analysen för eventuella åldersskillnader mellan kvinnor och män. Man kan då se att kvinnor (som grupp) har 54 procents högre risk att vara sjukskrivna under uppföljningsperioden än män i egen sjukskrivning, 63 procents högre risk i sjukfrånvaro som var fyra dagar eller mer, 53 procents högre risk i sjukfrånvaro som varade två veckor eller längre och slutligen 30 procents högre risk i sjukfrånvaro som var längre än 60 dagar. Alla skillnaderna mellan kvinnor och män är statistiskt signifikanta. I den andra raden har forskarna tagit hänsyn till yrke och jämför bara kvinnor och män i samma yrken. När de gör så minskar skillnaderna mellan könen, men kvinnor har fort-

farande högre risk än män i alla typer av sjukfrånvaro. I den tredje raden jämförs kvinnor och män på samma arbetsplatser. I den fjärde raden tas hänsyn både till yrke och arbetsplats och bara kvinnor och män med samma yrke på samma arbetsplats jämförs. Skillnaderna mellan könens sjukfrånvaro blir mindre jämfört med den första raden och skillnaden i sjukfrånvaro längre än 60 dagar är inte längre statistiskt signifikant. I de andra typerna av sjukfrånvaro kvarstår dock skillnaderna och när det gäller sjukfrånvaro som är längre än två veckor har kvinnor 35 procents högre risk än män trots att jämförelsen gjorts mellan kvinnor och män i samma yrke och på samma arbetsplatser. Man har också tagit hänsyn till åldersskillnader. En svaghet med studien är att arbetsplatser med bara ett kön har uteslutits eftersom det då inte går att jämföra på samma sätt.

En annan aspekt av den könssegregerade arbetsmarknaden som har diskuterats är att det skulle kunna påverka hälsan om man arbetar på arbetsplatser med jämn könsfördelning eller på arbetsplatser där kvinnor eller män är i minoritet. På 1970-talet föreslog en organisationsforskare, Rosabeth Moss-Kanter, att arbetsplatsens könssammansättning skulle kunna påverka den sociala dynamiken och att detta skulle kunna drabba personer som är i minoritet (Moss-Kanter, 1977/1993).

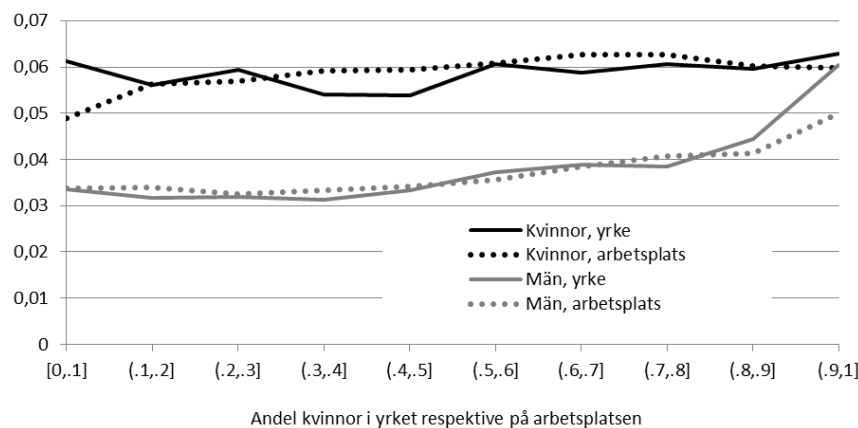
Visibility, contrast, and assimilation are each associated with particular forces and dynamics that, in turn, generate typical token responses. These dynamics are, again, similar regardless of the category from which the tokens come, although the specific kinds of people and their history of relationships with dominants provide cultural content for specific communications. Visibility tends to create *performance pressures* on the token. Contrast leads to *heightening of dominant culture boundaries*, including isolation of the token. And assimilation results in the token's role encapsulation. (Moss-Kanter, 1977/1993, sid 211).

Vi valde att pröva Moss-Kanters teori i en norsk studie (Hensing och Mastekaasa, i manuskript, 2014). Utgångspunkten var att om hennes teorier om dynamiken och dess effekter som prestationspress, isolering och att man blir instängd i en viss roll styrd av majoritetsgruppens föreställningar och förväntningar stämmer, är det en situation som är stressande för minoritetspersonen. Hypotesen var att det skulle finnas ett samband mellan en sådan arbetssituation och sjukfrånvaro med psykiatrisk diagnos på det medicinska underlaget. Vi använde könsfördelningen i yrket och på arbetsplatsen som en slags indikatorer på arbetsmiljöer som kunde förväntas

ha den dynamik som Moss-Kanter beskrev. Studien i sig är omfattande. Vi har ett material där vi kan följa hela den norska, sjukförsäkrade befolkningen på individnivå under flera år både med avseende på sjukskrivning och på arbetssituation. Analysen gjordes med liknande metodik som den finska studien av Laaksonen och hans medarbetare.

Figur 4.3 visar sannolikheten för sjukfrånvaro med psykiatrisk diagnos som en funktion av andelen kvinnor i yrket eller på arbetsplatsen. Linjen längst ner i diagrammet visar en indelning av andelen kvinnor i yrket eller på arbetsplatsen. Linjen längs till vänster anger sannolikheten att vara sjukskriven. Den heldragna svarta linjen visar kvinnors sannolikhet att vara sjukskrivna med avseende på andelen kvinnor i yrket och den prickade svarta linjen med avseende på andelen kvinnor på arbetsplatsen.

Figur 4.3 Sannolikheten för sjukfrånvaro med psykiatrisk diagnos som en funktion av andelen kvinnor i yrket eller på arbetsplatsen

Om vår hypotes, baserad på Moss-Kanters teori, hade fått stöd skulle både linjerna ha varit högre till vänster (mansdominerade yrken) och lägre till höger (kvinnodominerade yrken). Av diagrammet framgår att det inte finns någon sådan tendens, så för kvinnor finns det inte något samband mellan andelen kvinnor i yrket respektive på arbetsplatsen och sjukfrånvaro med psykiatrisk diagnos. Hur ser det då ut för män? Det är de gråa linjerna som visar mäns sannolikhet att vara sjukskrivna och på samma sätt som för kvinnor har könsfördelningen i yrke eller på arbetsplats ingen

statistiskt signifikant betydelse för sjukfrånvaronivåerna. Det fanns en liten tendens till högre sjukfrånvaro bland män i yrken respektive på arbetsplatser med en högre andel kvinnor. Vi ville undersöka om tendensen var en effekt av förhållanden på arbetsplatsen (exponering för den speciella dynamiken) eller en effekt av selektion, det vill säga att män med hälsoproblem söker sig till kvinnodominerade yrken. Det kunde vi studera genom att följa män som bytte arbete under uppföljningstiden. Vi fann att männens nivå av sjukfrånvaro kvarstod också när de bytte yrke eller, vilket var det vanligaste bytet, till arbetsplatser som inte var kvinnodominerade. Om sjukfrånvaron hade varit en effekt av arbetsplatsen, borde den ha sjunkit när man bytte jobb eller stigit när man började arbeta i kvinnodominerade miljöer men så skedde alltså inte. Vårt antagande är därför att tendensen till något högre sjukfrånvaro bland män i starkt kvinnodominerade miljöer beror på en hälsoselektion. Män med hälsoproblem söker sig till dessa arbetsplatser förmodligen för att de hoppas att de på ett bättre sätt ska kunna hantera sina hälsoproblem eller sin arbetsförmåga. I den norska studien har vi också undersökt specifika psykiatriska diagnoser såsom psykos, ångestsjukdomar, neuroser och depressionssjukdom, men inte i något fall avvek fynden från det som gällde när vi tittade på gruppen som helhet.

Det var något förvånande att det inte fanns någon effekt av kvinnodominerade yrken eller arbetsplatser för kvinnor eftersom kvinnor i service-, omsorgs och försäljningsarbeten är en grupp där andelen ersatta dagar med sjukpenning är bland de högre (Försäkringskassan, 2010). Det är också en tanke som har framförts att det finns omständigheter i arbetsmiljö och arbetsuppgifter som är speciella i kvinnodominerade yrken i synnerhet i vård- och omsorgssektorn (Hammarström, 2008). Det finns höga krav på närvaro på arbetsplatsen för att man ska kunna utföra arbetet. Barnomsorg kan inte utföras på distans och det gör situationen mindre flexibel för personer i den typen av yrken. Det finns också speciella omständigheter kring smittorisker; man har större risk att bli smittad och man har större krav på sig att inte gå till jobbet om man själv smittas. Den mellanmänniska kontaktytan är stor i den här typen av yrken och har också lyfts fram som en möjlig riskfaktor för sjukfrånvaro. Etisk stress har diskuterats och handlar om att man inte har möjlighet att utföra sitt yrke som man vet att man borde med tanke på vad man lärt sig i sin utbildning. En annan viktig aspekt är att lönenivåerna i många av de här yrkena är låga och

att låg inkomst är en faktor som har samband med sjukfrånvaro. Det finns alltså flera aspekter som skulle kunna öka risken, men den norska studien visar att varken kvinnor eller män i kvinno-dominerade yrken har högre sjukfrånvaro. I den norska studien har vi inte heller det problem som fanns i den finska studien, eftersom även enkönade arbetsplatser fanns med.

Är kvinnor och män jämförbara grupper?

En lärdom från den finska studien är att jämförelser mellan kvinnor och män bör ta hänsyn till vilken typ av yrke eller arbetsplats de arbetar på för att öka jämförbarheten och få en mer rättvisande bild av skillnaderna mellan könen (Laaksonen m.fl., 2010). I mycket av statistik och redovisning presenteras kvinnor som en homogen grupp och män som en annan homogen grupp, men i praktiken finns det stora variationer både mellan och inom grupperna som gör jämförelser svåra. Eftersom sjukfrånvaro i hög grad är beroende av arbetsmiljö och arbetsuppgifter borde ett minimikrav vara att endast jämföra kvinnor och män som har liknande arbetssituationer. Även sådana jämförelser är svåra. Det finns en hel del forskning som visar att också i samma yrken och på samma arbetsplatser kan kvinnor och män ha väldigt olika arbetsmiljöer och arbetsuppgifter. Det kan handla om förväntningar från patienter och klienter, från medarbetare och från personen själv och hans eller hennes föreställningar om hur en kvinna eller man ska vara eller bete sig på arbetsplatsen. I en studie av läkare identifierade forskaren hur föreställningen om "läkare" på flera sätt skiljde sig från den om "kvinnliga läkare" (Eriksson, 2005). Studien är från 2005 och medvetenheten om hur vi pratar om kvinnors och mäns yrken har blivit högre, men om beteenden i praktiken har förändrats är mer tveksamt. Föreställningar om genus påverkar både kvinnors och mäns arbets- och familjeliv och det är svårt att i ett land som Sverige peka ut några enskilda faktorer som inom sjukförsäkringens utformning eller praxis skulle bidra till att missgynna kvinnor eller män. Snarare kan det finnas det som en amerikansk forskare kallar "an accumulation of advantage" som innebär att män som grupp i förhållande till kvinnor gynnas på många sätt, som inte är så tydliga eller lätt att identifiera eftersom det är beteenden och förhållningssätt som är integrerade i vardagskulturen (Valian, 1999). Hon ger en rad exempel bland annat från kommu-

nikationsforskning, som visar att män kan tala längre perioder än kvinnor innan lyssnarna markerar att det är dags att släppa ordet. Den här typen av mer subtila skillnader mellan könen kan vara svåra att fånga men bör uppmärksammas av de aktörer som är involverade i sjukskrivnings- och rehabiliteringsprocessen för att säkerställa att den ger kvinnor och män samma rättigheter, skyldigheter och möjligheter. Aktörerna är exempelvis Försäkringskassan, hälso- och sjukvården, arbetsgivare, Arbetsförmedlingen, olika företag som arbetar på uppdrag av dessa aktörer samt förstås individen själv.

4.4 Sjukfrånvaro och ansvaret för hem och familj

Är arbets- och ansvarsfördelning i hem och familj en möjlig förklaring till könsskillnaderna i sjukfrånvaro? Den frågan är rimlig att ställa men svår att besvara av flera skäl. Ett är att det saknas forskning. Om man jämför med den forskning som finns om det betalda arbetet och dess betydelse för hälsa och sjukfrånvaro, är det om det obetalda arbetet närmast mikroskopiskt. Ett annat skäl är att bland de studier som finns används en rad olika mått på obetalt arbete och dess belastningar, vilket gör det svårt att jämföra olika studier med varandra. I tabell 4.3 finns exempel på olika faktorer som skulle kunna vara belastande i det obetalda arbetet i hem och familj.

Tabell 4.3 Beskrivning av faktorer som kan bidra till belastning i det obetalda arbetet och exempel på hur man försökt skatta/mäta belastningen i forskningen

Typ av belastning	Exempel på operationaliseringar
Barn	Antal barn Barn med särskilda behov
Tidsanvändning	Tid man lägger på det obetalda arbetet Total arbetstid Tid till återhämtning eller egna aktiviteter
Uppgifter	Ansvar för att leda och fördela obetalt arbete Utföra obetalt arbete Typ av obetalt arbete
Arbetsbelastning	"Domestic strain" (anspänd hemarbetssituation) Total arbetsbelastning (betalt och obetalt arbete) Överspillningseffekter, det vill säga att belastning i det betalda arbetet påverkar hemarbete och tvärtom
Roller	Yrke I arbete I parrelation Förälder
Relation och rättvisa	Ensamstående eller inte Nöjd med ansvars- och arbetsfördelning Nöjd med relationen Upplevelse av rättvis fördelning

Ytterligare ett skäl till att det är svårt att besvara frågan om det obetalda arbetets betydelse för sjukfrånvaro är att effekten av krav och belastningar i det obetalda arbetet kan bidra till stor tillfredsställelse eftersom arbetet skapar mervärde bland de närmaste (Staland Nyman, 2008a). Att stressa för att hinna förbereda en överraskning och rolig födelsedagsfest för någon i familjen kan vara ansträngande men också ge glädje och stärka både självkänsla och relationen. Detta är inte unikt för det betalda arbetet, men förmodligen är tröskeln för när belöningen uppfattas som mödan värd lägre i det obetalda arbetet. Annorlunda uttryck behövs det mer än att chefen blir glad för att känna sig nöjd över en kraftansträngning i det betalda arbetet, medan barnets glädje kan vara fullt tillräckligt för att till exempel skaffa husdjur, som kommer att bidra till ökad belastning, till hushållet. Denna låga tröskel mellan ansträngning och belöning i det obetalda arbetet medför att det blir svårt att urskilja vilka och vad i belastningar som är negativt för hälsan och vad som kan bidra till ökad sjukfrånvaro. Forskare föreslår ofta mer

forskning, men i det här området är det ovanligt relevant att föreslå mer forskning. I den hälsovetenskapliga forskningen finns helt enkelt för lite kunskap om hur belastning i det obetalda arbetet kan ”mätas” på ett relevant sätt för att få kunskap om dess betydelse för hälsa och sjukfrånvaro.

4.4.1 Barn

Enligt en sammanställning av SBU om forskning fram till 2003 fanns ingen evidens för att kvinnor och män med barn skulle ha högre sjukfrånvaro än de utan barn (SBU, 2003). För ett par år sedan gjorde forskare vid IFAU en studie av perioden 1981 till 2008 för att undersöka sambandet mellan sjukfrånvaro och olika faktorer som kunde tänkas ha betydelse såsom till exempel arbetsmarknad, könssegregering i arbetslivet, självskattad hälsa och diagnosmönster (Angelov m.fl., 2011). Samtliga dessa faktorer hade ingen eller liten betydelse. Den faktor som tydligast kunde förklara könsskillnaderna i sjukfrånvaro (alltså inte nivåerna som sådana) var effekten av första barnets födelse. Efter första barnets födelse hade kvinnor dubbelt så många sjukdagar som män och denna nivåskillnad kvarstod 15 år efter första barnets födelse. Forskarna menar att förklaringen till denna skillnad skulle kunna vara en rationalitet, där det för familjen är viktigt att kvinnor håller sig friska; kvinnors sjukfrånvaro skulle alltså i första hand vara förebyggande. En liknande förklaring framförs i ytterligare en rapport där man studerat sjukfrånvaro bland kvinnor och män efter operation och sjukhusvård (Avdic m.fl., 2013). Män hade lägre frånvaro, vilket förklarades med deras roll som familjeförsörjare och därmed sammanhängande stark anknytning till arbetslivet. Kvinnors högre sjukfrånvaro hängde samman med bättre hälsa, vilket, enligt forskarna, skulle kunna tyda på att kvinnor har ett mer utvecklat ansvarstagande för sin långsiktiga hälsa; en faktor som forskarna menade kan vägas in i kvinnors beslut som sjukfrånvaro.

Under förra året presenterades flera rapporter om kvinnors sjukfrånvaro genomförda på uppdrag av socialdepartementet. En av dessa, från Karolinska institutet, studerade skillnader i sjukfrånvaro bland kvinnliga tvillingar (N=12 422) i relation till första barnets födelse (Alexanderson m.fl., 2013). Man fann, till skillnad från i analysen från IFAU, ingen högre risk att vara sjukskriven hos tvillingen som fött barn i jämförelse med tvillingen som inte fött barn.

I ytterligare en analys av sjukfrånvaro fann Försäkringskassans analysenhet, också till skillnad från fynden i IFAU:s kartläggning, ingen skillnad i könsskillnaderna i sjukfrånvaro före och efter första barnets födelse 2005 (Försäkringskassan, 2013). Man fann däremot en ökad risk för sjukfrånvaro bland kvinnor två år efter andra barnets födelse. Man antar att den ökade risken hänger samman med den arbetsbelastning som uppstår när båda föräldrarna börjat arbeta igen efter föräldraledigheten. Det antagandet följer det man kan kalla "dubbelarbetshypotesen", det vill säga att kvinnors sjukfrånvaro beror på den dubbla belastningen från det betalda och det obetalda arbetet. Barn har ofta använts som en slags indikator på dubbelarbete men någon entydig slutsats om betydelsen av barn för könsskillnaderna i sjukfrånvaro går inte att dra mot bakgrund av att fynden från olika studier går i olika riktningar (SBU, 2003). Det kan också finnas trender som påverkar resultaten för en viss tidsperiod.

4.4.2 Tidsanvändning

Statistiska centralbyrån kartlägger tidsanvändning i befolkningen (SCB, 2012). Sett över en hel vecka lägger kvinnor 26 timmar på obetalt arbete och män 21 timmar. Om man ser över en längre period, har kvinnor minskat sitt obetalda arbete (1990/91 använde kvinnor 33 timmar till obetalt arbete) medan män lägger ungefär lika mycket tid på obetalt arbete nu som tidigare. När statistiken delas upp på olika kategorier av kvinnor och män framgår det tydligt att ensamstående och sammanboende småbarnsföräldrar lägger mest tid på obetalt arbete. I en finsk studie fann man att både kvinnor och män som lade mycket tid på hemarbetet (<50 timmar) hade högre sjukfrånvaro än de som lade mindre tid (Ala-Mursula m.fl., 2006). I kvalitativa studier av kvinnor som är eller har varit sjukskrivna lyfts ofta frånan av "egen tid" fram som en viktig aspekt av det som ledde fram till sjukfrånvaron (Östlund m.fl., 2004). Egen tid kan både vara en upplevelse av tidsbristen eller av att tiden ockuperas av andras förväntningar och krav, men dessutom konkret tidsbrist för återhämtning. De senaste åren har det gjorts flera studier som visar hur viktig sömn är för hälsa och välbefinnande (Azevedo Da Silva m.fl., 2014). I en norsk studie följde man ett stort urval av den generella befolkningen under flera år och man fann att sömnproblem hade ett eget förklaringsvärde för att

öka risken för att bli sjukskriven men också för att bli förtidspensionerad (Sivertsen m.fl., 2009a, Sivertsen m.fl., 2006, Sivertsen m.fl., 2009b). Risken kvarstod efter att man kontrollerat för andra viktiga riskfaktorer som depression och ångestsjukdom och riskökningen var i samma nivå som för dessa sjukdomar. I det moderna arbetslivet lyfts ofta frånvaron av återhämtningsperioder fram som en viktig orsak till den ökande upplevelsen av stress. Återhämtning i det obetalda arbetet kan vara svårare att uppnå i synnerhet för en ensamstående förälder där den andra föräldern inte kan, vill eller får ha vård om de gemensamma barnen. Också när det gäller tid, återhämtning och vila behövs mer forskning om det obetalda arbetets villkor och betydelse för sjukfrånvaro.

4.4.3 Uppgifter och arbetsbelastning

I en undersökning från Västra Götalandsregionen frågade vi ett urval av befolkningen i åldrarna 19 till 64 år vem som planerar hem- och hushållsarbetet (Holmgren m.fl., 2010). Bland personer som var sammanboende svarade 60 procent av kvinnorna och 8 procent av männen "jag" medan 32 procent av kvinnorna och 42 procent av männen svarade "delar lika". På frågan vem som *utför* hemarbetet svarade 40 procent av kvinnorna och 7 procent av männen "jag" medan 48 procent av kvinnorna och 54 procent av männen svarade "delar lika". Slutligen frågade vi om man var nöjd med fördelningen av hem- och hushållsarbetet. 61 procent av kvinnorna och 79 procent av männen svarade att de var nöjda. Endast 8 procent av kvinnorna och 2 procent av männen svarade att de inte var nöjda. Parallellt med undersökningen av befolkningsurvalet har vi ställt samma frågor till ett urval personer som blivit sjukskrivna (alla typer av diagnoser) och fann inga skillnader mellan befolkningen i allmänhet och de sjukskrivna i fördelning av ansvar, utförande eller nöjdhet. Det var alltså inte så att andelen sjukskrivna kvinnor som rapporterade arbetsbelastning var högre än bland övriga kvinnor. Sammanfattningsvis var det alltså en ojämn fördelning i synnerhet när det gäller planering av hem- och hushållsarbetet men också när det gäller vem som utför arbetet men trots detta är mycket få kvinnor inte nöjda med fördelningen. Detta kan tyckas som en paradox men kan förmodligen förklaras med att paren väljer lösningar som man uppfattar fungerar smidigt genom att man följer den generella

normen för arbetsfördelning i hem och familj eller att man minskar konflikterna i relationen genom att inte kräva förändringar.

Arbetsbelastningen från både betalt och obetalt arbete har diskuterats som en möjlig orsak till kvinnors högre sjukfrånvaro. Inte heller i det här området går det att finna entydiga resultat från forskningen. Vi fann i en studie att arbetsbelastning och ojämn fördelning i det obetalda arbetet hade ett samband med kvinnors självskattade hälsa men inte med sjukfrånvaro (Staland Nyman m.fl., 2008b). Det fanns dock ett samband med sjukfrånvaro, om man utöver "vardagsbelastningen" hade extra belastningar i form av till exempel barn eller andra anhöriga med särskilda behov. Två andra svenska studier undersökte huvudansvar för hemarbetet men fann inga generella samband med sjukfrånvaro även om en av studierna fann ett samband för gifta och sammanboende kvinnor med barn och hög arbetsbörda (Ekberg m.fl., 2011, Voss m.fl., 2008). Några studier har visat att s.k. "spillover"-effekter eller situationer där arbetet i det ena området följer med in i arbetet på det andra området kan bidra till sjukfrånvaro (Tjulin m.fl., 2011).

En viktig fråga för det här forskningsområdet är om extra belastningar har betydelse för sjukfrånvaro. Extra belastningar kan vara barn eller anhöriga med särskilda behov på grund av sociala eller medicinska problem. Det kan vara livshändelser som kommer mer akut som exempelvis skilsmässa, arbetslöshet eller nära anhörigs bortgång. Det kan också vara egen sjukdom. Egen sjukdom kan öka belastningen på grund av oro, men också på grund av att man måste lägga tid på att anpassa livet efter sjukdomen. Sådan anpassning kan vara särskilda dieter eller behandlingar. I en kvalitativ studie av personer med glutenintolerans fann vi att mycket tid gick åt till att förhålla sig till sjukdomens konsekvenser och i en del fall också till att hålla sjukdomen hemlig (Sverker m.fl., 2009). Vi myntade begreppet *trippelbelastning* och i framtida forskning vore det intressant att undersöka om det är trippelbelastning snarare än dubbelarbete som ökar risken för sjukfrånvaro. Bilden är inte entydig, men från klinisk erfarenhet och viss kvalitativ forskning verkar det som om män med till exempel sjukdomar som kräver särskild diet (exempelvis glutenintolerans eller diabetes) i högre grad än kvinnor får med hela familjen på sin diet. Kvinnor med dessa sjukdomar berättar ofta att de lagar mat till sig själva och dessutom "vanlig" mat till resten av familjen. Ett sådant förhållningssätt ökar planeringsbehoven och är tidskrävande. Sammanfattningsvis har resultaten från tidigare studier varit motstridiga också när det gäller

arbetsbelastning och typ av uppgifter. Få studier har använt samma typ av mått för belastning i hemmet, vilket gör det svårt att jämföra. Det behövs helt enkelt mer forskning även inom detta område.

4.4.4 Roller och relationer

Ett omfattande forskningsområde behandlar betydelsen av roller och i synnerhet kvinnors olika roller som partner, förälder och yrkesarbetande. Det finns två huvudsakliga hypoteser (Staland Nyman m.fl., 2008b). Den ena, belastningshypotesen, antar att kvinnor med många olika roller också har hög belastning med sammanhängande stress som kan leda till hälsoproblem. Den andra, expansionshypotesen, antar att kvinnor som har flera roller mår bra som en följd av de positiva effekterna som följer med att vara någons partner, vara förälder och vara yrkesarbetande. En svårighet med forskningen i området är att kvinnor med god hälsa kan förväntas ha fler roller; en hälsoselektion till att ha flera roller kan inte uteslutas. En annan faktor som diskuterats är att innebörden i en viss roll inte kan förstås utan att ta hänsyn till de relationer som rollen är en del av. Detta gäller inte minst relationen till partnern, som har stor betydelse för hälsa och välbefinnande. I en intervjustudie bland personer som varit sjukskrivna för besvär i rörelseorganen framkom att man var beredd att både planera och utföra en stor del av det obetalda arbetet så länge man hade en bra relation till partnern och inte kände sig utnyttjad (Östlund m.fl., 2004). Det är emellertid svårt att veta var gränsen för belastning och stress går för en enskild person. En hög belastning i en bra relation kan ha negativa konsekvenser för hälsan och kan liknas vid det som ibland kallats honungsfällan. Man jobbar på för det är kul och stimulerande och till glädje för andra, men stressreaktionerna kan finnas i kroppen ändå. Det har gjorts några försök att studera vilken av de tre rollerna som är viktigast för kvinnors hälsa. Det tycks vara rollen som yrkesarbetande som har störst betydelse för god hälsa, medan rollen som förälder är den som är mest komplex och vars betydelse för hälsa är svår att dra några entydiga slutsatser kring med utgångspunkt i den forskning som för närvarande finns (Staland Nyman m.fl., 2012). Antalet studier som specifikt studerat roller och relationer för kvinnors och mäns sjukfrånvaro är få. Merparten av forskningen inom området har gjorts på andra hälsofaktorer såsom självskattad hälsa och mentalt välbefinnande.

4.5 Arbete, vanliga psykiska problem och sjukfrånvaro

Forskningen om det betalda arbetets betydelse för hälsa och sjukfrånvaro är betydligt mer omfattande än det om obetalt arbete. I det här kapitlet görs därför en avgränsning till psykisk ohälsa. Det är relevant mot bakgrund av att psykiska diagnoser är vanliga bland de sjukskrivna och för att det finns intressanta könsskillnader att belysa. Psykisk ohälsa är ett vitt begrepp. Fokus kommer att vara på vanliga psykiska sjukdomar, som utgör den stora andelen av diagnoserna bakom sjukfrånvaro. I engelskspråkig litteratur används ofta begreppet "common mental disorders" med förkortningen CMD som ett sammanfattande begrepp. I det här stycket används CMD eftersom det inte finns någon etablerad svensk motsvarighet. CMD innefattar lätt till medelsvår depression, ångestsjukdomar och psykisk utmattning/utbrändhet men också symtom som inte når kraven som satts upp i diagnoskriterierna. CMD innefattar inte psykosjukdomar som schizofreni, bipolär sjukdom, neuropsykiatriska diagnoser eller alkohol- och drogberoende (Bertilsson, 2013a). Psykiska diagnoser är kriteriebaserade och det finns två stora klassifikationssystem, ICD³ och DSM⁴, som används i svensk hälso- och sjukvård. Det finns och har funnits en diskussion om klassifikationssystemen är neutrala i förhållande till kön, etnicitet, social gruppering och sexuell identitet. Kritiken har bland annat handlat om att normen för friskt och normalt beteende har varit vita medelklassmän. Ett intressant undantag från detta är en hypotes om att kvinnors symtom och beteende i samband med depression varit normerande för diagnoskriterierna för depression (Rutz m.fl., 1995). Hypotesen har testats i flera studier, men hittills har man inte funnit något stöd för att det skulle finnas typiskt kvinnliga eller typiskt manliga depressionsuttryck. Det skulle föra för långt att här redogöra för diskussionerna men det är självklart så att ett klassifikationssystem ska vara neutralt. Tillämpningen av klassifikationssystemen det vill säga hur de används i praktiken är en annan fråga, som berörs i stycket om bemötandet av sjukskrivna inom hälso- och sjukvården och Försäkringskassan.

³ ICD står för International Classification of Disease och är utvecklat av WHO. ICD innehåller både psykiska och somatiska diagnoser.

⁴ DSM står för Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders och är utvecklat av det amerikanska psykiaterförbundet. Till skillnad från ICD är DSM uppbyggt kring flera axlar för att fler aspekter av en psykisk problematik ska kunna vägas in i diagnostiken. Utöver symtomen kan det vara personlighets- och sociala faktorer.

4.5.1 Vanliga psykiska problem

Inledningsvis i kapitlet konstaterades att sjukfrånvaro bestäms av flera olika faktorer och att viktiga faktorer naturligtvis är sjukdomspanorama och hälsa i befolkningen. Vid en influensaepidemi kommer framförallt den korta sjukfrånvaron att öka och det finns tydliga årsmönster i frånvaron som i de nordiska länderna är högre vissa månader under det mörka halvåret och lägre under sommar-månaderna. Influensaepidemier och sammanhängande sjukfrånvaro kan sätta stora avtryck i produktiviteten i arbetslivet men influensor är intensiva och övergående. Andra sjukdomar kan vara mer långdragna och vissa är kroniska med större eller mindre påverkan på arbetsförmågan. När det gäller CMD så är det nästan omöjligt att enbart med utgångspunkt i diagnosen, till exempel egentlig depression, att säga något om funktions- eller arbetsförmåga. Den är helt enkelt väldigt olika för olika individer. I någon mån gäller detta naturligtvis alla sjukdomar men jämförelsevis är variationen i CMD mycket större. Vidare påverkar CMD sjukfrånvaron både direkt och indirekt. Med direkt påverkan avses de situationer där en person blir sjukskriven med en CMD-diagnos på det medicinska underlaget (Hensing m.fl., 2006). Med indirekt påverkan avses det faktum att personer med CMD i flera studier har visat sig ha högre risk för lång sjukfrånvaro oavsett vilken diagnos de har på det medicinska underlaget (Försäkringskassan, 2013). Vi fann i en studie från Västra Götalandsregionen att sjukskrivna som hade lågt, psykiskt välbefinnande⁵ återvände till arbetet senare än de som inte hade de här besvären (Hensing m.fl., 2013). Även efter det att vi i den statistiska analysen kontrollerat för andra faktorer, som skulle kunna förklara resultaten, hade både kvinnor och män med lågt välbefinnande dubbelt så höga odds för att komma tillbaka senare än de med högt välbefinnande.

Medicinsk forskning om sjukfrånvaro har ofta en utgångspunkt i epidemiologi och resultaten uttrycks ofta som relativa risker eller odds för ett visst utfall till exempel att bli sjukskriven eller att återgå i arbete. Relativa risker och odds kan vara höga för en viss grupp i befolkningen utan att vara något större folkhälsoproblem eller påverka sjukskrivningskostnaderna i någon större utsträckning. För att kunna bedöma konsekvenserna på folkhälsa eller sam-

⁵ Deltagarna fyllde i en skattningsskala med 10 frågor med vardera fyra svarsalternativ. Maximal poäng är 30. Deltagare som hade 12 poäng eller lägre ingår i gruppen med lågt psykiskt välbefinnande.

hällsekonomin behöver man också veta hur många personer som är drabbade. En låg risk kan ha stora konsekvenser om det är många som har en viss riskfaktor. I exemplet ovan om lågt välbefinnande var det nästan inga skillnader mellan kvinnor och män i återgång i arbete:

- 40 procent av de sjukskrivna bland både kvinnor och män hade återgått inom 28 dagar,
- 38 procent av männen och 36 procent av kvinnorna hade återgått inom 104 dagar och
- 22 respektive 24 procent var fortfarande sjukskrivna efter 105 dagar.

Oddset för återgång i arbete skiljde sig alltså inte mellan könen. Däremot var själva urvalsstorleken högre bland kvinnor (n=1646) än bland män (n=856). Oddset (eller risken om man så vill) är lika mellan könen, men sjukdomsbördan ur ett folkhälsoperspektiv av lågt välbefinnande är större bland kvinnor än män eftersom fler kvinnor är drabbade. När man tolkar resultat från epidemiologiska studier är det viktigt att ha en god förståelse av risker och odds och komplettera den informationen med uppgifter om hur många som drabbats i olika grupper. Det har också betydelse när man ska förstå betydelsen av psykiska problem för sjukfrånvaro.

Psykiska sjukdomar, både CMD och övriga, är vanliga i befolkningen. I en studie från Stockholm gjorde man en kartläggning av hur vanliga olika psykiska problem är i befolkningen (Tabell 4.4) och data baseras på Storstockholmsområdet (Dahlberg m.fl., 2007).

Tabell 4.4 Förekomsten av olika psykiska sjukdomar eller problem i befolkningen i Stor-Stockholm, n=10 441

Typ av sjukdom eller problem	Kvinnor (%)	Män (%)
Paniksymptom	4.7	2.8
Agorafobi	1.6	1.1
Social fobi	2.0	1.5
Tvångsstörning	6.5	5.5
Depressivitet	6.6	4.1
Skadlig alkoholkonsumtion	3.6	11.8
Missbruk av narkotika	1.8	3.6
Samtliga sjukdomar	17.2	20.2
Samtliga sjukdomar utom skadlig alkoholkonsumtion	13.7	9.7

Källa: Dahlberg m.fl. i Nordic Journal of Psychiatry, 2007.

I undersökningen från Stockholm har man intervjuat deltagarna och i samband med det bedömt om personen haft symtom som motsvara en klinisk diagnos. Det framgår av tabellen att vissa diagnoser är vanligare hos kvinnor som till exempel paniksymtom och depression, medan skadlig alkoholkonsumtion och missbruk av narkotika är vanligare bland män. I den nationella folkhälsoenkäten har man inte kunnat sätta diagnoser (för att kunna göra det måste man göra personliga intervjuer) utan har frågat deltagarna om olika vanliga psykiska och kroppsliga besvär såsom ängslan, oro och ångest, sömnbesvär, ständig trötthet och svåra nack- och skulderbesvär. Alla dessa symtom var vanligare bland kvinnor än män. Om man förenklar något och sammanfattar, så är depressions- och ångestsjukdomar och olika symtom som ängslan, trötthet och smärta vanligare bland kvinnor medan framförallt alkohol- och drogproblem är vanligare bland män. Ser hälsoproblemen ut så här i befolkningen kan man förvänta sig att det också avspeglas i sjukfrånvaron. Den stora ökningen av psykiska diagnoser på de medicinska underlagen kan delvis förklaras av att man tidigare i högre grad undvek att skriva en psykisk diagnos på grund av de negativa föreställningarna förknippade med psykisk sjukdom (Stansfeld m.fl., 1995).

4.6 Arbete, psykisk hälsa och sjukfrånvaro

Forskningen om samband mellan arbete i alla dess dimensioner och hälsa och sjukdom har varit föremål för mycket forskning men det finns betydande kunskapsluckor när det gäller CMD, arbete och sjukfrånvaro (Lagerveld m.fl., 2010, Lauber och Bowen, 2010, Stansfeld m.fl., 2011). För att citera några europeiska forskare:

Little research exists on the relationship between affective disorders, mainly depression and anxiety, and employment (Lauber och Bowen, 2010).

There are relatively few studies comparing rates of mental ill-health between occupations. (Stansfeld m.fl., 2011)

Our study identifies gaps in knowledge regarding factors predictive of work participation and work functioning in depressed workers.... (Lagerveld m.fl., 2010)

Att det saknas forskning innebär också att vissa områden, som studerats mycket framstår som de viktigaste, medan områden där det gjorts lite eller ingen forskning framstår som betydelselösa.

CMD har en multifaktoriell bakgrund. Det är inte möjligt att peka ut en orsak. I varje modell över hur CMD uppstår är det som kallas individuell sårbarhet en viktig komponent. En individs biologi, som enkelt kan beskrivas som en kombination av genuppsättning och biologisk funktion, är betydelsefull för om en viss sjukdom uppstår vid en viss typ av exponering för riskfaktorer. Genuppsättningen, eller genotypen, deltar i ett kontinuerligt samspel med omgivningsmiljön och vissa riskfaktorer, proximala⁶, ligger nära individen och har en mer direkt påverkan på hälsan (till exempel kostvanor), medan andra, de distala, ligger längre från individen och mer indirekt påverkar hälsa (till exempel arbetsmiljö eller global ekonomi). Proximala riskfaktorer är oftare lättare att påverka för en individ än de distala. Eftersom genotypen varierar liksom det samspel med omgivningen som människor möter under sitt liv, kan en viss exponering i arbetslivet vara hälsofarlig för några av de anställda medan andra inte drabbas av sjukdom. En person med en biologisk sårbarhet för depression, som dessutom under sin uppväxt får uppleva att en förälder avlider, har förmodligen en ökad risk för att utveckla en depression om personen utsätts för hälsofarlig stress i arbetslivet. Det är emellertid inte säkert att personen har en ökad risk. Svårigheterna under barndomen i kombination med rätt stöd från omgivningen kan ha bidragit till att stärka individens möjligheter att bemästra svårigheter i livet. På individnivå är det alltså svårt att förutsäga vilken individ som kommer att drabbas av CMD som en följd av arbetsrelaterade belastningar.

Studier på gruppnivå visar att det finns vissa belastningar i arbetslivet som ökar risken för CMD och i synnerhet depression. SBU⁷ har nyligen publicerat en kunskapssammanställning om forskningen inom området inklusive betydelsen av arbetsmiljön för utmattningssyndrom. De sammanfattar forskningsläget mycket väl och deras slutsatser lyder (SBU, 2014):

⁶ Proximala betecknas riskfaktorer som kan antas verka direkt som t.ex. rökning. Distala betecknas riskfaktorer som verkar mer indirekt t.ex. kamrattryck eller normer som gör att man börjar röka. Vill man påverka rökning i befolkningen kan man arbeta förebyggande genom att påverka individer att sluta röka men också genom att förändra normer.

⁷ SBU står för Statens beredning för utvärdering av medicinsk teknologi.

- ”Personer som upplever en arbetssituation med små möjligheter att påverka, i kombination med alltför höga krav, utvecklar mer depressionssymtom.” (SBU, 2014, sidan 13)
- ”Personer som upplever bristande medmänskligt stöd i arbetsmiljön utvecklar mer symtom på depression och utmattningssyndrom än andra. De som upplever mobbning eller konflikter i sitt arbete utvecklar mer depressionssymtom än andra, men det går inte att avgöra om det finns något motsvarande samband för symtom på utmattningssyndrom.” (SBU, 2014, sidan 13)
- ”Personer som upplever att de har pressande arbete eller en arbetssituation där belöningen upplevs som liten i förhållande till ansträngningen utvecklar mer symtom på depression och utmattningssyndrom än andra. Detta gäller även för dem som upplever osäkerhet i anställningen, till exempel en oro för att arbetsplatsen ska läggas ner.” (SBU, 2014, sidan 13)
- ”I vissa arbetsmiljöer har människor mindre besvär. Personer som upplever goda möjligheter till kontroll i det egna arbetet och de som upplever att de behandlas rättvist utvecklar mindre symtom på depression och utmattningssyndrom än andra.” (SBU, 2014, sidan 13)
- ”Kvinnor och män med likartade arbetsvillkor utvecklar i lika hög grad depressionssymtom respektive symtom på utmattningssyndrom.” (SBU, 2014, sidan 14)
- ”Kunskapssammanställningen visar att vi i dag vet mycket om samband mellan arbetsmiljö och symtom på depression respektive utmattningssyndrom.” (SBU, 2014, sidan 14)

SBU-rapporten slår också fast att effekten av en viss exponering i arbetsmiljön påverkar kvinnor och män på liknande sätt, men att det finns färre studier om män och utmattningssyndrom eftersom många av studierna har gjorts inom kvinnodominerade yrken. Ur ett genusperspektiv är detta inte så konstigt; kvinnor och män är på många sätt väldigt lika. Viktigt att notera är dock om antalet män respektive kvinnor som exponeras för en viss arbetsmiljörisk skiljer sig åt. I SBU-rapporten framhålls till exempel att det behövs mer forskning om könsskillnader när det gäller betydelsen av mobbning och liknande faktorer som förekomst av våld och sexuella trakasserier på arbetsplatsen, där det kan antas att kvinnor är mer utsatta än män (åtminstone avseende sexuella trakasserier).

Forskning om samband mellan arbetsmiljöns betydelse för depression och utmattningssyndrom är viktigt ur ett sjukfrånvaroperspektiv, eftersom arbetsmiljön har betydelse också för sjukfrånvaro. Många av de faktorer som nämns ovan har också visat sig innebära en ökad risk för sjukfrånvaro men det är naturligtvis så att inte alla som har exponeringarna som nämns ovan och inte heller alla som har depression och utmattningssyndrom blir sjukskrivna.

Forskning om arbetsmiljöns betydelse för sjukfrånvaro med psykisk diagnos på det medicinska underlaget har ofta samma typ av exponeringar som SBU-rapporten redovisade, men det finns betydligt färre studier. Som exempel fann forskarna i en nyligen publicerad uppföljningsstudie att kvinnor och män som upplevde en obalans mellan ansträngningar och belöningar i arbetslivet hade högre risk för att bli sjukskrivna i ett psykiatriskt sjukfall (Ndjaboue m.fl., 2014). Liknande resultat fann man också i en belgisk studie i vilken man också fann att mobbning på arbetsplatsen ökade risken för sjukfrånvaro med psykiska diagnoser (Janssens m.fl., 2014). I en finsk studie bland sjukhusanställda fann man att överbeläggning hade ett samband med psykiatrisk sjukfrånvaro (Virtanen m.fl., 2010). En annan finsk studie följde en grupp anställda och fann att de som upplevde orättvisa på arbetsplatsen hade en högre risk att i framtiden blir sjukskrivna med ångestdiagnoser (Elovaion m.fl., 2013). I likhet med resultaten från SBU:s systematiska genomgång är skillnaderna mellan könen små när det gäller vilka typer av exponeringar i arbetslivet som ökar risken att bli sjukskriven med en psykiatrisk diagnos. Det är snarare viktigt att undersöka hur stor andel av kvinnor respektive män som har en viss negativ arbetsmiljö för att kunna förstå och följa inflödet av personer som blir sjukskrivna. Få studier har undersökt vad som kan förklara återgång i arbete men utöver arbetsmiljön tillkommer förstås faktorer som behandlingens effektivitet, behov och tillgång till rehabilitering och beredvilligheten att förändra arbets-situationen om den är en bidragande orsak till sjukfrånvaron.

Ytterligare ett perspektiv är väsentligt när det gäller CMD och sjukfrånvaro. Det finns flera studier som har visat att personer som har CMD och blir sjukskrivna (oavsett vilken diagnos som står på sjukintyget) har en högre risk än andra att bli sjukskrivna länge och därmed också få en långsammare återgång i arbete (Försäkringskassan, 2013, Hensing m.fl., 2013). Det finns några studier som talar emot detta, men det är ändå relevant att i ett kapitel om kvinnors och mäns sjukfrånvaro lyfta dessa fynd som en möjlig hypotes för

skillnaderna i sjukfrånvaro. Vi vet att fler kvinnor än män har CMD och om det är så att CMD försvårar återgång i arbete så kommer fler kvinnor än män att ha denna svårighet. Oavsett om denna hypotes förklarar könsskillnaderna i sjukfrånvaro eller inte finns det ett tillräckligt stort antal studier som stöder att man inom hälso- och sjukvården ställer frågor om CMD och behandlar personer som har symtom eller diagnos för att minska negativa effekter av hälsoproblemen. Detta gäller också bland patienter som inte specifikt söker för CMD.

Försäkringskassan har undersökt sjukskrivningen (oavsett diagnos) under perioden 2002 till 2010 i olika yrkesgrupper (Försäkringskassan, 2010). De fann, som förväntat, en social gradient. Både kvinnor och män med arbeten utan krav på särskild yrkesutbildning har högre sjukfrånvaro än andra grupper. Kvinnor och män i manuella yrken har högre sjukskrivning än de som arbetar i yrken som kräver teoretisk specialkompetens. Man konstaterar att kvinnor är mer sjukskrivna än män i alla yrken. Den sociala gradienten återkommer i många olika studier och kartläggningar av sjukfrånvaron (Christensen m.fl., 2008, Kristensen m.fl., 2010). Det finns en gradient baserad på typ av arbete (högre sjukfrånvaro i manuella yrken), utbildningsnivå (högre sjukfrånvaro bland grupper med låg utbildning) och ekonomi (högre sjukfrånvaro i grupper med lägre inkomst). Den sociala gradienten är inte lika uttalad i psykiska och stressrelaterade diagnoser. I ett par studier från Västra Götaland har vi försökt förklara den sociala gradienten i sjukfrånvaro (alla diagnoser). Vi fann inledningsvis att den sociala gradienten fanns hos både kvinnor och män men var mer uttalad bland män. Det är ett vanligt fynd att skillnaderna mellan olika sociala grupper i sjukfrånvaro (och hälsa generellt) är högre bland män. I en första studie undersöktes om självskattad fysisk och psykisk arbetsförmåga kunde förklara de sociala skillnaderna i sjukfrånvaro (Löve m.fl., 2012). Psykisk arbetsförmåga hade inget stort förklaringsvärde varken hos kvinnor eller hos män. Fysisk arbetsförmåga däremot förklarade det mesta av de sociala skillnaderna bland kvinnor och en del av skillnaderna bland män men inte skillnaden mellan män i manuella yrken och övriga män. I en andra studie inkluderades därför kroppsliga och psykiska symtom, lågt psykiskt välbefinnande och psykosocial arbetsbelastning i de statistiska modellerna, men inget av dessa mått kunde förklara de sociala skillnaderna (Löve m.fl., 2013). När vi testade betydelsen av fysisk arbetsbelastning (tungt lyft och obekväma arbetsställningar), förklarades det

mesta av de sociala skillnaderna för både kvinnor och män. I det här kapitlet är fokus på könsskillnader, men det är viktigt att komma ihåg att skillnaderna mellan kvinnor och män i olika sociala grupper är betydande. Fysisk arbetsbelastning har också i andra studier visat sig ha stor betydelse för de sociala skillnaderna i sjukfrånvaro (Christensen m.fl., 2008).

Sammanfattningsvis har det här avsnittet visat att det finns en rad faktorer i arbetsmiljön, som har ett samband med CMD, och att dessa i mycket hög grad är lika för kvinnor och män. Det gäller också riskerna för att bli sjukskriven med psykiatrisk diagnos. Det går inte att med nuvarande forskningsläge förklara *könsskillnaderna* i psykiatrisk sjukskrivning med arbetsrelaterade faktorer. Det är värt att notera att det finns mycket forskning om sjukfrånvaro i rörelseorganens sjukdomar, och den har inte inkluderats här. Slutligen finns det en social gradient i sjukfrånvaro både bland kvinnor och män och specifika faktorer relaterade till andra maktordningar än kön och genus har i mycket liten utsträckning varit föremål för forskning.

4.7 Hälso- och sjukvården, Försäkringskassan och bemötande

I kapitlet hittills har vi berört sjukfrånvarons förutsättningar i relation till selektion, demografiska faktorer, arbetskraftens sammansättning och den segregerade arbetsmarknaden. Betydelsen av det obetalda arbetet har presenterats liksom en översiktlig genomgång av psykisk hälsa, arbete och sjukfrånvaro. Ett viktigt fält som har betydelse för sjukfrånvaro och framförallt sjukfrånvarons längd återstår. Det är bemötande och omhändertagande av kvinnor och män inom hälso- och sjukvården och Försäkringskassan. I likhet med arbetsplatsen är det faktorer som ligger nära individen men som är svåra för den enskilde att påverka. Om det finns hälsorisker på en arbetsplats, kan man i bästa fall byta arbete, även om möjligheten att byta kan se olika ut för olika individer på grund av utbildning och yrke och i någon mån också kön. Om omhändertagandet eller bemötandet inom hälso- och sjukvården eller Försäkringskassan inte är bra, finns möjligheten att byta läkare eller handläggare men många avvaktar och i vissa fall kanske man inte är medveten om att man kunde ha fått ett bättre omhändertagande. En aspekt som tangerar det sistnämnda är att många studier har

gjorts som visar att hälso- och sjukvården inte alltid identifierar patienter med CMD, vilket innebär att av de som söker vård via vårdcentralen får bara en del veta vilka besvär de har och får behandling för dessa besvär (Mitchell m.fl., 2011). Många av de här patienterna kanske söker för andra problem till exempel ont i ryggen och självklart är det inte alltid enkelt för en läkare med kort tid för varje patient att utreda om det finns bakomliggande sjukdomar. I en av våra studier undersökte vi om det var möjligt att tidigt identifiera personer med risk för framtida sjukskrivning genom att de fick besvara ett antal frågor som handlade om arbetsstress i den här studien i form av organisationsklimatet på arbetsplatsen och om det personliga engagemanget i arbetet (Holmgren m.fl., 2013). Det visade sig att de som hade ett dåligt organisationsklimat i kombination med ett högt personligt engagemang hade en ökad risk att bli sjukskrivna de kommande tolv månaderna. Det här tyder på att det finns en potential inom hälso- och sjukvården att utöka sin kompetens att identifiera personer med CMD och personer med risk för stressrelaterad sjukfrånvaro. I ytterligare en studie fann vi att personer med lågt psykiskt välbefinnande hade en ökad risk att blir sjukskrivna länge (oavsett diagnos) och möjligen skulle tidigt insatt behandling eller stöd kunnat möjliggöra en snabbare återgång (Hensing m.fl., 2013).

När det gäller bemötandet inom hälso- och sjukvården och Försäkringskassan ett flertal studier gjorts i Sverige (Mussener m.fl., 2008, Upmark m.fl., 2007, Upmark m.fl., 2011, Östlund m.fl., 2003). Resultaten är inte entydiga ur ett könsperspektiv, det vill säga det går inte att säga att kvinnor oftare än män upplever att de systematiskt bemöts sämre än män och att det skulle kunna förklara könsskillnaderna i sjukfrånvaro. Återigen är fynden lika för kvinnor och män, det vill säga ett dåligt bemötande leder till negativa upplevelser och försvårar återgång i arbete (Lynöe m.fl., 2013). Möjligen kan det finnas en ackumulering av något mer negativa föreställningar om sjukskrivna kvinnor med psykiska problem än motsvarande grupp män och om detta kombineras med en något sämre bemötande av kvinnor än av män så kan det leda till att kvinnors sjukfrånvaro blir längre än mäns. Å andra sidan kan det finnas en process i den andra riktningen. Det kan vara så att det finns en omedveten men ändå extra förståelse för kvinnor från andra kvinnor i professionella roller inom hälso- och sjukvården eller Försäkringskassan, som gör att man vill vara generös eller omhändertagande och under pressade perioder i den sjukskrivna kvinnans liv

och undvika att ställa för höga krav på henne. På kort sikt kan det vara relevant och bidra till hälsa, men på lite längre sikt kan det också vara en risk. Det finns ingen forskning som kan belägga att det är så här men det är en hypotes som kan vara relevant att studera vidare. Studier av kvinnliga och manliga läkare har visat att det är små skillnader i hur de sjukskriver (SBU, 2003). Få studier har gjorts bland Försäkringskassans handläggare.

Det har gjorts försök att undersöka om de rehabiliteringsåtgärder som kvinnor och män erbjuds är olika. En hypotes har varit att kvinnor oftare än män erbjuds behandlingar som syftar till att förbättra dem själva till exempel genom att gå i behandling hos sjukgymnast eller psykolog, medan män oftare erbjuds behandlingar som syftar till att förändra på arbetsplatsen eller förstärka männens kompetens genom till exempel utbildning. Om det finns skillnader, som inte är relevanta, mellan könen med avseende på vilken rehabilitering som erbjuds är det naturligtvis problematiskt och det kan vara en faktor som påverkar hur lång sjukfrånvaron blir.

4.8 Avslutande kommentarer

Det här kapitlet har innehållit en genomgång av faktorer på olika strukturella nivåer som skulle kunna förklara könsskillnaderna i sjukfrånvaro. Några punkter att ta med sig är:

1. Statistiska jämförelser bör endast göras mellan kvinnor och män som befinner sig i jämförbara arbetssituationer.
2. Det är stor skillnad i arbetsfördelningen i hem- och hushållsarbetet, men den forskning som finns om sambandet med sjukfrånvaro ger lite olika resultat. Det behövs mer forskning inom området.
3. CMD (vanliga psykiska sjukdomar som depression och ångestsjukdom) är vanligare bland kvinnor än män. Det finns ett samband mellan arbetsmiljö och risken att drabbas av depression för både kvinnor och män. Höga krav och låg kontroll i arbetet liksom en obalans mellan ansträngning och belöning ökar risken för sjukfrånvaro med psykiatrisk diagnos.
4. Bemötandet inom hälso- och sjukvården och Försäkringskassan ska vara medvetet och lika för kvinnor och män.

Referenser

- Ala-Mursula Lena, Jussi Vahtera, Anne Kouvonen, Ari Väänänen, Anne Linna, Jaana Pentti och Mika Kivimäki (2006) "Long hours in paid and domestic work and subsequent sickness absence: does control over daily working hours matter?" *Occup Environ Med*, 63, 608–16.
- Alexanderson Kristina, Emma Björkenstam, Linnea Kjeldgård, Jurgita Narusyte, Annina Ropponen och Pia Svedberg (2013) *Barnafödande, sjuklighet och sjukfrånvaro: en studie av tvilling-systrar*. Sektionen för försäkringsmedicin, Karolinska Institutet, Stockholm.
- Angelov Nikolay, Per Johansson, Erica Lindahl och Elly-Ann Lindström (2011) *Kvinnors och mäns sjukfrånvaro*. Uppsala: IFAU.
- Armansdottir Brynja, Ann-Charlotte Mårdby, Inger Haukenes och Gunnel Hensing (2013) "Cumulative incidence of sickness absence and disease burden among the newly sick-listed, a cross-sectional population-based study." *BMC Public Health*, 10;13:329.
- Avdic Daniel och Per Johansson (2013) *Könsskillnader i preferenser för sjukfrånvaro*. Uppsala: IFAU.
- Azevedo da Silva Marine, Archana Singh-Manoux, Martin J Shipley, Jussi Vahtera, Eric J Brunner, Jennie E Ferrie, Mika Kivimäki och Hermann Nabi (2014) "Sleep duration and sleep disturbances partly explain the association between depressive symptoms and cardiovascular mortality: the Whitehall II cohort study." *J Sleep Res*, 23, 94–7.
- Bertilsson Monica (2013a) *Work capacity and mental health – the phenomena and their importance in return to work*. Avhandling vid Göteborgs universitet.
- Bertilsson, Monica, Eva-Lisa Petersson, Gunnel Östlund, Margda Waern och Gunnel Hensing (2013b) "Capacity to work while depressed and anxious – a phenomenological study." *Disabil Rehabil*, Sep;35, 1705–11.
- Christensen Karl Bang, Merete Labriola, Tomas Lund och Mika Kivimäki (2008) "Explaining the social gradient in long-term sickness absence: a prospective study of Danish employees." *J Epidemiol Community Health*, 62, 181–3.

- Dahlberg Karin, Yvonne Forsell, Kerstin Damström-Thakker och Bo Runeson (2007) "Mental health problems and healthcare contacts in an urban and a rural area. Comparisons of two Swedish counties." *Nord J Psychiatry*, 61, 40–6.
- Ekberg Kerstin, Charlotte Wåhlin, Jan Persson, Lars Bernfort och Birgitta Öberg (2011) "Is mobility in the labor market a solution to sustainable return to work for some sick listed persons?" *J Occup Rehabil*, 21, 355–65.
- Elovainio Marko, Anne Linna, Marianne Virtanen, Tuula Oksanen, Mika Kivimäki, Jaana Pentti och Jussi J Vahtera (2013) "Perceived organizational justice as a predictor of long-term sickness absence due to diagnosed mental disorders: results from the prospective longitudinal Finnish Public Sector Study." *Social Science and Medicine*, Aug, 39–47.
- Eriksson Kristina (2005) *Manligt läkarskap, kvinnliga läkare och normala kvinnor*. Eslöv: Gondolin Förlags AB.
- Försäkringskassan (2013a) *Kvinnors sjukfrånvaro*. Redovisning av regeringsuppdrag, dnr 060546-2012.
- Försäkringskassan (2013b) *Sjukfrånvaro i psykiska diagnoser*. Redovisning av regeringsuppdrag, dnr 009246-2013.
- Försäkringskassan (2010) *Sjukskrivning i olika yrken. Antal ersatta sjukskrivningsdagar från Försäkringskassan per anställd år 2008*. Socialförsäkringsrapport 2010:17.
- Försäkringskassan (2009) *Sjukfrånvaron i Sverige – på väg mot europeiska nivåer? Utvecklingen i åtta länder 1990–2007*. Socialförsäkringsrapport 2009:10.
- Hammarström Anne och Gunnel Hensing. *Folkhälsofrågor ur ett genusperspektiv*, Östersund, Folkhälsoinstitutet, 2008.
- Hensing Gunnel, Lena Andersson och Sören Brage (2006) "Increase in sickness absence with psychiatric diagnoses in Norway. A general population-based epidemiologic study of age, gender and regional distribution." *BMC Medicine*, 22, 4; 19.
- Hensing Gunnel, Monica Bertilsson, Margda Waern, Gunnar Ahlborg och Marjan Vaez (2013) "Self-assessed mental health problems and work capacity as determinants of return to work – a prospective general population based study of individuals with all cause sickness absence." *BMC Psychiatry* Oktober 14;13:259.

- Holmgren Kristina, Malin Fjällström-Lundgren och Gunnel Hensing (2013) "Early identification of work-related stress predicted sickness absence in employed women with musculoskeletal or mental disorders: a prospective, longitudinal study in a primary health care setting." *Disabil Rehabil*, 35, 418–26.
- Holmgren Kristina, Malin Fjällström-Lundgren och Gunnel Hensing (2010) *Hälsoresursprojektet – bakgrund, metod och resultat*. Enheten för socialmedicin vid Göteborgs universitet.
- Janssens Heidi, Els Clays, Bart de Clercq, Annalisa Casini, Dirk de Bacquer, Frank Kittel och Lutgart Braeckman (2014) "The relation between psychosocial risk factors and cause-specific long-term sickness absence." *European Journal of Public Health*, Feb 24. [Epub ahead of print].
- Järvholm Bengt, Ruth Mannelkvist, Christer Olofsson och Kjell Torén (red.) (2013) *Försäkringsmedicin*. Lund: Studentlitteratur.
- Kristensen Trine R, Signe M Jensen, Svend Kreiner, Sigurd Mikkelsen (2010) "Socioeconomic status and duration and pattern of sickness absence. A 1-year follow-up study of 2331 hospital employees." *BMC Public Health*, 10, 643.
- Laaksonen Mikko, Arne Mastekaasa, Pekka Martikainen, Ossi Rahkonen, Kustaa Piha och Eero Lahelma (2010) "Gender differences in sickness absence – the contribution of occupation and workplace." *Scand J Work Environ Health*, Sep;36, 394–403.
- Lagerfeld Susanne E, Ute Bultmann, Renee-Lousie Franche, Frank J van Dijk, Moniek C Vlasveld, Christina M van der Feltz-Cornelis, David J Bruinvels, Jenny J Huijs, Roland W Blonk, Jac J van der Klink och Karen Nieuwenhuijsen (2010) "Factors Associated with Work Participation and Work Functioning in Depressed Workers: A Systematic Review." *J Occup Rehabil*, Jan 21.
- Lauber Cristoph och Jessica Bowen (2010) "Low mood and employment: when affective disorders are intertwined with the workplace – a UK perspective." *Int Rev Psychiatry*, 22, 173–82.
- Law Mary, Barbara Cooper, Susan Strong, Debra Stewart, Patrici Rigby och Lori Letts (1996) "The Person-Environment-Occupation Model: A transactive approach to occupational performance." *Canadian Journal of Occupational Therapy*, 63, 9–23.

- Lindegård Agneta, Pernilla Larsman, Emina Hadzibajramovic och Gunnar jr Ahlborg (2013) "The influence of perceived stress and musculoskeletal pain on work performance and work ability in Swedish health care workers." *Int Arch Occup Environ Health*, april 23, (e-pub ahead of print).
- Löve Jesper, Gunnel Hensing, Kristina Holmgren och Kjell Torén (2013) "Explaining the social gradient in sickness absence: a study of a general working population in Sweden." *BMC Public Health*, 13, 545.
- Löve Jesper, Kristina Holmgren, Kjell Torén och Gunnel Hensing (2012) "Can work ability explain the social gradient in sickness absence: a study of a general population in Sweden." *BMC Public Health*, 12, 163.
- Lynöe Niels, Maja Wessel, Daniel Olsson, Kristina Alexanderson och Gert Helgesson (2013) "Does feeling respected influence return to work? Cross-sectional study on sick-listed patients' experiences of encounters with social insurance office staff." *BMC Public Health*, 13, 268.
- Maeland Silje, Erik L Werner, Marianne Rosendal, Inga H Jonsdottir, Liv H Magnussen, Atle Lie Stein, Holger Ursin och Hege R Eriksen (2013) "Sick-leave decisions for patients with severe subjective health complaints presenting in primary care: a cross-sectional study in Norway, Sweden, and Denmark." *Scand J Prim Health Care*, 31, 227–34.
- Mitchell Alex J, Sanjay Rao och Amol Vaze (2011) "Can general practitioners identify people with distress and mild depression? A meta-analysis of clinical accuracy." *J Affect Disord*, 130, 26–36.
- Moss Kanter Rosabeth (1977/1993) *Men and Women of the Corporation*, New York: Basic Books.
- Mussener Ulrika, Karin Festin, Marianne Upmark och Kristina Alexanderson (2008) "Positive experiences of encounters with healthcare and social insurance professionals among people on long-term sick leave." *J Rehabil Med*, 40, 805–11.
- Ndjaboue Ruth, Chantal Brisson, Michel Vezina, Caty Blanchette och Renée Bourbonnais (2014) "Effort--reward imbalance and medically certified absence for mental health problems: a prospective study of white-collar workers." *Occup Environ Med*, 71, 40–7.

- Rutz Wolfgang, Lars von Knorring, Hans Pihlgren, Zoltan Rihmer och Jan Wålinder (1995) "Prevention of male suicides: lessons from the Gotland study." *The Lancet*, 345, 524.
- SBU (2003) *Sjukskrivning – orsaker, konsekvenser och praxis. En systematisk litteraturöversikt*. Rapport nr 167.
- SBU (2014) *Arbetsmiljöns betydelse för symtom på depression och utmattningssyndrom. En systematisk litteraturöversikt*. SBU-rapport nr 223.
- SCB (2012) *På tal om kvinnor och män. Lathund om jämställdhet*. Örebro: Statistiska Centralbyrån.
- Sivertsen Børge, Simon Øverland, Bjørn Bjørvatn, Jon Gunnar Maeland och Arnstein Mykletun (2009a) "Does insomnia predict sick leave? The Hordaland Health Study." *J Psychosom Res*, 66, 67–74.
- Sivertsen Børge, Simon Øverland, Dag Neckelmann, Nick Glozier, Steinar Krokstad, Ståle Pallesen, Inger Hilde Nordhus, Bjørn Bjørvatn och Arnstein Mykletun (2006) "The long-term effect of insomnia on work disability: the HUNT-2 historical cohort study." *Am J Epidemiol*, 163, 1018–24.
- Sivertsen Børge, Simon Øverland, Ståle Pallesen, Bjørn Bjørvatn, Inger Hilde Nordhus, Jon Gunnar Maeland och Arnstein Mykletun (2009b) "Insomnia and long sleep duration are risk factors for later work disability. The Hordaland Health Study." *J Sleep Res*, 18, 122–8.
- SOU 2008:66. *Arbetsförmåga? En översikt av bedömningsmetoder i Sverige och andra länder*. Stockholm: Fritzes.
- Staland-Nyman Carin, Lena Spak och Gunnel Hensing (2012) "Multiple Social Roles, Health, and Sickness Absence – A Five-Year Follow-Up Study of Professional Women in Sweden." *Women and Health*, 52, 336–351.
- Staland-Nyman Carin (2008a) *Domestic Workload and Multiple Roles. Epidemiological findings on health and sickness absence in women*. Avhandling vid Göteborgs universitet.
- Staland-Nyman Carin, Kristina Alexanderson och Gunnel Hensing (2008b) "Associations between strain in domestic work and self-rated health: A study of employed women in Sweden." *Scand J Public Health*, 36, 21–27.

- Stansfeld Stephen, Amanda Feeney, Jennie Head, Robert Canner, Fiona North och Michael Marmot (1995) "Sickness absence for psychiatric illness: the Whitehall II Study." *Social Science & Medicine*, 40, 189–97.
- Stansfeld Stephen A, Farhat Rasul, Jennie Head och Nicola Singleton (2011) "Occupation and mental health in a national UK survey." *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 46, 101–110.
- Sverker Annette, Gunnel Östlund, Claes Hallert och Gunnel Hensing (2009) "I lose all these hours...!--exploring gender and consequences of dilemmas experienced in everyday life with coeliac disease." *Scand J Caring Sci*, 23, 342–52.
- Tjulin Åsa, Ellen MacEachen, Ellinor E Stiwné och Kerstin Ekberg (2011) "The social interaction of return to work explored from co-workers experiences." *Disabil Rehabil*, 33, 1979–89.
- Upmark Marianne, Karin Borg och Kristina Alexanderson (2007) "Gender differences in experiencing negative encounters with healthcare: a study of long-term sickness absentees." *Scand J Public Health*, 35, 577–84.
- Upmark Marianne, Jan Hagberg och Kristina Alexanderson (2011) "Negative encounters with social insurance officers: experiences of women and men on long-term sick leave." *International Journal of Social Welfare*, 20, 309–17.
- Valian Virginia (1999) *Why so slow? The advancement of women*. Cambridge MA: MIT Press Education.
- Virtanen Marianna, David G Batty, Jaana Pentti, Jussi Vahtera, Tuula Oksanen, Katinka Tuisku, Paula Salo, Kirsi Terho, Kirsi Ahola, Marko Elovainio och Mika Kivimäki (2010) "Patient overcrowding in hospital wards as a predictor of diagnosis-specific mental disorders among staff: a 2-year prospective cohort study." *J Clin Psychiatry*, 71, 1308–12.
- Voss Margareta, Malin Josephsson, Stefan Stark, Marjan Vaez, Kristina Alexanderson, Lars Alfredsson och Eva Vingård (2008) "The influence of household work and of having children on sickness absence among publicly employed women in Sweden." *Scand J Public Health*, 36, 564–72.
- Östlund Gunnel, Elisabet Cedersund, Kristina Alexanderson och Gunnel Hensing (2004) "Domestic strain: A hindrance in rehabilitation?" *Sc J of Caring Sciences*, 18, 49–56.

Östlund Gunnel M, Karin Borg, Peter Wide, Gunnel K Hensing och Kristina A Alexanderson (2003) "Clients' perceptions of contacts with professionals within health care and social insurance officers." *Scand J Public Health*, 31 (4), 275–82.

5. Kvinnor, män och inkomster efter arbetsolyckor

Gabriella Sjögren Lindquist och Eskil Wadensjö

5.1 Inledning

Studier av andra länder än Sverige visar att de som råkat ut för en arbetsskada gör en stor inkomstförlust på kort sikt, men att det delvis sker en återhämtning på längre sikt. Inkomstutvecklingen för dem som råkat ut för arbetsskador som har lett till längre sjukfrånvaro (ofta mätt som mer än två veckor) är dock betydligt sämre än för dem med som inte råkat ut för en arbetsskada eller dem som har haft en kortare sjukfrånvaroperiod till följd av en arbetsskada. Detsamma gäller arbetskraftsdeltagandet.¹ Förklaringar till lägre inkomster och sämre inkomstutveckling efter en arbetsolycka kan t.ex. vara att den arbetsskadade har fått nedsatt arbetsförmåga och därmed lägre produktivitet än före olyckan eller att arbetsgivare diskriminerar dem som råkat ut för en arbetsskada i rekryterings- och befordringsprocessen, då de tolkar skadan som en signal på lägre produktivitet. En annan orsak kan vara att det finns kompenserande högre löner för riskfyllda jobb och att arbetsskadade byter till arbeten med mindre risker efter olyckan och därmed en lägre lön.

Boden och Galizzi har i en serie artiklar studerat skillnader i arbetskraftsdeltagande och inkomster mellan män och kvinnor i Wisconsin som råkat ut för arbetsskador. De visar att kvinnors inkomstersättning som andel av den tidigare inkomsten är lägre efter en arbetsskada än vad den är för män (Boden och Galizzi, 1999), att kvinnors arbetskraftsdeltagande efter en arbetsskada minskar mer än mäns samt att kvinnors löneutveckling påverkas mer negativt än mäns efter en arbetsskada (Boden och Galizzi, 2003a). Boden och Galizzi (2003b) har även studerat längden på mäns och kvinnors frånvaroperioder efter en arbetsskada, men där finner de inga könsskillnader.

Boden och Galizzi (2003a) prövar olika hypoteser till varför kvinnor som har drabbats av en arbetsskada har sämre inkomstutveckling än män. De studerar om kvinnor i högre grad än män

¹ Se t.ex. Boden och Galizzi (1998, 1999, 2003a och 2003b), Reville (1999), Reville och Schoeni (2001), Reville m.fl. (2002) och Woock (2009) för studier över arbetsskador i USA; Chrichton, Stillman och Hyslop (2005) för olyckor (inkl. arbetsolyckor) i Nya Zeeland; Butler m.fl. (2006) och Campolieti och Krashinsky (2004) för Kanada samt Mazzolini (2013) för arbetsplatsolyckor i Storbritannien.

drabbas av allvarligare skador eller upprepade skador och därmed i större grad drabbas av nedsatt arbetsförmåga, om de i högre utsträckning än män arbetar deltid eller lämnar arbetskraften efter en arbetsolycka samt om de mindre ofta återvänder till sin gamla arbetsgivare efter en olycka och därmed förlorar jobbspecifikt humankapital eller lämnar för mindre riskfyllda jobb som ger lägre lön efter olyckan. De finner att skillnader i mäns och kvinnors arbetsutbud kan förklara en del av könsskillnaden i inkomstutveckling, men inte hela skillnaden. Övriga förklaringar får de inget stöd för. De formulerar utifrån dessa resultat en hypotes om att kvinnor är utsatta för diskriminering. Boden och Galizzi menar att en kvinna som råkar ut för en arbetsskada kan förstärka arbetsgivares tankar om att män är mer produktiva och har högre arbetskapacitet än kvinnor eller att kvinnor behöver skyddas från farliga arbeten och att de därför hellre anställer eller befordrar män. Alternativt anser arbetsgivare att män har högre arbetsmoral (work commitment) än kvinnor och att män som är frånvarande till följd av en arbetsskada verkligen har nedsatt arbetsförmåga, medan arbetsgivare kan bli osäkra på att kvinnors frånvaro verkligen är relaterad till arbetsskadan. Att kvinnor är frånvarande till följd av en arbetsskada skulle i så fall tolkas av arbetsgivaren som ett lägre arbetsengagemang.

I kapitlet undersöker vi om det finns några könsskillnader i hur återkomsten till arbete efter en arbetsolycka som leder till sjukfrånvaro är, genom att studera kvinnors och mäns arbetskraftsdeltagande, sjukskrivningar och arbetsinkomster. Enligt vår kännedom finns inga tidigare studier som har undersökt detta avseende Sverige.

5.2 Omfattningen av arbetsskadorna

En arbetsskada är en skada som uppkommit till följd av olycksfall i arbetet eller annan skadlig inverkan i arbete. Det sistnämnda benämns i dagligt tal som arbetssjukdom. Även färdolycksfall till och från arbetet räknas i Sverige (men inte i alla länder) som olycksfall i arbetet. Statistiken vi använder i detta kapitel baseras på olika delar av den offentliga statistiken. Det finns några olika statistikkällor och vi ska kort presentera dem här.

När en arbetsskada inträffar ska denna anmälas till Arbetsmiljöverket oavsett om den leder till sjukfrånvaro eller inte. Den offici-

ella statistiken baseras sedan på dessa anmälda arbetsskador. Arbetsmiljöverket bedömer inte i samband med anmälan om de anmälda skadorna verkligen är att betrakta som arbetsskador eller inte. Detta innebär att det finns risk för övertäckning i statistiken – en del av de anmälda skadorna är inte att betrakta som arbetsskador utan kan t.ex. vara fritidsskador. Men det finns också en stor risk för undertäckning, då det inte finns några incitament för en arbetsskadad att anmäla en arbetsskada till Arbetsmiljöverket. Inkomstersättningen från Försäkringskassan är inte beroende av om en anmälan gjorts eller inte. Vi har i en underlagsrapport till den Parlamentariska Socialförsäkringsutredningen (Sjögren Lindquist och Wadensjö, 2012) visat att det troligtvis rör sig om en kraftig undertäckning i den offentliga statistiken. Särskilt stor är undertäckningen för arbetssjukdomar.

Försäkringskassan har inte någon information om hur många som får sjukpenning till följd av en arbetsskada, då denna inte gör någon bedömning av om en individs sjukfrånvaro beror på en arbetsskada eller inte när sjukpenning lämnas.² Det är först om skadan leder till permanent nedsatt arbetsförmåga eller om arbetsförmågan bedöms vara nedsatt i minst ett år som Försäkringskassan prövar om det rör sig om en arbetsskada, givet att den skadedrabbade ansöker om livränta.

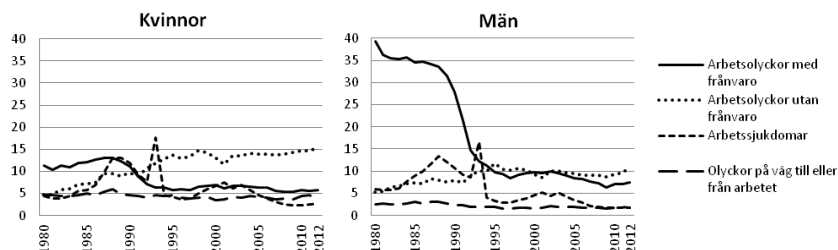
Antalet anmälda arbetsolyckor som har lett till sjukfrånvaro bland män har minskat dramatiskt sedan början av 1980-talet, från knappt 4 procent av de förvärvsarbetande år 1980 till drygt 0,7 procent år 2012 (se figur 5.1). Även bland kvinnorna har det skett en minskning i antalet anmälda arbetsolyckor med sjukfrånvaro; andelen av de förvärvsarbetande kvinnorna som anmälde arbetsolyckor med sjukfrånvaro halverades under samma period. I dag drabbas en något större andel av manliga än av kvinnliga förvärvsarbetande av arbetsolyckor med sjukfrånvaro (drygt 0,7 procent av männen jämfört med knappt 0,6 procent av kvinnorna).

Antalet anmälda arbetsolyckor som inte har lett till sjukfrånvaro har däremot fördubblats bland manliga förvärvsarbetande och tredubblats bland kvinnliga förvärvsarbetande under samma period

² Sjukpenning lämnas i normalfallet i högst 915 dagar. Sverige har skrivit på en ILO-konvention om att arbetsskadade ska ha rätt till ersättning under hela sjukfrånvaron. Detta innebär att det finns särskilda regler för arbetsskadade och att Försäkringskassan gör en bedömning av frånvarorsaken för dem som varit frånvarande i 915 dagar. Om frånvaron beror på en arbetsskada, har den skadedrabbade rätt till fler dagar med sjukpenning. Det finns även ett undantag för bedömningen av arbetsskador för yrkesstuderande som råkat ut för en arbetsskada under praktik.

och ligger i dag kring 1 procent av männen och 1,5 procent av kvinnorna.

Figur 5.1 Anmällda arbetsskador per 1 000 förvärvsarbetande (arbetstagare och egenföretagare)

Källa: Arbetsmiljöverket (2013).

Färdolycksfallen har däremot legat på en konstant nivå sedan 1980-talets början. Kvinnorna anmäler att de råkar ut för färdolyckor i ungefär dubbelt så stor utsträckning som männen (knappt 0,4 procent respektive knappt 0,2 procent av de förvärvsarbetande).

Andelen av de förvärvsarbetande som har anmält att de drabbats av en arbetssjukdom har fluktuerat kraftigt över tiden och både nivån och utvecklingsmönstret har varit ungefär detsamma för män och kvinnor. Andelen anmälda arbetssjukdomar ökade fram till 1988 och började därefter minska under 1990-talets början. En annonsering av skärpta regler för arbetsskadeförsäkringen fick andelen som anmälde arbetssjukdomar att öka kraftigt under 1993. Därefter har andelen som anmäler att de drabbats av en arbetssjukdom minskat. År 2012 anmälde 0,2 procent av de förvärvsarbetande männen och 0,3 procent av de förvärvsarbetande kvinnorna att de drabbats av en arbetssjukdom. För att sammanfatta: det finns i dag enligt Arbetsmiljöverkets statistik små skillnader mellan andelen manliga och kvinnliga förvärvsarbetande som drabbats av en arbetsskada, vare sig det rör sig om arbetsolyckor med eller utan frånvaro, arbetssjukdomar eller färdolycksfall.

Ytterligare en statistikkälla för arbetsskador är AFA Försäkrings skadedatabas. I denna registreras samtliga ärenden med krav om ersättning från den kollektivavtalade försäkringen. Ungefär 90 procent av alla anställda täcks av kollektivavtal och ungefär hälften av alla egenföretagare har tecknat en arbetsskadeförsäkring, så inte heller denna statistik täcker hela arbetsmarknaden.

5.2.1 Arbetsolyckornas karaktär

Vi har i kapitlet begränsat oss till att undersöka inkomster och arbetskraftsdeltagande efter arbetsolyckor. Att vi har utelämnat arbetssjukdomarna, beror på att uppgifterna om dessa skiljer sig kraftigt åt mellan olika statistikällor. Enligt undersökningen Arbetsorsakade besvär som genomförs av SCB på uppdrag av Arbetsmiljöverket var 3,5 procent av männen och 5,6 procent av kvinnor sjukfrånvarande pga. en arbetssjukdom år 2010 (Arbetsmiljöverket, 2012)³. Samma år anmälde endast 0,2 procent av männen och 0,3 procent av kvinnorna att de drabbats av en arbetsjukdom till Arbetsmiljöverket (Arbetsmiljöverket, 2013).^{4, 5}

Det är dock inte bara vid arbetssjukdomar som anmälningarna uteblir utan även vid arbetsolyckor, men andelarna som drabbats av arbetsolyckor skiljer sig inte lika mycket åt mellan de olika statistikällorna som vid arbetssjukdomar. Bland männen har 0,6 procent anmält att de råkat ut för en arbetsolycka med sjukfrånvaro medan 1,0 procent har uppgett att de drabbats av en arbetsolycka med frånvaro under 2012 i undersökningen Arbetsorsakade besvär. Andelen kvinnor som anmält en arbetsolycka med sjukfrånvaro var 0,7 procent år 2012, medan andelen kvinnor som i undersökningen Arbetsorsakade besvär uppgav att de drabbats av en arbetsolycka med sjukfrånvaro var 1,1 procent.

I undersökningen Arbetsorsakade besvär (arbetsolyckor, arbetssjukdomar och färdolycksfall) tillfrågas de som råkat ut för en arbetsolycka eller arbetssjukdom om de har anmält denna till Arbetsmiljöverket. Om de inte hade gjort så, ställs en fråga om varför de inte gjort det. Av dem som har uppgett att de har haft arbetsorsakade besvär säger 88 procent att de inte har anmält detta till Arbetsmiljöverket. Av dessa anger drygt en tredjedel att

³ I Arbetsmiljöundersökningen får respondenten svara på "har du någon gång under de 12 senaste månaderna haft fysiska, dvs. kroppsliga, besvär till följd av arbetet, som gjorde det svårt för dig att arbeta på jobbet eller utföra det dagliga hemarbetet? Tänk på besvär som följd av en olyckshändelse på arbetet, som följd av förhållandena på arbetet eller som besvär som uppstått pga. en olycka direkt på väg till och från arbetet". Därefter ställs frågan "Har du någon gång under de senaste 12 månaderna haft andra typer av besvär än fysiska till följd av arbetet, som gjort det svårt för dig att arbeta på jobbet eller utföra det dagliga hemarbetet? Tänk på besvär som följd av stress i arbetet, arbetets innehåll, dåliga relationer till chefer och arbetskamrater, hot eller våld etc.". Därefter besvaras frågorna "Var det arbetsolycksfall?", "Var det andra förhållanden i arbetet?" samt "Var det olycka på väg direkt till eller från arbetet?". Utifrån dessa frågor definierar Arbetsmiljöverket arbetssjukdom.

⁴ I anmälan till Arbetsmiljöverket definieras en arbetssjukdom som "en sjukdom som beror på skadlig inverkan i arbetet under en längre tid på grund av skadliga faktorer i arbetsmiljön".

⁵ För en diskussion om undertäckning i den offentliga statistiken samt jämförbarhet och skillnader mellan de två statistikällorna, se Sundström-Frisk och Weiner (2004).

besvären inte är så pass allvarliga att de anser att en arbetsskadeanmälan är motiverad, 13 procent att de inte vet att arbetsskador ska anmälas, 12 procent uppger att det inte lönar sig att anmäla, 2 procent vill inte stöta sig med arbetsgivaren och en fjärdedel har avstått av andra skäl.

Vi har utelämnat färdolycksfallen från vår analys då vi inte har haft tillgång till statistik för dessa olycksfall mer än på aggregerad nivå.

Arbetsolyckor – farliga branscher för kvinnor och män

Riskerna för arbetsolyckor som leder till sjukfrånvaro varierar kraftigt mellan olika branscher. Denna variation är större för män än för kvinnor. Bland kvinnor har de som arbetar inom transport och magasinering högst risk att råka ut för en arbetsolycka med påföljande sjukfrånvaro. Risken i denna bransch är mer än dubbelt så hög som för genomsnittet, 0,6 procent, för de förvärvsarbetande kvinnorna. Andra riskfyllda branscher för kvinnor är tillverkningsindustrin och vård- och omsorgsbranschen, inklusive sociala tjänster. För männen finns de största riskerna inom vattenförsörjning, avloppsrening och avfallshantering där risken är ungefär tre gånger högre att råka ut för en arbetsolycka med sjukfrånvaro än för den genomsnittliga förvärvsarbetande mannen, som har en risk på 0,7 procent. Höga risker för männen finns även inom utvinning av mineral, transport och magasinering, tillverkningsindustrin samt byggbranschen. De lägsta riskerna finns inom finans- och försäkring och informations- och kommunikationsverksamhet för både män och kvinnor, där knappt två av 1 000 förvärvsarbetande drabbas av en arbetsolycka med sjukfrånvaro (Arbetsmiljöverket, 2013).

Könsskillnader i längden på sjukskrivningarna efter arbetsolyckor

När en skadedrabbad anmäler sin arbetsolycka, ska denne rapportera hur lång sjukfrånvaron troligen kommer att bli. Knappt en tredjedel av dem som anmälde att de råkat ut för ett arbetsolycksfall under 2012 rapporterade att den troliga sjukfrånvaron skulle pågå i en till tre dagar, drygt 40 procent att de skulle vara frånvarande i fyra till 14 dagar och drygt en fjärdedel att de skulle vara frånvarande i mer än 14 dagar (Arbetsmiljöverket, 2013). Det fanns inga större könsskillnader, vilket tyder på att allvarlighetsgraden

hos mäns och kvinnors arbetsskador är ungefär lika stor. Vi undersöker detta närmare med hjälp av mikrodata i avsnitt 3 nedan.

Finns det olika orsaker bakom mäns och kvinnors arbetsolyckor?

Falloolyckor är den oftast förekommande anledningen till att kvinnor blir sjukskrivna pga. arbetsolyckor. Fallen inträffar oftast pga. glatt golv eller underlag av is, snö, regn eller vatten, följt av fall i trappor och av att andra människor faller. Mäns arbetsolyckor orsakas i störst utsträckning av att de tappar kontrollen över landfordon, icke motordrivna handverktyg som knivar, slaktknivar och kuttrar samt mobila godshanteringsanordningar som lyftvagnar och transportvagnar.

Arbetsolyckor som lett till dödsfall

Arbetsmiljöverkets statistik visar att antalet dödsolyckor har minskat kraftigt över tiden. I mitten på 1950-talet miste över 400 arbetstagare livet i arbetsolyckor varje år. Av dessa var varje år knappt tio kvinnor. Under 1960- och 1970-talet minskade antalet dödsolyckor med ungefär 100 per årtionde för att under 1980-talet ligga kring 100 dödsolyckor per år. Under 1990-talet och 2000-talet har antalet arbetsolyckor med dödlig utgång ytterligare minskat och har sedan mitten av 1990-talet varit mellan 40 och 60 per år. Antalet dödsolyckor bland kvinnor har sedan mitten på 1950-talet varit under tio per år med något undantag.

Flest dödsolyckor sker inom tillverknings- och byggindustrierna. De stod för vardera en femtedel av dödsolyckorna 2009–2013. Två andra riskfyllda branscher är jordbruk, skogsbruk och fiske samt transport- och magasineringsföretag med ungefär 15 procent vardera av dödsolyckorna under samma period. Samma branscher är mest riskfyllda för både män och kvinnor.

5.3 Arbetskraftsdeltagande, sjukskrivningar och inkomster efter en arbetsolycka

För att studera arbetskraftsdeltagande, sjukskrivningar och inkomster efter en arbetsolycka undersöker vi samtliga anställda⁶ som rapporterade en eller flera arbetsolyckor till Arbetsmiljöverket år 2004. Se Appendix för en beskrivning av datamaterialet. Vi jämför först arbetsinkomster⁷ och arbetskraftsdeltagande⁸ före och efter att en arbetsolycka har inträffat. Vi undersöker arbetsinkomstutvecklingen för fyra olika grupper av anställda: (i) dem som råkat ut för en arbetsolycka med frånvaro som är kortare än 15 dagar, (ii) dem som råkat ut för en arbetsolycka med frånvaro mellan 15 och 90 dagar samt (iii) dem som är frånvarande i mer än 90 dagar. Vi jämför sedan dessa gruppers arbetsinkomstprofiler med (iv) den för dem som inte rapporterat en arbetsolycka som lett till sjukfrånvaro.⁹ Arbetsinkomsterna är omräknade till 2008 års priser med hjälp av konsumentprisindex.

Tabell 5.1 Andelar män respektive kvinnor med olika längder på sjukfrånvaron efter en arbetsolycka år 2004

Sjukfrånvarons längd	Män	Kvinnor
1–14 dagar	73,1 %	79,3 %
15–31 dagar	5,2 %	4,0 %
32–93 dagar	12,8 %	9,1 %
94–186 dagar	3,8 %	2,8 %
187 dagar eller fler	5,1 %	4,7 %
Totalt antal med arbetsolyckor	16 813	11 872

Källa: Beräkningar utifrån matchade mikrodatabaser från Försäkringskassan och Arbetsmiljöverket.

År 2004 anmälde knappt 29 000 anställda att de hade råkat ut för en arbetsolycka som lett till frånvaro. Ungefär tre fjärdedelar av

⁶ En individ definieras som anställd om denne hade den största delen av sin arbetsinkomst under november 2004 från en anställning. Vi har även infört restriktionen att dessa individer ska ha fått sin huvudsakliga arbetsinkomst från anställning även under 2002 och 2003. De utan inkomst från anställning under något år 2002–2004 är därmed exkluderade från analysen.

⁷ I arbetsinkomster ingår lön från tjänst och inkomst av näringsverksamhet.

⁸ En individ anses tillhöra arbetskraften om den har en kontrolluppgift från anställning (inkl. sjömän) eller från företagande.

⁹ I denna grupp ingår de som inte har anmält en arbetsskada 2004, de som har anmält en arbetsskada som inte lett till sjukfrånvaro 2004 samt de som har anmält en arbetssjukdom 2004. Det har inte varit möjligt att exkludera de två sistnämnda grupperna, då vi inte har haft information om vilka som tillhör dessa grupper.

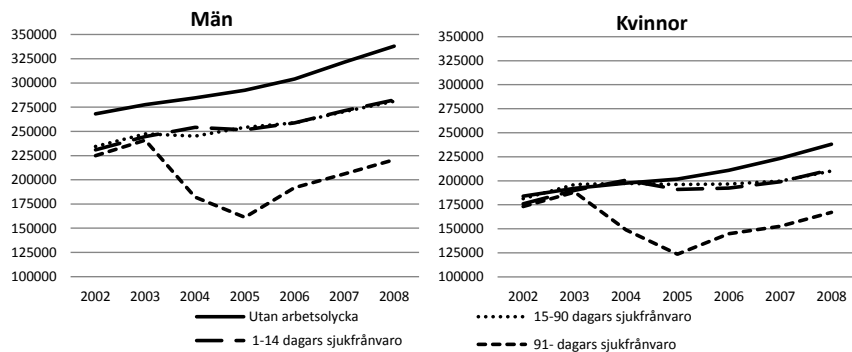
arbetsolyckorna ledde till en sjukfrånvaro om högst 14 dagar (se tabell 5.1). En marginellt större andel kvinnor var korttidsfrånvarande jämfört med männen. Ungefär 5 procent av männen och 4 procent av kvinnorna var frånvarande i mellan två veckor och en månad.¹⁰ Knappt 13 procent av männen och drygt 9 procent av kvinnorna var frånvarande i mellan en och tre månader till följd av en arbetsolycka. Ungefär 5 procent av både männen och kvinnorna hade drabbats av en arbetsolycka som lett till mer än sex månaders sjukfrånvaro.

Figur 5.2 visar arbetsinkomstutvecklingen för dem som har respektive inte har drabbats av en arbetsolycka med frånvaro. För männen ser vi att det finns stora inkomstskillnader mellan dem som drabbats respektive inte drabbats av en arbetsolycka redan innan arbetsolyckan inträffar. Arbetsinkomsterna utvecklas även mer gynnsamt för män som inte råkat ut för en arbetsolycka med frånvaro än för män som varit sjukfrånvarande pga. en arbetsolycka. Särskilt dålig arbetsinkomstutveckling har de män som råkat ut för en arbetsolycka som lett till sjukfrånvaro som är längre än tre månader. De hade fyra år efter att olyckan inträffade en arbetsinkomst motsvarande endast 65 procent av inkomsten för dem som inte råkade ut för en arbetsolycka med sjukfrånvaro (se figur 5.3).

För kvinnorna ser vi ett annat mönster. Arbetsinkomsterna för kvinnor som råkat ut för en arbetsolycka med sjukfrånvaro är ungefär lika höga innan olyckan inträffat som för dem som inte råkat ut för en arbetsolycka; det skiljer högst 5 procent i arbetsinkomst mellan grupperna. Skillnaderna i arbetsinkomster mellan de olika grupperna ökar dock över tiden och kvinnor som inte råkat ut för en arbetsolycka med sjukfrånvaro drar ifrån de övriga grupperna arbetsinkomstmässigt. Fyra år efter att arbetsolyckan har inträffat har de kvinnor som råkat ut för en arbetsolycka som lett till mellan en och 90 dagars sjukfrånvaro en arbetsinkomst som motsvarar 90 procent av arbetsinkomsten för dem som inte drabbats av en arbetsolycka. Kvinnor som fick en sjukfrånvaroperiod som varade längre än 90 dagar har fyra år efter olyckan en arbetsinkomst som motsvarar 70 procent av arbetsinkomsten för kvinnor som inte råkade ut för en arbetsolycka.

¹⁰ Vi har även undersökt hur andelarna med frånvaro i upp till en månad skulle ändra sig om vi flyttade den övre gränsen från 31 dagar successivt upp till 35 dagar, men andelarna ökar inte anmärkningsvärt för varken män eller kvinnor.

Figur 5.2 Årsarbetsinkomsternas utveckling mellan 2002–2008 för dem med respektive utan arbetsolyckor under 2004 utifrån sjukfrånvarons längd

Källa: Beräkningar utifrån matchade mikrodata från LISA, statistik från Försäkringskassan och Arbetsmiljöverket.

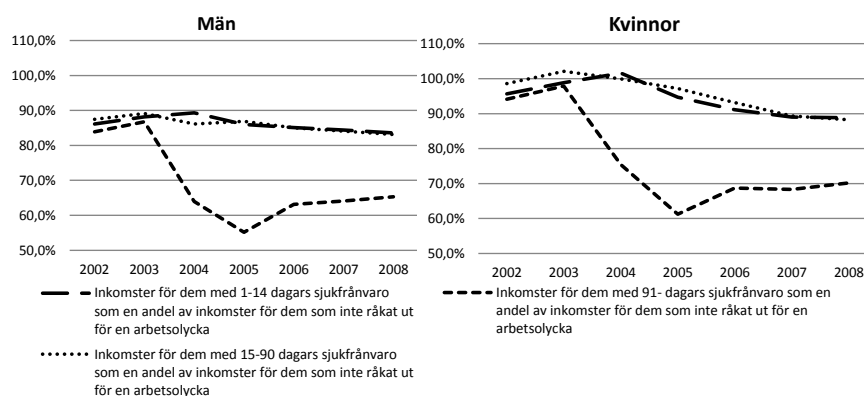
Skillnader i arbetsinkomsternas utveckling för män och kvinnor kan ha flera olika förklaringar. Män och kvinnor arbetar i mycket stor utsträckning i olika branscher; Sverige har en starkt köns-segregerad arbetsmarknad. Att män som inte haft en arbetsolycka med sjukfrånvaro har både högre arbetsinkomst innan arbetsolyckan och en bättre arbetsinkomstutveckling efter arbetsolyckan, kan bero på att de män som inte har haft en arbetsolycka oftare är i branscher eller yrken med högre inkomster och bättre inkomstutveckling, t.ex. inom finans och försäkring eller som civilingenjörer, ekonomer och på chefspositioner. Män med arbetsolyckor med mer än tre månaders sjukfrånvaro hade samma arbetsinkomster innan arbetsolyckan inträffade som dem med arbetsolyckor med kortare frånvaro. Det tyder på att arbetsolycksdrabbade med olika längd på sjukfrånvaron finns i samma branscher och samma yrken, men att de med långa sjukskrivningar även fyra år efter arbetsolyckan oftare arbetar deltid eller har lämnat arbetskraften än de med kortare sjukfrånvaro.

För kvinnor är arbetsinkomsterna före arbetsolyckan ungefär lika stora för såväl de olika grupperna av arbetsolycksdrabbade som inte haft en arbetsolycka med frånvaro, men de som inte haft en arbetsolycka drar ifrån övriga grupper efter att de har haft en arbetsolycka med sjukfrånvaro. Det tyder på att de kvinnor som haft en arbetsolycka oftare jobbar deltid eller lämnar arbetskraften, alternativt har en sämre karriärutveckling (blir beförade mindre

ofta eller byter till yrken eller branscher med lägre löner) än de som inte råkat ut för en arbetsolycka.

För att närmare undersöka de hypoteser vi presenterat ovan om skillnader i arbetsinkomstutveckling före och efter en arbetsolycka studerar vi två mansdominerade branscher med många arbetsolyckor (byggbranschen samt transport och kommunikationsbranschen), två kvinnodominerade branscher (omsorg samt förskole- och grundskoleutbildning) samt arbetsutbudet för olika grupper av arbetsolycksdrabbade närmare.

Figur 5.3 Arbetsinkomster 2002–2008 för dem med arbetsolyckor med frånvaro 2004 jämfört med dem utan arbetsolyckor med frånvaro detta år

Källa: Beräkningar utifrån matchade mikrodata från LISA, statistik från Försäkringskassan och Arbetsmiljöverket.

5.3.1 Arbetsinkomstskillnader i olika branscher

Figur 5.4 visar arbetsinkomstutvecklingen i några mans- och några kvinnodominerade branscher. Inkomstskillnaderna innan arbetsolyckstillfället är mindre mellan män med och utan arbetsolyckor med frånvaro i byggbranschen än för genomsnittet för män, men ungefär lika stora för män i transportbranschen som för genomsnittet. För kvinnor finns arbetsinkomstskillnader före arbetsolyckan bland dem som har och inte har råkat ut för en arbets-

olycka med sjukfrånvaro i både byggsektorn¹¹ och transportbranschen, vilket inte var fallet för kvinnorna i genomsnitt.

Inom omsorgsbranschen¹² finns det däremot inte några skillnader i arbetsinkomster år 2002 mellan dem som råkat ut för en arbetsolycka med sjukfrånvaro år 2004 och dem som inte har gjort det, varken för män och kvinnor. Det finns inte heller några initiala skillnader i arbetsinkomster för kvinnor i för- och grundskolan (inklusive särgrundskolan), som vid ett senare tillfälle råkar ut för en arbetsolycka jämfört med dem som inte gör det. För män finns det däremot initiala arbetsinkomstskillnader mellan män som råkat ut för arbetsskador med minst 15 dagars frånvaro jämfört med dem med kortare frånvaro och dem utan arbetsolycka.

¹¹ I byggsektorn var antalet kvinnor som råkat ut för arbetsolyckor med minst 15 dagars frånvaro mycket få och uppgifter om dem redovisas därför inte i figuren.

¹² I omsorgsbranschen ingår vård och omsorg i särskilda boendeformer för äldre eller för personer med funktionshinder, heldygnsvård för boende för barn och unga eller boende med vuxna med missbruksproblem, omsorg och sociala insatser för övriga boendeformer för vuxna (härbergen, kvinnohus o dyl.), dagbarnvård, sociala insatser för barn och unga, vuxna, äldre (hemtjänst mm.) respektive funktionshindrade (personlig assistans mm.), humanitära insatser (Röda korset, Rädda barnen etc.), drift av flyktingförläggningar samt öppna sociala insatser för vuxna med missbruksproblem. Enligt Sni2002 motsvaras dessa av snikoder 85311-85329.

Figur 5.4 Arbetsinkomstutvecklingen 2002–2008 i några branscher

Källa: Beräkningar utifrån matchade mikrodata från LISA, statistik från Försäkringskassan och Arbetsmiljöverket.

För män och kvinnor i för- och grundskolan, inom omsorgen, i transportbranschen samt för män i byggbranschen gäller att sannolikheten för att någon ska råka ut för en arbetsolycka är lägre ju högre utbildning (uppdelat efter grundskola, tvåårigt gymnasium, treårigt gymnasium, två års eftergymnasial utbildning, tre års efter-

gymnasial utbildning samt forskarutbildning) personen har (se tabell A1 i appendix). Inom för- och grundskolan har män och kvinnor med grundskoleutbildning eller högst tvåårigt gymnasium större risk än övriga att drabbas av en arbetsskada med frånvaro, men risken är densamma för dem med tre års gymnasium som för dem med två respektive tre års eftergymnasial utbildning.

Inom omsorgen har kvinnor med endast grundskola eller tvåårigt gymnasium samma risk för att drabbas av en arbetsskada med frånvaro som kvinnor med treårigt gymnasium. Här är det kvinnorna med någon form av eftergymnasial utbildning som skiljer sig från dem med lägre utbildning och har lägre risk för arbetsskada med frånvaro. I transportbranschen och för män inom byggbranschen och omsorgen minskar risken för en arbetsskada med sjukfrånvaro med i stort sett varje utbildningsnivå.

För kvinnor inom byggbranschen har utbildningsnivån inget samband med sannolikheten för att råka ut för en arbetsolycka. Här är det även få kvinnor med hög utbildning som drabbas av arbetsskador med sjukfrånvaro.

Vi undersökte även risken för att drabbas av en arbetsskada med långtidsfrånvaro (mer än tre månader) utifrån utbildningsnivå i olika branscher (se tabell A2 i appendix). Rent generellt gäller att de med högst grundskoleutbildning eller tvåårig gymnasieutbildning har större risk än de med högre utbildning att drabbas av en arbetsolycka med lång frånvaro. Värt att notera är könsskillnaderna i omsorgsbranschen. Inom omsorgen har män med högst grundskoleutbildning större risk för långtidsfrånvaro än de mer utbildade männen. För kvinnorna inom omsorgen gäller däremot att de med grundskola, två- respektive treårigt gymnasium har lika stor risk att drabbas av långtidsfrånvaro efter en arbetsskada, men att de med eftergymnasial utbildning har lägre risk. Det finns även könsskillnader i för- och grundskolan där risken för männen att råka ut för långtidsfrånvaro efter en arbetsolycka inte påverkas av vilken utbildningsnivå de har, medan kvinnor med högst grundskola har högre risk och de med mer än treårig eftergymnasial utbildning har lägre risk än dem med utbildningsnivåer där emellan.

Vi har också analyserat om det finns några utbildningsskillnader mellan dem som råkade ut för en arbetsolycka med korttidsfrånvaro (1–14 dagar) och dem som inte råkade ut för en arbetsolycka (se tabell A3 i appendix). Generellt gäller att de med högre utbildning har lägre risk för att råka ut för arbetsolyckor med korttidsfrånvaro än de med lägre utbildning.

Våra resultat om att det finns samband mellan utbildningsnivå och arbetsskolyckor samt hur allvarliga arbetsolyckorna är tyder på att individer med olika utbildningsnivå är insorterade i olika yrken med olika risker för arbetsolycksfall inom branscherna. Insorteringen i yrken med olika risk efter utbildning skulle kunna vara en förklaring till att det finns initiala arbetsinkomstskillnader mellan dem som senare kommer att drabbas av arbetsolyckor av olika allvarlighetsgrad och dem som inte drabbas av arbetsolyckor med frånvaro. Detta skulle också kunna förklara att inkomstskillnaderna ökar över tiden även mellan dem utan arbetsolyckor och dem med kortare frånvaro inom dessa branscher och inte av att den sistnämnda gruppens produktivitet minskat på grund av arbetsolyckan. De med högre utbildning sorteras alltså in i mindre riskfyllda yrken med bättre löneutveckling. Att ha råkat ut för en arbetsolycka är i detta fall en proxy för att vara lågutbildad i riskfyllt arbete, inte att produktiviteten minskat. För att undersöka detta närmare använder vi regressionsanalys och studerar i vilken utsträckning arbetsinkomsten år 2002, arbetsolyckor med olika lång sjukfrånvaro samt olika utbildningar kan förklara arbetsinkomsten år 2008 i byggbranschen, transportsektorn, omsorgssektorn och för- och grundskolan (se tabell A4–A8 i Appendix). Vår hypotes är att om den genomsnittliga arbetsinkomstutvecklingen för individer med samma utbildning är lika oavsett om de råkat ut för en arbetsolycka med frånvaro eller inte skulle detta tyda på att de ökade skillnaderna i arbetsinkomst beror på utbildningsnivå snarare än minskad produktivitet till följd av den inträffade arbetsolyckan.

Vi har undersökt om det finns arbetsinkomstskillnader mellan dem som råkat ut för arbetsolyckor med olika längd på sjukfrånvaron och dem utan arbetsolyckor som har samma utbildning. Förutom information om vilken nivå utbildningen är på (grundskola, tvåårigt gymnasium, osv.) har vi även använt oss av information om utbildningens längd och inriktning.

När vi kontrollerar för en individs utbildning försvinner inkomstskillnaderna mellan dem som råkat ut för en arbetsolycka med kortare än tre månaders sjukfrånvaro och dem som inte varit frånvarande pga. en arbetsolycka i samtliga branscher, med något undantag. Detta tyder än en gång på att individer med olika utbildning sorteras in i yrken och jobb med olika risker och att skillnaden i arbetsinkomst mellan skadade och icke skadade i huvudsak beror på skillnader i utbildning och färdigheter snarare än nedsatt produktivitet efter en arbetsskada.

För både män och kvinnor gäller att de med en sjukfrånvaro om minst tre månader har en mycket sämre arbetsinkomst än övriga i samtliga branscher vi har undersökt. Dessa skillnader kvarstår i de flesta fall även när vi jämför individer med samma utbildningsnivå. Vi fortsätter i nästa avsnitt med en analys av dem med arbetsolyckor med lång sjukfrånvaro för att studera hur arbetskraftsdeltagandet ser ut för denna grupp.

5.3.2 Arbetsskadornas allvarlighetsgrad: Längd på sjukfrånvaron, del- respektive heltidssjukskrivningar och utträde ur arbetskraften

Att inkomstutvecklingen hos dem som drabbas av en arbetsolycka med lång sjukfrånvaro i genomsnitt är så pass mycket sämre än för såväl dem med kortare frånvaro som för dem som inte har råkat ut för en arbetsolycka, beror dels på att de med den lägsta utbildningen har större risk för att råka ut för en allvarlig arbetsolycka, dels på att en stor del lämnar arbetskraften helt eller delvis.

Av förvärvsarbetande som inte råkade ut för en arbetsolycka 2004 hade 4 procent av männen och 5 procent av kvinnorna lämnat arbetskraften år 2008 (se tabell 5.2). Ungefär lika stora andelar av dem som råkat ut för arbetsskador år 2004 med 1–4 respektive 15–90 frånvarodagar hade lämnat arbetskraften år 2008. Bland dem som råkat ut för en arbetsolycka med minst 91 dagars sjukfrånvaro hade betydligt fler, 13 procent av männen och 14 procent av kvinnorna, lämnat arbetskraften. I inledningen refererade vi till ett par amerikanska studier som undersökt könsskillnader i arbetskraftsutbudet efter arbetsolyckor. I dessa studier fann man att kvinnor hade större risk att lämna arbetskraften än män efter en arbetsolycka. Vi finner för Sverige mycket små könsskillnader där männen har någon procentenhets lägre risk att lämna arbetskraften än kvinnorna vare sig en arbetsolycka har inträffat eller inte.

Tabell 5.2 Andelar med respektive utan arbetsolyckor år 2004 som lämnat arbetskraften år 2008

	Män	Kvinnor
Utan arbetsolyckor	4,0 %	4,9 %
Arbetsolycka med 1–14 dagars sjukfrånvaro	4,0 %	4,5 %
Arbetsolycka med 15–90 dagars sjukfrånvaro	3,1 %	5,1 %
Arbetsolycka med minst 91 dagars sjukfrånvaro	12,8 %	14,1 %

Källa: Beräkningar från mikrodata från Arbetsmiljöverket.

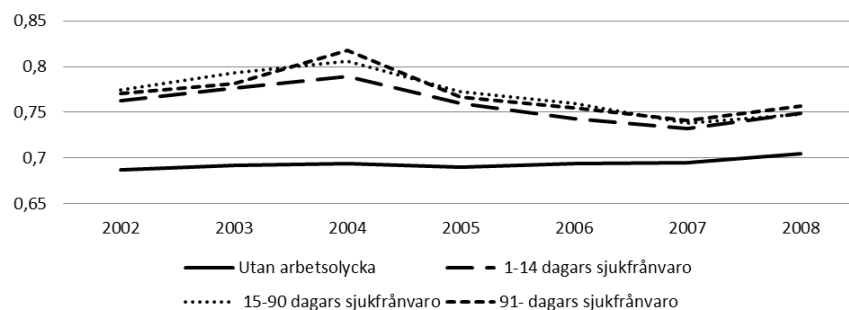
Om vi igen ser på arbetsinkomsternas utveckling men utesluter dem utan arbetsinkomst år 2008, ser vi att inkomsterna för dem som har varit frånvarande i minst 91 sjukdagar fortfarande är på en låg nivå jämfört med dem som inte drabbades av en arbetsolycka med sjukfrånvaro år 2004 men att inkomstgapet är betydligt mindre (se tabell 5.3). Långtidsfrånvarande kvinnor tappar mindre i inkomster jämfört med kvinnor som inte skadats än vad långtidsfrånvarande män gör jämfört med män som inte skadats. Dock har en kvinna som inte drabbats av en arbetsolycka med frånvaro en arbetsinkomst som motsvarar drygt 70 procent av en mans och skillnaden har minskat något över tiden (se figur 5.5). Könsskillnaden i arbetsinkomst är mindre för dem som har råkat ut för arbetsolyckor som lett till frånvaro. Könsskillnaderna mellan arbetsolycksdrabbade minskade fram till året för olyckan till att kvinnor i genomsnitt hade 80 procent av mäns arbetsinkomster. Efter arbetsolyckan ökade könsskillnaderna under tre år så att kvinnorna hade 74 procent av männens arbetsinkomster. Därefter ökade skadedrabbade kvinnors arbetsinkomst som en andel av mäns arbetsinkomst något till att vara kring 76 procent år 2008.

Tabell 5.3 Arbetsinkomsten för dem som drabbades av en arbetsolycka år 2004 med minst 91 dagars sjukfrånvaro som en andel av arbetsinkomsterna för dem som inte drabbades av en arbetsolycka år 2004

	Alla män med mer än 90 dagars frånvaro	Män med mer än 90 dagars frånvaro som hade en arbetsinkomst år 2008	Alla kvinnor med mer än 90 dagars frånvaro	Kvinnor med mer än 90 dagars frånvaro som hade en arbetsinkomst år 2008
2005	55,2 %	59,8 %	61,3 %	67,5 %
2006	63,1 %	70,2 %	68,7 %	76,0 %
2007	64,1 %	73,0 %	68,3 %	78,3 %
2008	65,3 %	75,8 %	70,2 %	82,4 %

Källa: Beräkningar utifrån matchade mikrodata från Arbetsmiljöverket, Försäkringskassan och SCBs LISA-databas.

Figur 5.5 Kvinnor arbetsinkomst som en andel av mäns arbetsinkomst 2002–2008

Källa: Beräkningar utifrån matchade mikrodata från Arbetsmiljöverket, Försäkringskassan och SCBs LISA-databas.

Ovan såg vi att allvarlighetsgraden vad gäller mäns och kvinnors arbetsolyckor avseende längden på sjukfrånvaron var tämligen lika. Även andelarna män och kvinnor som lämnade arbetskraften var snarlika. Såg vi istället till dödligheten är mäns arbetsskador mycket allvarligare än kvinnors då ungefär 40–60 män dör mot knappt 10 kvinnor per år. Ett fjärde sätt att undersöka allvarlighetsgraden i arbetsolyckorna är undersöka sjukfrånvarons omfattning, dvs. sjukskrivs män och kvinnor på heltid i samma utsträckning?

Vi har information om sjukskrivningens omfattning för dem som har varit frånvarande i minst 15 dagar och därmed fått sjukpenning från Försäkringskassan. Vi undersöker här den sjukskriv-

ningsgrad som den olycksdrabbade är sjukskriven på när denne börjar få ersättning från Försäkringskassan. En större andel av män än av kvinnor sjukskrivs initialt på heltid efter en arbetsolycka (se tabell 5.4). Drygt 80 procent av männen och knappt 70 procent av kvinnorna blir heltidssjukskrivna efter en arbetsolycka som lett till minst 15 dagars sjukfrånvaro. Var femte kvinna och knappt 15 procent av männen sjukskrivs på halvtid efter en arbetsolycka med minst 15 dagars sjukfrånvaro. En mycket liten andel av männen (5 procent) blir sjukskrivna på 25 respektive 75 procent medan ungefär 10 procent av kvinnorna sjukskrivs till dessa andelar.

Intressant är att olycksdrabbade med de längsta frånvaroperioderna i mindre utsträckning är heltidssjukskrivna än olycksdrabbade med kortare frånvaro. Detta gäller för både män och kvinnor. Dock sjukskrivs en större andel av kvinnorna med långa sjukfall på deltid än vad fallet är för män med långa sjukfall.

Tabell 5.4 Sjukfrånvarons omfattning när ersättning börjar lämnas från Försäkringskassan efter en arbetsolycka år 2004 för dem med minst 15 sjukdagar; andelar med olika stor omfattning

Omfattning	Män			Kvinnor		
	Totalt	15–90 sjukdagar	Mer än 91 sjukdagar	Totalt	15–90 sjukdagar	Mer än 91 sjukdagar
100 %	80,9 %	90,0 %	69,6 %	68,8 %	77,1 %	60,2 %
75 %	2,3 %	0,7 %	4,1 %	5,6 %	2,3 %	8,9 %
50 %	14,3 %	8,6 %	21,4 %	20,4 %	18,1 %	22,7 %
25 %	2,5 %	0,7 %	4,8 %	5,3 %	2,5 %	8,2 %
Antal	1 950	1 081	869	1 202	607	595

Källa: Beräkningar utifrån matchade mikrodata från Försäkringskassan och Arbetsmiljöverket.

5.4 Sammanfattning

I internationella studier har forskarna kartlagt att det finns arbetsinkomstskillnader mellan dem som drabbats av en arbetsskada och dem som inte har det, men att dessa skillnader minskar på lång sikt för dem med kortare frånvaroperioder. För dem med långa sjukfall till följd av arbetsolyckor kvarstår dock stora inkomstskillnader. Vår undersökning av arbetsolyckor med frånvaro som inträffade i Sverige år 2004 visar att det finns samma mönster i Sverige.

Tidigare forskning från USA har visat att kvinnor förlorar mer i framtida arbetsinkomst än män till följd av arbetsolyckor. Våra

beräkningar visar på det motsatta förhållandet i Sverige, nämligen att det finns större inkomstskillnader mellan män som råkar ut för arbetsolyckor som leder till sjukfrånvaro än män utan arbetsolyckor än vad det gör mellan kvinnor som råkar ut för arbetsolyckor som leder till sjukfrånvaro och kvinnor utan arbetsolyckor.

I Sverige finns det emellertid arbetsinkomstskillnader mellan män som drabbas respektive inte drabbas av en arbetsolycka med sjukfrånvaro redan innan arbetsolyckan har inträffat. Vi finner inte samma arbetsinkomstskillnader för kvinnor. För att undersöka skillnaderna närmare valde vi ut några könssegregerade branscher med många arbetsolyckor. Vi fann då att de initiala skillnaderna i arbetsinkomster mellan män som hade respektive inte hade drabbats av en arbetsolycka var obefintliga eller mycket mindre i de kvinnligt dominerade branscherna. För kvinnorna fann vi nu skillnader i arbetsinkomster mellan dem som drabbats respektive inte drabbats av en arbetsskada med sjukfrånvaro i de manligt dominerade branscherna redan före arbetsolyckan.

Vi gick vidare med att undersöka skillnaderna i arbetsinkomster mellan dem som drabbats av arbetsolyckor med frånvaro av olika längd och de som inte varit sjukfrånvarande till följd av en arbetsskada. Vi fann även att skillnader i inkomstutveckling över tiden mellan dem som inte drabbats och dem som drabbats av en arbetsolycka med frånvaro troligtvis inte beror på en sänkt produktivitet efter arbetsolyckan utan skillnader i utbildning mellan dem som drabbas och inte drabbas av arbetsolyckor. De som har en högre utbildning, och därmed har högre arbetsinkomst, drabbas mer sällan av en arbetsskada. Att inte ha drabbats av en arbetsskada blir en proxy för att vara högutbildad med god inkomstutveckling.

Vi fann även att män råkar ut för allvarigare arbetsolyckor än kvinnor i termer av risker för dödsfall och omfattningen på sjukskrivningen 15 dagar efter att en arbetsolycka har inträffat. Där emot fann vi negligerbara könsskillnader i längden på sjukfrånvaroperioderna och inte heller några könsskillnader i andelen som lämnar arbetskraften efter en arbetsolycka med frånvaro.

Referenser

- Arbetsmiljöverket (2012), *Arbetsorsakade besvär 2012*, Arbetsmiljöstatistik Rapport 2012:5.
- Arbetsmiljöverket (2013), *Arbetskador 2012*, Arbetsmiljöstatistik Rapport 2013:1.
- Boden, Leslie I. och Monica Galizzi, (1998), "Measuring Income Losses of Injured Workers: A Study of the Wisconsin System", Cambridge, MA: Workers Compensation Research.
- Boden, Leslie I. och Monica Galizzi, (1999), "Economic Consequences of Workplace Injuries and Illnesses: Lost Earnings and Benefit Adequacy", *American Journal of Industrial Medicine*, 36(5), s. 487–503.
- Boden, Leslie I. och Monica Galizzi, (2003a), "Income losses of women and men injured at work", *Journal of Human Resources*, 38(3), s. 722–757.
- Boden, Leslie I. och Monica Galizzi, (2003b), "The return to work of injured workers: evidence from matched unemployment insurance and workers' compensation data", *Labour Economics*, 10(3), s. 311–337.
- Butler, Richard, Marjorie L. Baldwin och William G. Johnson, (2006), "The Effects of Occupational Injuries After Returns to Work: Work Absences and Losses of On-The-Job Productivity", *The Journal of Risk and Insurance*, 73(2), s. 309–334.
- Campolieti, Michele och Harry Krashinsky, (2006), "Disabled Workers and Wage Losses: Some Evidence from Workers with Occupational Injuries", *Industrial Labor Relations Review*, 60(1), s. 120–138.
- Crichton, Sarah, Steven Stillman och Dean Hyslop, (2005), "Returning to Work from Injury: Longitudinal Evidence on Employment and Earnings", IZA Discussion Papers 1857.
- Mazzolini, Gabriele (2013), "The Economic Consequences of Accidents at Work", Working Paper, DEFAP, Università Cattolica Milano.
- Reville, Robert (1999), "The Impact of a Disabling Workplace Injury on Earnings and Labor Force Participation", i J.C. Haltiwanger, J. I. Lane, J. R. Spletzer, J. J. M. Theeuwes och K. R. Troske (red.) *The Creation and Analysis of Employer-Employee Matched Data*, s. 147–173, New York: Elsevier Science, North Holland.

- Reville, Robert T. och Robert F. Schoeni, (2001), "Disability from Injuries at Work: The Effects on Earnings and Employment", Working Papers 01-08, RAND Corporation Publications Department.
- Reville, Robert T., Robert F. Schoeni och Craig W. Martin, (2002), "Trend in Earnings Losses from Disabling Workplace Injuries in California: The Role of Economic Conditions", RAND Institute for Civil Justice.
- Sjögren Lindquist, Gabriella (2013), *Omfördelning i arbetsskadeförsäkringen*, Svensk Försäkring.
- Sjögren Lindquist, Gabriella och Eskil Wadensjö, (2012), *En alternativ arbetsskadeförsäkring*, Underlagsrapport till den parlamentariska socialförsäkringsutredningen (S 2010:04).
- Sundström-Frisk, Carin och Jan Weiner, (2004), "What do the occupational injury statistics tell us?", kapitel 3 i *Worklife and health in Sweden 2004*, Arbetslivsinstitutet.
- Woock, Christopher (2009), "Earnings Losses of Injured Men: Reported and Unreported Injuries", *Industrial Relations: A Journal of Economy and Society*, 48(4), s. 610–628.

Appendix

Vi använder oss av mikrodata från Arbetsmiljöverket, Försäkringskassan och SCBs LISA-databas för åren 2002 till 2008. Från LISA-databasen har vi information om samtliga folkbokförda i Sverige. Vi gjorde ett urval bestående av dem som var mellan 20 och 64 år gamla och hade inkomst från anställning under 2002, 2003 samt 2004. Vi har information från LISA om bl.a. kön, ålder, bransch, utbildningsnivå, arbetsinkomst och om huvuddelen av arbetsinkomsten kommer från anställning eller eget företag.

Till urvalet matchade vi på information från Arbetsmiljöverket om vilka som anmält arbetsolyckor samt arbetsolyckans uppskattade längd och i vilken bransch olyckan inträffade. Till dessa arbetsolyckor matchade vi information från Försäkringskassan om sjukfrånvarons längd (antal dagar med sjukpenning) samt omfattningen på sjukskrivningen. Vi har matchat sjukfall för vilka sjukpenning har lämnats (dvs. sjukfall om minst 15 dagar för anställda) som påbörjats inom fem dagar före eller efter datumet för den anmälda arbetsolyckan. Detta matchningsfönster rekommenderades av SCB då arbetsolyckor i många fall anmäls vid ett långt senare tillfälle än när de inträffat och att individer vid anmälningstillfället kan ha svårt att komma ihåg det exakta datumet för arbetsolyckan.

Tabell A1 Sannolikheten att råka ut för en arbetsolycka med sjukfrånvaro utifrån olika utbildningsnivåer för olika branscher. Probitmodell. Marginal effekter.

	Byggbranschen		Transportsektorn		Omsorg		För- och grundskola	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
Observerad sannolikhet	0,015	0,005	0,013	0,008	0,008	0,012	0,007	0,007
Grundskola	0,004***	0,000	0,003***	0,006***	0,003**	-0,001	0,009***	0,003***
2 års gymnasieutbildning	0,003***	0,001	0,001	0,003***	0,002**	0,000	0,006***	0,003***
3 års gymnasieutbildning	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
< 3 års eftergymnasial utbildning	-0,007***	-0,000	-0,006***	-0,001	-0,000	-0,005***	-0,001	0,000
>= 3 års eftergymnasial utbildning	-0,009***	-0,002	-0,004***	-0,004***	-0,003**	-0,007***	0,001	-0,001
Forskarutbildning	1	1	-0,003	1	1	0,005	0,003	0,000
Antal observationer	166 041	14 884	160 482	64 225	49 911	313 864	47 350	249 429
LR chi2	146,64	6,94	101,66	63,76	27,63	290,48	28,82	106,35

¹ Ingen forskarutbildad drabbades av en arbetsskada med frånvaro.

/ indikerar signifikans på 95- resp. 99-procents nivå.

Källa: Beräkningar utifrån matchade mikrodata från SCBs LISA-databas, Försäkringskassan och Arbetsmiljöverket.

Tabell A2 Sannolikheten för att råka ut för en arbetsolycka med lång frånvaro (mer än 3 månader)

	Byggbranschen		Transportsektorn		Omsorg		För- och grundskola	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
Observerad sannolikhet	0,002	0,0002	0,002	0,001	0,001	0,001	0,001	0,001
Grundskola	0,002***	1	0,002***	0,001***	0,001***	0,000	0,000	0,000**
2 års gymnasie-utbildning	0,001***	0,0002***	0,001	0,000	0,000	0,000	-0,000	0,000
3 års gymnasie-utbildning	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
< 3 års eftergymnasial utbildning	-0,000	1	-0,001	-0,000	0,000	-0,002***	0,000	-0,000
>= 3 års eftergymnasial utbildning	-0,000	1	-0,000	-0,000	-0,000	-0,001***	-0,000	-0,0003**
Forskarutbildning	0,004	1	1	1	1	1	1	1
Antal observationer	166 041	8 551	160 278	64 112	49 911	313 364	47 219	249 287
LR chi2	38,04	11,05	48,43	12,84	21,35	40,52	0,95	30,65

¹ Ingen med nämnd utbildningsnivå drabbades av en arbetsskada med lång frånvaro.

*/**/***/ indikerar signifikans på 95- resp. 99-procents nivå.

Tabell A3 Sannolikheten för att inte råka ut för en arbetsskada jämfört med att råka ut för en arbetsolycka med 1–14 dagar

	Byggbranschen		Transportsektorn		Omsorg		För- och grundskola	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
<i>Observerad sannolikhet</i>	0,990	0,996	0,991	0,994	0,994	0,990	0,995	0,994
Grundskola	-0,002***	0,000	-0,001	-0,004***	-0,002	0,001	-0,007***	-0,002**
2 års gymnasie- utbildning	-0,001	-0,001	-0,000	-0,002**	-0,001	-0,000	-0,004**	-0,003***
3 års gymnasie- utbildning	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
< 3 års efter- gymnasial utbildning	0,005***	-0,000	0,004***	0,001	0,000	0,004***	0,001	-0,000
>= 3 års efter- gymnasial utbildning	0,007***	0,001	0,003***	0,003***	0,002	0,006***	-0,001	0,000
Forskarutbildning	1	1	-0,001	1	1	0,001	-0,005	-0,002
Antal observationer	165 204	14 855	159 851	64 109	49 835	313 138	47 287	249 049
LR chi2	87,83	1,96	53,19	41,85	13,54	242,80	20,48	81,77

¹ Ingen med nämnd utbildningsnivå drabbades av en arbetsskada med frånvaro.

** / *** indikerar signifikans på 95- resp. 99-procents nivå.

Tabell A4 Inkomst år 2008 för dem med grundskola. OLS-regression

	Byggsbranschen		Transportsektorn		Omsorg		För- och grundskola	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
Inkomst 2002	0,766***	0,837***	0,733	0,711***	0,635***	0,666***	0,626***	0,698***
Ingen arbets-skada	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
1-14 dagars sjukfrånvaro	-11 871,01*	-55 110,03	-4 742,605	14 258,95	-17 608,78	3 502,135	-21 351,96	-2 911,621
15-90 dagars sjukfrånvaro	652,697	-15 323,8**	2 608,063	-31 658,63	-17 997,34	262,466	9 849,716	25 651,65
91+ dagar sjukfrånvaro	-70 305,74***	-	-50 097,46***	-36 058,47	-23 380,85	-63 371,05***	30 696,44	-38 374,69**
Kontrollerat för utbildningsnivå, inriktning och längd	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja
Observationer	29 476	1 668		5 808	5 243	30 409	2 117	13 155

/ indikerar signifikans på 95- resp. 99-procents nivå.

Tabell A5 Inkomst år 2008 för dem med tvåårigt gymnasium. OLS-regression

	Byggbranschen		Transportsektorn		Omsorg		För- och grundskola	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
Inkomst 2002	0,694***	0,625***	0,863***	0,715***	0,614***	0,633***	0,631***	0,652***
Ingen arbetsskada	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
1-14 dagars sjukfrånvaro	-4 605,906	12 3534,25	-8 681,005	-15 177,64*	-14 224,16	-5 408,92**	-19 771,87	-4 738,117
15-90 dagars sjukfrånvaro	-10 796,99*	-145 273,8***	-12 597,83	-10 658,97	10 402,39	-2 469,406	-18 974,7	-16 184,17*
91+ dagar sjukfrånvaro	-58 470,99***	-16 389,34	-74 928,06***	-1 573,445	-115 470,3***	-58 321,02***	-48 464,82	-16 853,43
Kontrollerat för utbildningsnivå, inriktning och längd	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja
Observationer	72 928	4 538	54 975	20 445	13 971	125 877	5 279	48 455

*** indikerar signifikans på 95- resp. 99-procents nivå.

Tabell A6 **Inkomst år 2008 för dem med treårigt gymnasium. OLS-regression**

	Byggnadsbranschen		Transportsektorn		Omsorg		För- och grundskola	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
Inkomst 2002	0,631***	0,657***	0,780***	0,643***	0,523***	0,415***	0,515***	0,416***
Ingen arbets-skada	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
1-14 dagars sjukfrånvaro	-9 678,177	-41 042,26	-5 125,587	-10 126,66	125,105	-6 066,876*	-52 453,82**	7 953,803
15-90 dagars sjukfrånvaro	5 322,876	-104 468,6*	2 443,182	-9 383,871	-3 204,869	-6 563,069	3 689,6	11 078,67
91+ dagar sjukfrånvaro	-85 431,42	-	-85 681,4***	-79 069,83	-80 707,79	-25 236,84**	-40 046,78	-4 270,808
Kontrollerat för utbildningsnivå, inriktning och längd	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja
Observationer	35 493	3 383	35 607	19 102		64 036	4 829	22 559

*** indikerar signifikans på 95- resp. 99-procents nivå.

Tabell A7 Inkomst år 2008 för dem med <3 års eftergymnasialutbildning.
OLS-regression

	Byggbranschen		Transportsektorn		Omsorg		För- och grundskola	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
Inkomst 2002	0,960***	0,763***	0,913***	0,503***	0,556***	0,465***	0,546***	0,499***
Ingen arbets- skada	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
1-14 dagars sjukfrånvaro	-35 055,43	-79 543,68	-24 460,5	930,022	7 311,973	-4 806,472	-52 038,95	14 789,58
15-90 dagars sjukfrånvaro	-40 843,72	14 7746,1	-50 534,88	-9 200,136	8 624,859	-5 883,361	-198 349,2*	-18 076,84
91+ dagar sjukfrånvaro	-185 270,4***	-	-68 094,84	-355 326,1**	23 603,62	-30 386,59	-52 071,0	-43 436,85
Kontrollerat för utbildnings- nivå, inriktning och längd	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja
Observationer	8 159	1 077	10 351	4 779	3 996	13 215	2 291	6 149

/ indikerar signifikans på 95- resp. 99-procents nivå.

Tabell A8 Inkomst år 2008 för dem med ≥ 3 års eftergymnasialutbildning.
OLS-regression

	Byggbranschen		Transportsektorn		Omsorg		För- och grundskola	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
Inkomst 2002	1,279***	0,752***	0,798***	0,750***	0,587***	0,540***	0,515***	0,511***
Ingen arbetsskada	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
1-14 dagars sjukfrånvaro	-34 308,39	62 241,74	-39 400,46	-41 814,83	6 210,162	-19 212,08***	-6 110,189	-4 908,853
15-90 dagars sjukfrånvaro	7 049,617	78 210,48	-101 885,8	-55 074,96	-52 954,21	-21 216,66	15 336,86	-1 089,89
91+ dagar sjukfrånvaro	-112 098,2	-	-145 405,3	-262 553,4***	-56 064,73	-112 885,6***	-28 212,32	-47 742,75***
Kontrollerat för utbildningsnivå, inriktning och längd	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja-	Ja
Observationer	8 132	3 041	18 006	10 699	13 032	57 474	28 845	140 177

/ indikerar signifikans på 95- resp. 99-procents nivå.

6. Den ojämställda arbetsmarknadens konsekvenser: Könsskillnader i inkomstkompensation bland egenföretagare och anställda

Pernilla Andersson Joona

6.1 Inledning

Det finns skillnader mellan egenföretagare och anställda i möjligheterna att vara föräldraledig när barnen föds, vårda dem då de är sjuka, vara hemma vid egen sjukdom eller få ersättning vid arbetslöshet. En del av förklaringen ligger i hur socialförsäkringssystemet är utformat, trots att en målsättning är att det ska vara lika för anställda och egenföretagare. En annan förklaring ligger i egenföretagandets natur: om man är frånvarande från sitt arbete, vem ska då sköta företaget? Om det finns andra ägare i företaget eller anställda kan det underlätta, men många företag som egenföretagare driver är små och många egenföretagare är outhärliga för sitt företags fortlevnad.

Arbetsmarknaden i Sverige är fortfarande ojämställd, då kvinnor till exempel har lägre löner och är kraftigt underrepresenterade i bolagsstyrelser. Kvinnor utför också fortfarande större del av det obetalda arbetet i hemmet, trots att skillnaden mellan män och kvinnor har minskat (SCB 2012). Det är inte bara när det gäller anställningar som det finns skillnader mellan män och kvinnor, även egenföretagandet skiljer sig i flera avseenden åt mellan män och kvinnor. För det första är andelen kvinnor som är egenföretagare bland dem som är sysselsatta ungefär hälften så stor som motsvarande andel bland män. Omkring 10 procent av sysselsatta män är egenföretagare, medan motsvarande siffra bland kvinnor är 5 procent. Förklaringarna till att män i högre utsträckning än kvinnor är egenföretagare är många. En faktor som brukar föras fram är att socialförsäkringen inte är utformad för att passa egenföretagare (se t.ex. Sanandaji 2012). Eftersom kvinnor generellt tar ut mer föräldraledighet och fler dagar för vård av barn är det möjligt att kvinnor värderar den delen av socialförsäkringen högre än vad män gör. Kvinnor skulle således därför vara mindre benägna att välja egenföretagande framför en anställning jämfört med män. Samtidigt finns det en litteratur, framförallt från USA, som menar att kvinnor väljer egenföretagande för att det förenklar möjligheterna att kombinera yrkes- och familjeliv (Boden 1996, 1999; Budig 2006;

Wellington 2006; Carr 1996; Craig m.fl. 2012). Detta kan vara fallet om arbetet kan skötas hemifrån, och om det är möjligt att ha en stor flexibilitet när det gäller vilka tider och dagar man arbetar.

Syftet med kapitlet är dels att kartlägga om det finns skillnader mellan egenföretagare och anställda när det gäller uttag av föräldrapenning, sjukpenning och a-kassa, dels att studera huruvida det finns skillnader i inkomstkompensation bland egenföretagare och anställda. Jämförelsen görs genomgående separat för män och kvinnor för att på så sätt kunna jämföra kvinnor som är anställda med kvinnor som är egenföretagare och göra motsvarande jämförelse för män. Eftersom ersättning från socialförsäkringen beror på inkomst från förvärvsarbete är en viktig fråga huruvida könskillnader i inkomstkompensation är i paritet med skillnaderna i arbetsinkomst eller om skillnader i kompensation över- eller understiger skillnaderna i arbetsinkomst.

Resterande del av kapitlet är upplagt som följer: I avsnitt två görs en genomgång av den internationella litteraturen som berör faktorer som påverkar valet att bli egenföretagare, speciellt om det finns skillnader mellan män och kvinnor. I avsnitt tre beskrivs kortfattat utformningen av socialförsäkringssystemet när det gäller föräldrapenning, sjukpenning och arbetslöshetsförsäkringen, framförallt om det finns skillnader i regelverket för egenföretagare och anställda. I avsnitt fyra beskrivs datamaterial och analysmetod och deskriptiv statistik presenteras. I avsnitt fem presenteras resultaten av analysen och i avsnitt sex summeras resultaten och några slutsatser dras.

6.2 Tidigare forskning

Tidigare forskning har funnit att kvinnor är egenföretagare i mindre utsträckning än vad män är.¹ En studie för Sverige visar till exempel att anställda kvinnor är den grupp som i minst utsträckning blir egenföretagare medan män som är ekonomiskt inaktiva är den grupp i vilken övergångssannolikheten till egenföretagande är högst (Andersson Joona och Wadensjö 2008). För att försöka förklara varför kvinnor är underrepresenterade bland egenföretagarna har drivkrafterna bakom att bli egenföretagare diskuterats i den internationella litteraturen med fokus på om det finns skillnader mellan könen i dessa drivkrafter. I detta avsnitt görs ingen heltäck-

¹ Se Simoes m.fl. (2013) för en översikt av denna forskning.

ande genomgång av litteraturen på området utan syftet är snarare att summera de huvudsakliga forskningsresultaten. Utifrån denna genomgång kan ett antal faktorer som påverkar valet att bli egenföretagare diskuteras.

För det första anses ofta egenföretagande vara förknippat med högre risker än en anställning. Ett uttryck för det är just, såsom nämnades i inledningen, att socialförsäkringssystemet inte är utformat för att passa egenföretagarnas behov. Det finns samtidigt forskning som visar att kvinnor är mindre benägna att ta risker än vad män är (se t.ex. Croson och Gneezy 2009; Dohmen m.fl. 2011; Parker 2009). Utöver en mindre benägenhet att ta risker använder kvinnor också socialförsäkringen i högre utsträckning än män, vilket gör att man tror att kvinnor fäster större vikt vid socialförsäkringens utformning då det gäller valet att bli egenföretagare. Ett annat skäl till att egenföretagande betraktas som en sysselsättningsform förknippad med högre risk är stora inkomstvariationer (Cramer m.fl. 2002).

En annan faktor som påverkar benägenheten att bli egenföretagare och som diskuteras i litteraturen är betydelsen av sociala nätverk. Man har argumenterat för att män investerar mer i den typ av nätverk som krävs för att bli egenföretagare, deras nätverk inkluderar fler arbetsrelaterade kontakter medan kvinnors nätverk i högre utsträckning består av familj och vänner (Moog och Backes-Gellner 2009). Ett tredje skäl är att egenföretagandet generellt är lägre i de branscher där kvinnor ofta arbetar, till exempel inom skola, vård och omsorg.²

Det mest grundläggande skälet till att en individ väljer att bli egenföretagare är att förväntad nytta från egenföretagande överstiger nyttan från andra alternativ (Douglas och Shepherd 2002). Nyttan kan bestå av både monetära och icke-pekuniära delar. Det finns ett antal studier som undersöker effekten av förväntad inkomstskillnad mellan egenföretagande och anställning för valet att bli egenföretagare (Hammarstedt 2009; Leung 2006). Resultaten i dessa studier tyder på att förväntade inkomstskillnader tycks vara ett viktigare motiv för män än för kvinnor för att bli egenföretagare.

I litteraturen har också ett antal drivkrafter som faktiskt talar för att kvinnor skulle välja att bli egenföretagare i högre utsträckning än män diskuterats. En hypotes som har framförts i tidigare

² För en diskussion kring kvinnligt egenföretagande i offentlig sektor, se Sundin och Tillmar (2008).

forskning är att kvinnor väljer att bli egenföretagare för att det ökar flexibiliteten och självbestämmandet kring var och när arbetet ska förläggas, vilket i sin tur skulle göra det enklare att kombinera förvärvsarbete med omsorg om barn och ansvar för hushållsarbete, som kvinnor fortfarande tar huvudansvaret för. Denna hypotes har framförallt undersökts med data från USA och man har funnit ett visst stöd för att kvinnor med små barn, vilka är de som med högst sannolikhet skulle ange detta skäl, blir egenföretagare i högre utsträckning än andra kvinnor (Boden 1996, 1999; Budig 2006; Carr 1996; Wellington 2006). Även om det finns skäl att tro att egenföretagande i mindre utsträckning används som ett sätt att kombinera förvärvs- och hemarbete bland kvinnor i Sverige än i många andra länder, finns ännu inga studier som mer ingående har undersökt hur vanlig denna företeelse är och som studerat konsekvenserna av sådant företagande.

I enkätundersökningar har man frågat egenföretagare om skälen till att man väljer att starta eget företag. En sådan studie redovisas i Mångs (2013), där motiven bakom att bli egenföretagare bland drygt tusen egenföretagare i Sverige har undersökts.³ Det vanligaste skälet som anges bland män är "oberoende" följt av att det skulle vara ett stimulerande jobb. Bland kvinnor tycks också dessa skäl vara de viktigaste. Kvinnor anger dock oftare "flexibla arbetstider" och "möjlighet att balansera jobb och familj" som skäl att bli egenföretagare. Dessa alternativ kom dock först på fjärde och femte plats av elva möjliga beträffande andelen kvinnor som svarar att de helt håller med påståendet om det här var skäl till att de blev egenföretagare. Denna undersökning pekar på att det trots allt inte är så vanligt att kvinnor svarar att de blir egenföretagare av skäl som kan förknippas med ökad flexibilitet och möjlighet att kombinera förvärvs- och hemarbete. Resultaten bör dock tolkas med en viss försiktighet eftersom man har exkluderat några grupper kvinnliga företagare där dessa motiv troligen är mer vanligt förekommande; kombinatorer och egenföretagare med låga inkomster.

Entreprenörskapsbarometern 2012 är en stor enkätundersökning som genomförs av Tillväxtverket som syftar till att undersöka attityder till företagande i Sverige. Den visar att en högre andel bland män än bland kvinnor säger att de skulle kunna tänka sig att

³ Urvalet i studien exkluderar kombinatorer, dvs. dem som både är anställda och egenföretagare och egenföretagare med en inkomst som understiger 119 999 kr. Det finns också ett överurval av egenföretagare inom industrin. Sammantaget innebär det en selekterad grupp av egenföretagare.

bli egenföretagare (Tillväxtverket 2012). Till de personer som svarar att man inte kan tänka sig att bli egenföretagare ställs följdfrågan om skälen till detta. Det vanligaste svaret bland både kvinnor och män är att man saknar intresse för att driva eget företag (57 procent för kvinnor och 48 procent för män). Det fjärde vanligaste svaret bland både kvinnor och män är att det innebär mindre trygghet jämfört med anställning (39 procent och 32 procent). Detta resultat visar dels på att det finns andra viktigare skäl till att man inte väljer att driva eget företag än just trygghetssystemet, dels att det visserligen är något viktigare för kvinnor, men att män i nästan lika stor utsträckning anger detta som ett skäl att inte driva eget företag.

6.3 Utformningen av socialförsäkringssystemet för egenföretagare

Egenföretagare och anställda behandlas i flera avseenden olika i socialförsäkringssystemet, även om syftet med utformningen av regelverket är likabehandling. Försäkringskassan definierar en person som egenföretagare om hon eller han driver enskild firma, handelsbolag eller kommanditbolag och har F-skattesedel eller SA-skattesedel.⁴ Hädanefter kommer denna grupp att refereras till som "företagare med enskild firma". Om man istället har ett aktiebolag, betraktas man däremot som anställd i företaget och är inte egenföretagare i socialförsäkringssammanhang.

En viktig del i socialförsäkringen är den sjukpenninggrundande inkomsten (SGI). Den beräknas på olika sätt för egenföretagare och anställda, framförallt när det gäller nystartade företag. När ett nytt företag startas får egenföretagaren under 24 månader en SGI som motsvarar vad en anställd med samma arbetsuppgifter, utbildning och erfarenhet skulle ha haft (jämförelseinkomsten). Efter de första 24 månaderna beräknas SGI utifrån den beräknade inkomsten av näringsverksamheten. Om man under flera år haft en lägre inkomst än jämförelseinkomsten, kan SGI beräknas utifrån de tre senaste åren. För nystartade aktiebolag är reglerna dock annorlunda, vilket har framförts som ett problem (se t.ex. SOU 2008:89).

⁴ Företagare som bedriver enskild näringsverksamhet är som regel godkända för F-skatt. Det innebär att det är företagaren själv som ansvarar för att betala skatter och socialavgifter (egenavgifter) på ersättning för utfört arbete. Delägare i ett handelsbolag ska normalt ha en SA-skatt, vilket innebär att företagaren själv betalar in skatt och egenavgifter på sin del av vinsten i handelsbolaget.

Beräkning av SGI för denna grupp av företagare beräknas, precis som för anställda, utifrån lönen. Dessa regler gäller från och med den dagen företaget startas. Det finns alltså ingen rätt till en speciellt uträknad inkomst under uppbyggnadsskedet som för egenföretagare med annan bolagsform. Det är inte ovanligt att företagare med eget aktiebolag inte tar ut någon, eller väldigt låg, lön under de första åren. Men detta kan alltså få stora konsekvenser för ersättningen vid eventuell föräldraledighet eller sjukdom.

Ett annat problem som har framförts beträffande beräkning av SGI för företagare är att det finns ett tak i socialförsäkringen som uppgår till 7,5 prisbasbelopp. I föräldrapenningen finns det dock ett undantag då taket uppgår till 10 prisbasbelopp. År 2008 var ett prisbasbelopp 41 000 kronor vilket innebär att man maximalt kunde få ersättning vid sjukskrivning för inkomster upp till 307 500 kronor och vid föräldraledighet upp till 410 000 kronor. Detta kan vara ett större problem bland egenföretagare, i alla fall bland företagare med eget aktiebolag, eftersom en högre andel har inkomster som överstiger taket i socialförsäkringen.

6.3.1 Föräldrapenning och tillfällig föräldrapenning

Som nämndes ovan är taket i föräldrapenningen högre än vid ersättning vid sjukdom. Den största skillnaden mellan egenföretagare och anställda när det gäller ersättning till föräldrar gäller ersättning vid vård av barn, vilket inte kommer att analyseras mer ingående i detta kapitel.⁵ Det är likväl intressant att kort nämna denna skillnad som har analyserats mer ingående av Inspektionen för socialförsäkringen (ISF). Den 1 juli 2010 genomfördes en ändring av beräkningssättet för ersättning vid vård av sjukt barn (VAB) för egenföretagare. Tidigare kunde företagare få ersättning för VAB för sju dagar i veckan medan anställda bara kunde få för fem dagar. Detta innebar att det s.k. delningstalet var högre för egenföretagare än för anställda, 365 jämfört med 260 dagar för de flesta anställda. Detta medförde i sin tur att ersättningen per dag var nästan 30 procent lägre för egenföretagare (ISF 2012). Men efter den 1 juli 2010 gäller samma regler för egenföretagare som för anställda. Även här gäller dock att företagare med eget aktiebolag hela tiden har betraktats som anställda och därmed inte berördes av

⁵ I datamaterialet som används för denna studie saknas information om ersättning i samband med vård av barn.

förändringen. Denna förändring skulle kunna medföra en ökning av egenföretagarnas uttag av VAB, men en undersökning från ISF visar att så inte har varit fallet (ISF 2013). Man finner endast en svag ökning bland kvinnliga egenföretagare. ISF finner generellt att egenföretagare med enskild firma, handelsbolag eller kommanditbolag använder tillfällig föräldrapenning för vård av barn i klart mindre utsträckning än övriga grupper (ISF 2012). När man studerar fördelningen av VAB mellan föräldrapar med olika sysselsättningsformer, finner man att det oftare är den anställda föräldern som tar ut tillfällig föräldrapenning. Detta gäller oavsett om det är kvinnan eller mannen som är anställd.

6.3.2 Sjukpenning

Egenföretagare har till skillnad från anställda möjlighet att välja karenstid, dvs. den tid i början av sjukperioden som ingen ersättning betalas ut. Innan den 1 juli 2010 hade egenföretagare en grundkarens på en dag men det fanns möjlighet att välja tre eller 30 dagar. Efter den 1 juli 2010 höjdes grundkarensen från en till sju dagar och antalet valbara alternativ ökade från två till fyra; 14, 30, 60 eller 90 karensdagar. Från politiskt håll sågs det ändå som önskvärt att egenföretagare skulle ha möjlighet att välja kortare än sju dagars karenstid, och den 1 januari 2013 blev det möjligt att också välja en dags karenstid. Ju längre karenstid som väljs, desto lägre blir sjukförsäkringsavgiften. Syftet med dessa förändringar har varit att ge egenföretagare samma ekonomiska möjligheter som anställda att vara frånvarande från arbetet på grund av sjukdom. I praktiken är det dock få egenföretagare som väljer en längre karenstid än sju dagar, vilket troligen beror på att skillnaderna i avgift mellan de olika karenstiderna är små (ISF 2012).

ISF finner i sin studie att egenföretagare får ersättning från sjukförsäkringen i mindre utsträckning än anställda (ISF 2012). Dock finner man en skillnad mellan egenföretagare beroende på bolagsform. Den grupp som har klart lägst sjukfrånvaro är företagare i eget aktiebolag, vilket till viss del kan bero på att de har ett sjuklöneansvar mot sig själva under de första 14 dagarna eftersom de är anställda i sitt eget aktiebolag. Det finns också en skillnad mellan anställda och dem som driver enskild firma, handelsbolag eller kommanditbolag, där egenföretagare är minst sjukfrånvarande. Det finns skillnader mellan män och kvinnor: kvinnliga egenföreta-

gare är mindre sjukfrånvarande än anställda kvinnor medan manliga egenföretagare har haft något högre sjukfrånvaro än anställda män. När hänsyn tagits till att egenföretagare i genomsnitt är något äldre och att de inte är verksamma i samma branscher som anställda, finner man att även manliga egenföretagare är sjukfrånvarande i mindre utsträckning än anställda män.

6.3.3 Ersättning vid arbetslöshet

För att kvalificera sig för ersättning från a-kassa ställs i princip samma krav på egenföretagare som för anställda. För det första måste man vara medlem i en a-kassa och uppfylla både medlemsvillkoret (ha varit medlem i en arbetslöshetskassa under en sammanhängande period på tolv månader) och arbetsvillkoret (att under en tolv månaders period direkt före arbetslösheten ha förvärvat arbetat sex månader med minst 80 timmars arbete varje månad).⁶ Försäkringen består dels av en grundförsäkring på högst 320 kronor/dag som betalas ut om man uppfyller arbetsvillkoret men inte medlemsvillkoret, dels av en frivillig inkomstbortfallsförsäkring där den maximala ersättningen uppgår till 680 kronor/dag (Arbetslöshetskassornas Samorganisation 2013). Det finns en speciell a-kassa just för småföretagare (SmåA), men som egenföretagare kan man också vara medlem i till exempel Akademikernas a-kassa eller Unionens a-kassa.

Företagare har precis som anställda rätt till ersättning vid arbetslöshet, men villkoret är att företagets verksamhet måste upphöra helt och hållet. Det finns ingen möjlighet att kombinera a-kassa med egen verksamhet och skälet till detta är att ersättningen från a-kassan inte ska bli ett sätt att komplettera inkomsten från ett mindre lönsamt företag. Om man väljer att göra ett uppehåll i verksamheten istället för att lägga ner den definitivt, och verksamheten sedan återupptas, måste man vara verksam i företaget i minst fem år innan man kan få ersättning vid ett nytt uppehåll i verksamheten. Ett annat krav för att erhålla arbetslöshetsersättning är att vara inskriven som arbetssökande vid Arbetsförmedlingen.

Det är den genomsnittliga inkomsten som ligger till grund för dagpenningen i arbetslöshetsförsäkringen. Den beräknas alltid på tolv månader oavsett hur många månader man jobbat. För företagare baseras ersättningen också på genomsnittlig inkomst från

⁶ Det finns vissa undantag från dessa regler. Se Arbetslöshetskassornas Samorganisation (2013).

verksamheten enligt det senaste taxeringsbeslutet. Om det skulle vara förmånligare för företagaren kan den baseras på ett genomsnitt av de två närmast föregående taxeringsbesluten, det vill säga 24 månader bakåt i tiden.

En potentiellt viktig aspekt av arbetslöshetsförsäkringens utformning för företagare är att företagare riskerar att bli avstängda från ersättningen under en viss tid, om de upphör med en verksamhet som är lönsam. Detta kan eventuellt betyda att en låg förtjänst i företaget ökar risken för att företaget måste läggas ner, men risken ökar också för att inkomsten som ligger till grund för beräkning av arbetslöshetsersättningen är låg eftersom en del företag troligen börjar gå dåligt tidigare än 24 månader bakåt i tiden. För anställda är troligen lönen i mindre utsträckning korrelerad med risken att bli arbetslös.

6.4 Data och metod

I analysen av egenföretagarnas uttag av sjukpenning, föräldrapenning och ersättning vid arbetslöshet används data hämtad från SCB:s LISA-databas för året 2008. Sjukpenning och föräldrapenning uttrycks i nettodagar, vilket innebär att man inte bara tar hänsyn till antalet hela dagar utan även delar av dagar under ett års tid. Till exempel blir tio dagar med halv omfattning fem nettodagar. Detta till skillnad från bruttodagar där alla dagar blir hela dagar under året oavsett omfattning. För att studera den ersättning som erhålls kommer en dagersättning att räknas ut genom att dividera den totala ersättningen som har erhållits under året från föräldra- respektive sjukförsäkringen med antalet nettodagar. För att analysera skillnader i arbetslöshetsersättning kommer på motsvarande sätt en dagersättning att räknas ut genom att dividera den totala ersättningen från arbetslöshetsförsäkringen under året med antal dagar i arbetslöshet. Antalet dagar är här antalet dagar som man varit registrerad som arbetssökande vid Arbetsförmedlingen. Data tillåter inte att hänsyn tas till dagar utan arbete, om individen inte varit registrerad vid Arbetsförmedlingen.

Eftersom ersättning från socialförsäkringssystemet beror på en SGI som beräknas utifrån den taxerade inkomsten, görs en närmare beskrivning av inkomstmåttan vi använder. Det första inkomstmåttet är "summa kontant bruttolön" under året enligt kontrolluppgift till Skatteverket (SKV) från arbetsgivare för anställda samt

egenföretagare i eget aktiebolag, och nettoinkomst från näringsverksamhet under året för övriga egenföretagare. Här är det bara inkomst från huvudsaklig förvärvskälla som används och hänsyn tas inte till att en person kan ha erhållit inkomst både från anställning och från näringsverksamhet under året. Det andra inkomstmåttet som används är "förvärvsinkomst" och summerar kontant bruttolön och inkomst av aktiv näringsverksamhet under förutsättning att inkomst av aktiv näringsverksamhet är positiv, i annat fall redovisar variabeln endast kontant bruttolön. Hänsyn tas alltså här till att man kan ha haft inkomst från flera källor under året. Det tredje inkomstmåttet är "förvärvsersättning" och inkluderar förvärvsinkomst plus ett antal arbetsrelaterade ersättningar som till exempel sjukpenning, föräldrapenning vid barns födelse eller adoption, tillfällig föräldrapenning för vård av barn, närståendepenning och rehabiliteringsersättning.

Både företagare med enskild firma, handelsbolag eller kommanditbolag och företagare i så kallade fåmansaktiebolag definieras av SCB som egenföretagare. Det går dock att göra en uppdelning dem emellan med hjälp av variabeln "yrkesställning". Försäkringskassan gör en tydlig uppdelning av dessa grupper genom att betrakta egenföretagare med eget aktiebolag som anställda i socialförsäkrings-sammanhang. Möjligheterna att vara frånvarande från arbete på grund av egen eller barns sjukdom eller då man blivit förälder är dock likartade för de båda grupperna av egenföretagare; man riskerar att förlora kunder och uppdrag om man är frånvarande från jobbet och den dagliga skötseln av företaget kan vara beroende av ägarens närvaro, även om det blir mindre påtagligt om det finns anställda.

Tack vare skillnaderna i socialförsäkringens utformning mellan egenföretagare med enskild firma och egenföretagare som driver ett aktiebolag men likheter när det gäller möjligheten att vara frånvarande från arbetet är det möjligt att göra en intressant analys och undersöka hur egenföretagande påverkar uttag av föräldrapenning, vård av sjukt barn och sjukpenning. Om de olika typerna av företagare beter sig på ett likartat sätt, kan det hävdas att det beror på egenföretagandets särart och att skillnader i utformning av socialförsäkringar är av mindre betydelse. Skulle ett resultat däremot vara att det finns skillnader i gruppernas beteende är det troligt att detta kan hänföras till skillnader i socialförsäkringen.

Andra centrala variabler som används i analysen, utöver information om yrkesställning, sjukpenning, föräldrapenning, a-kassa och

inkomst, är kön, ålder, utbildning, civilstånd, bostadsort (kommun) och antal hemmavarande barn 0–3 år. När uttag av föräldrapenning studeras begränsas analysen till gruppen personer som har små barn (0–3 år). Det är främst i denna grupp som uttag av föräldrapenning är aktuellt även om det är möjligt att utnyttja föräldradagar fram till dess att barnet fyller åtta år. Men när barnen fyllt fyra år har deras föräldrar använt nästan 80 procent av dagarna (Försäkringskassan 2011). Det innebär dock vissa begränsningar att studera föräldrar med barn 0–3 år eftersom det är vanligt att föräldrar tar ut största delen av föräldradagarna under barnets två första levnadsår. Därför kan ett lågt uttag i gruppen bero på att barnet, eller barnen, befinner sig i den övre delen av åldersintervallet. I det tillgängliga datamaterialet kan inte en mer detaljerad uppdelning efter barnets ålder göras.

6.4.1 Deskriptiv statistik

Egenföretagare och anställda skiljer sig åt i flera avseenden och olika grupper av egenföretagare skiljer sig i sin tur åt. I Tabell 6.1 visas en sammanställning av gruppernas genomsnittliga egenskaper. Egenföretagare är i genomsnitt sju år äldre än anställda. Framförallt gruppen 16–25 år är mindre vanligt förekommande bland egenföretagare, medan gruppen äldre än 55 år är betydligt vanligare förekommande bland egenföretagare. Kvinnor har i genomsnitt längre utbildning än män och de som har längst utbildning är kvinnor som driver ett eget aktiebolag. Det är också den gruppen som är äldst bland kvinnorna, i högst utsträckning är gifta, i minst utsträckning har små barn och har högst inkomster. Fem procent av dessa kvinnor är födda i ett land utanför Norden, EU15 och Nordamerika, vilket är högre än motsvarande andel bland män med eget aktiebolag. När det gäller inkomster har egenföretagare med eget aktiebolag högst inkomster, därefter kommer anställda medan egenföretagare med enskild firma har lägst inkomster. Detta gäller för både kvinnor och män. Eftersom ersättning från socialförsäringen i grunden beror på inkomst från arbete är det intressant att titta närmare på skillnader i inkomst mellan anställda och egenföretagare. Som nämndes ovan används tre olika inkomstmått. Oavsett vilket inkomstmått som används har egenföretagare med eget aktiebolag högst inkomster, därefter kommer anställda medan lägst inkomster registreras för övriga företagare. Det är intressant

att notera att den totala förvärvsinkomsten för kvinnliga egenföretagare är högre än om man enbart ser på inkomst från aktiv näringsverksamhet. Det förklaras troligen av att många kvinnliga egenföretagare är kombinatorer och därmed har en anställning vid sidan av sitt företagande.

Sist i Tabell 6.1 redovisas också andelen med en inkomst som överstiger 7,5 respektive 10 prisbasbelopp. Det kan vara relevant att se hur denna andel skiljer sig mellan grupperna när skillnader i inkomstkompensation diskuteras senare eftersom inkomster som överstiger dessa nivåer inte ersätts i socialförsäkringen. Över hälften av manliga egenföretagare med eget aktiebolag har en inkomst som överstiger 7,5 prisbasbelopp och bland kvinnliga egenföretagare är andelen nästan 45 procent. Det betyder att många i dessa grupper inte kommer att få kompensation för hela sin inkomst vid sjukdom. Andelen som har en inkomst som överstiger 10 prisbasbelopp är lägre men ändå förhållandevis hög, 25 procent bland männen och 14 procent bland kvinnorna. Andelen med inkomster över taken är högre bland män än bland kvinnor och andelen är högre bland anställda än bland egenföretagare med enskild firma.

Tabell 6.1 Deskriptiv statistik, 2008. Andelar i procent

	Män			Kvinnor		
	Anställda	Egenföretagare med enskild firma	Egenföretagare med eget aktiebolag	Anställda	Egenföretagare med enskild firma	Egenföretagare med eget aktiebolag
Andel av alla sysselsatta	89,2	6,2	4,6	95,3	3,5	1,2
Ålder, år (genomsnitt)	39,5	47,5	47,3	39,9	46,9	47,7
Åldersgrupper						
16–25 år	20,0	3,4	1,1	19,5	3,7	1,5
26–45 år	44,5	38,8	42,7	43,5	41,3	40,1
46–55 år	19,4	26,6	30,5	20,4	26,0	32,3
Äldre än 55 år	16,0	31,3	25,7	16,7	29,0	26,1
Andel med barn 0–3 år	12,3	10,7	12,3	12,7	11,1	9,4
Gift	37,3	50,7	58,8	40,8	56,6	63,0
Utbildning, år	12,0	11,3	11,9	12,4	12,0	12,6
Födelseland						
Sverige	86,7	82,6	92,9	86,7	82,9	90,3
Norden, EU15, Nordamerika	3,7	4,5	3,5	4,0	5,4	4,6
Övriga världen	9,6	12,9	3,6	9,3	11,6	5,1
Årsinkomster, kr						
Inkomst ^a	294 236	135 262	341 163	209 685	85 804	286 052
Förvärvsinkomst ^b	294 822	175 001	344 021	210 056	122 074	288 495
Förvärvsersättning ^c	300 811	179 526	349 185	221 400	129 208	297 471
Inkomst högre än 7,5 prisbasbelopp ^d	42,6	18,8	55,1	19,4	10,0	41,4
Inkomst högre än 10 prisbasbelopp	18,3	6,4	25,5	6,2	3,5	17,3
Antal observationer	2 270 277	158 051	115 758	2 304 762	85 488	29 352

Notera: ^a Anställda och företagare i eget AB: Summa kontant bruttolön m.m. under året, enligt kontrolluppgift till Skatteverket (SKV) från arbetsgivare. Egenföretagare: Nettoinkomst från näringsverksamhet under året. ^b Summa inkomst av förvärvskälla: Summerar variabeln kontant bruttolön och inkomst av aktiv näringsverksamhet under förutsättning att inkomst av aktiv näringsverksamhet är positiv, i annat fall redovisar variabeln endast kontant bruttolön. ^c Förvärvsinkomst och arbetsrelaterad ersättning: summa kontant bruttolön, inkomst av aktiv näringsverksamhet, sjukpenning, graviditetspenning, smittbärarpenning, sjuklönegaranti, skattepliktig arbetsskadeersättning, föräldrapenning vid barns födelse eller adoption, tillfällig föräldrapenning för vård av barn, närståendepenning och rehabiliteringsersättning. ^d Prisbasbeloppet baseras på förvärvsinkomst, dvs. "summa inkomst av förvärvskälla" (SCB, 2009).

6.5 Resultat

Innan skillnader i inkomstkompensation analyseras närmare, beskrivs skillnader i användning av föräldra- och sjukförsäkringen. Skillnader i användning av a-kassa samt skillnader i ersättningsnivå från a-kassa analyseras i ett separat avsnitt.

6.5.1 Användning av föräldra- och sjukförsäkringen

Skillnader i ersättningsnivåer kan bara analyseras bland dem som faktiskt använder sig av försäkringen, och det är därför intressant att se hur uttaget skiljer sig åt beroende på sysselsättningsform och kön. För att studera uttag av föräldrapenning begränsas urvalet till pappor och mammor med barn 0–3 år. Det framgår av Tabell 6.2 att det är vanligare att anställda pappor med barn 0–3 år har använt föräldrapenning under året än pappor som är egenföretagare med barn 0–3 år. Bland egenföretagare är det vanligare att företagare med eget aktiebolag har varit föräldralediga. I genomsnitt tar anställda pappor ut 25 dagar jämfört med ungefär 18 dagar för egenföretagare. Medeltalet inkluderar även pappor som tagit noll dagar. Om pappor som inte tagit ut några dagar exkluderas är skillnaden mindre mellan grupperna och att egenföretagare med enskild firma tar i genomsnitt ut ungefär tre dagar mer än anställda. Bland kvinnor är mönstret ungefär detsamma; det är vanligare bland anställda än bland egenföretagare att ha haft föräldrapenning. Dock är det ingen skillnad mellan de två grupperna av egenföretagare. Det är inte heller någon stor skillnad i antalet dagar som mammor med olika yrkesställning tar ut. Exkluderas de som inte tar ut några dagar, har egenföretagare med enskild firma tagit ut fler dagar i genomsnitt än anställda kvinnor.

Det kan finnas flera förklaringar till detta mönster. För det första framgår inte barnens exakta ålder i data och om det är så att egenföretagare i större utsträckning har barn som befinner sig i den övre delen av åldersspannet kan det vara så att deras barn redan har börjat på förskola och att föräldrarna av denna anledning inte är föräldralediga. En regressionsanalys med kontroller för bland annat föräldrarnas ålder samt antalet barn 0–3 år har skattats, och det finns egentligen inget skäl till att tro att egenföretagarnas barn, givet föräldrarnas ålder, systematiskt skulle vara äldre än de anställdas barn. För det andra är det möjligt att egenföretagarna, givet

barnets ålder, förbrukar sin föräldraledighet snabbare. Man kan maximalt ta ut sju dagars föräldraledighet i veckan, men det är också möjligt att ta ut färre dagar per vecka för att på så sätt få dagarna att räcka längre.

I regressionerna inkluderas även kontroller för ålder, antal barn i åldern 0–3 år, om man är gift eller inte, födelseregion, utbildning, bostadsort (kommun) samt bransch (42 kategorier). Resultaten presenteras separat för kvinnor och män i Tabell A1 i Appendix B. Först undersöks sannolikheten att överhuvudtaget ta ut föräldradagar för att sedan i gruppen som faktiskt tar ut dagar se hur antalet föräldradagar skiljer sig åt mellan anställda och egenföretagare. I linje med den deskriptiva analysen visar resultatet av regressionsanalysen att både manliga och kvinnliga egenföretagare är mindre benägna att ta ut föräldraledighet om de har barn mellan noll och tre års ålder. Men givet att man tar ut dagar, tar egenföretagare med enskild firma ut i genomsnitt fler dagar än vad anställda gör. Manliga egenföretagare med enskild firma tar i genomsnitt ut ungefär fyra fler dagar medan kvinnliga egenföretagare med enskild firma i genomsnitt tar ut 14 dagar mer än anställda. Manliga företagare med eget aktiebolag tar däremot ut färre dagar jämfört med pappor som är anställda. För kvinnor finns det ingen signifikant skillnad mellan anställda och företagare med eget aktiebolag.

Slutsatsen av denna analys är att det framförallt bland egenföretagare med enskild firma finns en stor spridning i hur man betar sig. Framförallt är det många pappor som inte tar ut någon föräldraledighet alls, medan de som gör det i genomsnitt tar ut fler dagar. Ett liknande mönster återfinns bland mammorna. Denna spridning skulle till viss del kunna förklaras av vilken typ av företag som man driver. I regressionsanalysen inkluderas också kontroller för bransch, dock på en förhållandevis grov nivå (42 kategorier), men detta verkar inte förklara skillnaden. Det ligger dock utanför ramen för detta kapitel att gå in mer i detalj på exakt vad det är som gör att grupperna skiljer sig åt. En bakomliggande förklaring kan vara att företagare som har anställda har lättare att kunna ta ut föräldraledighet, något som inte har tagits hänsyn till här.

Tabell 6.2 Andel mammor och pappor med barn 0–3 år som använt föräldrapenning^a under året samt antal uttagna föräldrapenningdagar i genomsnitt efter yrkesställning

Yrkesställning	Pappor			Mammor		
	Andel	Medel antal dagar	Medel antal dagar om antal dagar > 0	Andel	Medel antal dagar	Medel antal dagar om antal dagar > 0
Anställd	60,4	25,0	41,5	78,5	87,5	111,5
Egenföretagare med enskild firma	42,1	18,7	44,4	67,3	88,2	131,1
Egenföretagare med eget aktiebolag	48,3	18,1	37,5	67,5	73,2	108,5

^a Definition av att ha använt föräldrapenning är att antal nettodagar under året är större än noll.

Motsvarande analys har gjorts beträffande användning av sjukpenning. Dock kompliceras denna analys av att sjukpenning betalas ut från dag 15 för anställda och företagare med eget aktiebolag, medan startdagen för utbetalning för egenföretagare med enskild firma beror på deras val av karenstag. Har man till exempel valt sju dagars karenstid betalas ersättningen ut från dag åtta. I datamaterialet finns ingen information om val av karenstid. I en sammanställning gjord av ISF framkommer att omkring 54 procent av egenföretagarna med enskild firma hade en karenstid på en dag år 2008, vilket motsvarar grundkarensen det året. Omkring 42 procent hade aktivt valt tre dagars karenstid och bara omkring 2 procent hade valt en karenstid på 30 dagar (ISF 2012). Eftersom ersättning från sjukförsäkringen alltså börjar betalas ut efter olika lång sjukperiod för egenföretagare och anställda kan vi inte tolka skillnaderna i antal dagar med sjukpenning som skillnad i antal dagar man är sjuk. När anställda börjar få ersättning från Försäkringskassan har de redan varit sjuka i 14 dagar, medan egenföretagare i vissa fall börjar få ersättning utbetald redan efter den första sjukdagen. Detta kommer däremot inte utgöra ett problem när vi analyserar skillnader i ersättningsnivå, eftersom vi då räknar ut dag-ersättningen genom att dividera den totala ersättningen från sjukförsäkringen med antalet nettodagar med sjukpenning.

Som nämndes tidigare i kapitlet har en rapport från ISF visat att företagare överlag är mindre ofta sjukfrånvarande än anställda (ISF 2012). Det datamaterial som används för den empiriska analysen i detta kapitel visar att en högre andel bland egenföretagare med enskild firma har fått sjukpenning, både jämfört med anställda och

med egenföretagare med eget aktiebolag (se Tabell 6.3). Detta skulle eventuellt kunna förklaras av att egenföretagarna i genomsnitt är äldre, men även när kontroller för ålder samt en del andra bakgrundsvariabler inkluderas i en regressionsanalys framkommer det att egenföretagare med enskild firma är mer benägna att ha fått sjukpenning under året. Detta gäller dock bara för män. Kvinnliga egenföretagare är oavsett bolagsform sjukskrivna i mindre utsträckning än anställda kvinnor. Resultatet av regressionsanalysen presenteras i Tabell A2 i Appendix B.

Det framkommer också i Tabell 6.3 när det gäller män, att om egenföretagare med enskild firma tar ut sjukpenning gör de det under färre dagar än vad anställda gör. För egenföretagare med eget aktiebolag gäller det omvända. Av regressionsanalysen framkommer också detta mönster för män. Kvinnliga egenföretagare tycks mindre ofta använda sjukpenning men givet att man får sjukpenning, har man sjukpenning under fler dagar än anställda. En faktor som också kan påverka uttaget av sjukdagar för företagare med aktiebolag, är att de har ett sjuklöneansvar gentemot sig själva under de första 14 dagarna.

Det är svårt att förklara skillnaderna i användning av sjukpenning, eftersom karenstiden för egenföretagare skiljer sig åt och ofta är kortare än för anställda, dvs. Försäkringskassan börjar betala ut ersättning tidigare till egenföretagare med en kortare karenstid än 14 dagar än vad man gör till anställda.

Tabell 6.3 Andel som har mottagit sjukpenning^a under året samt antal uttagna sjukpenningdagar i genomsnitt efter yrkesställning

Yrkesställning	Män			Kvinnor		
	Andel	Medel antal dagar	Medel antal dagar om antal dagar > 0	Andel	Medel antal dagar	Medel antal dagar om antal dagar > 0
Anställd	7,0	5,0	70,6	12,5	8,7	69,7
Egenföretagare med enskild firma	11,9	7,8	66,0	12,8	10,1	79,0
Egenföretagare med eget aktiebolag	5,1	4,2	82,5	7,8	6,1	78,4

^a Definition av att ha använd sjukpenning är att antal nettodagar under året är större än noll.

6.5.2 Könsskillnader i inkomstkompensation från föräldra- och sjukförsäkringen

För att undersöka könsskillnader i inkomstkompensation beräknas dagersättningen genom att dividera det totala ersättningsbeloppet Försäkringskassan betalat ut under året med antal nettodagar med föräldrapenning respektive sjukpenning. I denna analys är det intressant att jämföra kvinnor och män med varandra, men det är också intressant att jämföra de olika sysselsättningsformerna med varandra. För att ge en så bra överblick som möjligt skattas en modell med så kallade interaktionstermer, vilket betyder att ersättningen som kvinnor erhåller jämförs med ersättningen män erhåller, att ersättningen egenföretagare erhåller jämförs med ersättningen anställda erhåller och att ersättningen kvinnliga egenföretagare erhåller jämförs med ersättningen kvinnliga anställda erhåller och att slutligen motsvarande jämförelse görs för män. Modellen som skattats beskrivs mer ingående i Appendix A.

Innan en närmare analys av skillnader i inkomstkompensation från föräldra- och sjukförsäkringen görs, studeras motsvarande skillnader i arbetsinkomst, förvärvsinkomst och förvärvsersättning. Arbetsinkomst består av inkomst från huvudsaklig förvärvskälla (anställd eller egenföretagare), förvärvsinkomst består av summan av inkomst från anställning och näringsverksamhet, och förvärvsersättning består slutligen av summan av inkomst från anställning och näringsverksamhet plus en rad ersättningar från socialförsäkringen. Utifrån regressionsresultaten som presenteras i Tabell A3 i Appendix B har de procentuella inkomstskillnaderna mellan olika grupper beräknats.

Beträffande jämförelsen av förvärvsinkomster för olika grupper framkommer följande⁷: anställda kvinnor har i genomsnitt 22,9 procent lägre (förvärvs)inkomst än män, manliga företagare med enskild firma har i genomsnitt 29,3 procent lägre inkomster än manliga anställda och manliga aktiebolagsägare har i genomsnitt cirka 11,3 procent högre inkomster än manliga anställda. För att jämföra inkomster mellan olika grupper av kvinnor adderas alla relevanta koefficienter från regressionsanalysen. För att ta reda på hur stor skillnaden i förvärvsinkomst mellan kvinnliga egenföretagare som driver enskild firma och anställda kvinnor är, måste skillnaden som egenföretagare i genomsnitt har adderas med skillnaden just för kvinnliga företagare, det vill säga, vi adderar -29,3 med +2,7 vilket

⁷ Skillnader uttryckt i procent har räknats ut som $e\beta_1$.

innebär att kvinnliga egenföretagare i genomsnitt har 26,6 procent lägre inkomst än vad anställda kvinnor har. Kvinnliga företagare med eget aktiebolag har å andra sidan drygt 16,2 procent högre inkomster än vad anställda kvinnor har om vi utför motsvarande beräkning. Eftersom estimatet för interaktionstermerna är positivt innebär det att kvinnor med enskild firma förlorar mindre i inkomst relativt anställda kvinnor och kvinnliga egenföretagare med aktiebolag tjänar mer relativt anställda kvinnor än vad som gäller för män. Detta resultat kan bero på att inkomsterna för kvinnor generellt sätt är lägre och spridningen också mindre.⁸

Gemensamt för alla grupper (kvinnor, egenföretagare och kvinnliga egenföretagare) är att skillnaden i förhållande till anställda män är mindre då vi studerar skillnader i förvärvsersättning. Detta är förväntat då förvärvsersättning inkluderar en rad inkomsttransfereringar som utjämnar skillnaderna i arbetsinkomst.

Beträffande skillnader i inkomst mellan anställda män och kvinnor är det värt att poängtera att det som studeras här är totala årsinkomster utan hänsyn till exempel till arbetstid. Därför är skillnaden på 23 procent mycket större än det könslönegap som till exempel Medlingsinstitutet räknar fram baserat på månadslöner (Medlingsinstitutet 2013). I regressionsanalysen som presenteras i Appendix B har inte heller hänsyn tagits till yrke, vilket vanligen betraktas som en variabel som förklarar mycket av könslönegapet för anställda. Skälet är att SCB inte samlar in information om yrke för egenföretagare i samma utsträckning som man gör för anställda.

Föräldrapenning

I Tabell A4 i appendix B, kolumn I, presenteras regressionsresultat från när dagersättning från föräldraförsäkringen analyseras. Anställda kvinnor har i genomsnitt 19,8 procent lägre dagersättning än vad anställda män har. Män med enskild firma får i genomsnitt också 19,8 procent lägre dagersättning än vad anställda män har. Av regressionsresultaten framgår också att kvinnliga egenföretagare som driver enskild firma i genomsnitt får 10,7 procent lägre ersättning än vad anställda kvinnor får. Detta betyder att manliga företagare med denna typ av företag förlorar mer i förhållande till anställda män än vad kvinnliga egenföretagare gör i förhållande till

⁸ I urvalet som används i denna analys är standardavvikelsen i männens förvärvsinkomst 292 689 jämfört med 209 661 för kvinnorna.

anställda kvinnor. Det är visserligen sant att kvinnor generellt får lägre dag ersättning än män, vilket kan förklaras av att de i genomsnitt har lägre inkomster och därmed lägre SGI, och det är också sant att egenföretagare får lägre ersättning än vad anställda får, men vi finner alltså att kvinnliga egenföretagare förlorar relativt sett mindre i termer av dag ersättning jämfört med kvinnliga anställda än vad manliga egenföretagare gör i förhållande till anställda män.

För egenföretagare med eget aktiebolag är bilden en annan. Manliga företagare i denna kategori får i genomsnitt 5,4 procent högre ersättning än manliga anställda och kvinnliga företagare med eget aktiebolag får 17,9 procent högre ersättning än vad anställda kvinnor får. Även här visar resultaten att kvinnliga företagare tjänar relativt sett mer än vad manliga företagare gör.

Det har i debatten hävdats att utformningen av socialförsäkringen kan verka hämmande på kvinnors vilja att bli egenföretagare eftersom kvinnor antas fästa ett högre värde vid en väl anpassad socialförsäkring. Och det kan mycket väl vara så att kvinnor tror att socialförsäkringen inte är utformad för att möta deras behov som egenföretagare. Men resultaten som presenteras här tyder på att kvinnor skulle förlora förhållandevis mindre på att vara egenföretagare än vad män skulle göra ur ett socialförsäkringsperspektiv. Detta resultat gäller för ersättning från föräldraförsäkringen. I nästa avsnitt studeras dag ersättning från sjukförsäkringen.

Sjukpenning

När könsskillnader i inkomstkomensation från sjukförsäkringen bland egenföretagare och anställda studeras, används inte samma urval som när ersättning från föräldraförsäkringen analyseras. Då begränsades analysen till mammor och pappor med små barn (0–3 år) som fått någon ersättning från föräldraförsäkringen under året. Nu ingår istället alla, men eftersom den logaritmerade dag ersättningen används i analysen av sjukförsäkringen innebär det att urvalet begränsas till dem som har fått någon ersättning från sjukförsäkringen under året. Samma typ av regression som tidigare skattas och interaktionstermer inkluderas så att jämförelsen kan göras över både kön och sysselsättningsform.

Regressionsresultaten som presenteras i Tabell A4, kolumn II, visar att kvinnor i genomsnitt har 9,3 procent lägre dag ersättning än män och företagare med enskild firma i genomsnitt har 18,0

procent lägre ersättning än anställda. Estimatet av interaktionstermen mellan kvinna och enskild firma är inte signifikant skilt från noll, vilket betyder att det inte finns någon statistiskt signifikant skillnad mellan vad manliga företagare får i förhållande till manliga anställda och vad kvinnliga egenföretagare får i förhållande till kvinnliga anställda. Däremot finner vi att kvinnliga företagare med eget aktiebolag också i sjukförsäkringen får en högre ersättning i förhållande till anställda kvinnor relativt vad manliga egenföretagare får i förhållande till manliga anställda. Manliga egenföretagare med eget aktiebolag har i genomsnitt 3,7 procent högre dag ersättning vid sjukdom än vad manliga anställda har, medan kvinnliga företagare med denna typ av företag i genomsnitt får 10 procent högre dag ersättning i förhållande till anställda kvinnor.

Det är inte rimligt att tolka dessa skillnader som kausala effekter av egenföretagande. Dag ersättningen beror på vilken SGI man rapporterat till Försäkringskassan, vilken i sin tur beror på faktisk inkomst. Valet att bli egenföretagare är troligen korrelerat med den förväntade inkomsten från egenföretagande, om man inte tror att man kan tjäna tillräckligt mycket som egenföretagare kommer man troligen inte att välja det alternativet. Storleken på (förväntad) inkomst beror på ett antal faktorer, som inte kan observeras men som troligen är korrelerade både med valet att bli egenföretagare och med inkomsten och därmed ersättning från socialförsäkringen. Dessa faktorer kan bland annat ha att göra med entreprenöriell förmåga. Sammantaget betyder detta att resultaten inte kan tolkas som att vilken person som helst kan få en högre ersättning om man till exempel valde att bli egenföretagare och startade ett eget aktiebolag. Det är troligt att det sker en kraftig selektion av arbetstagare in i företagande och kanske framförallt när det gäller företagare som driver aktiebolag eftersom det krävs en kapitalinsats på 50 000 kronor. Fram till mars 2010 krävdes en kapitalinsats på 100 000 kronor, vilket också var den relevanta insatsen för det år för vilket data används i detta kapitel.

6.5.3 Arbetslöshetsförsäkringen

Att analysera uttag av a-kassa för egenföretagare och anställda innebär en rad svårigheter. För det första innebär ju arbetslöshet per definition att man, just då, varken är anställd eller egenföretagare. Man har förvisso haft en viss form av sysselsättning innan

man blev arbetslös, men detta kan vara svårt att identifiera med hjälp av årsdata. Sysselsättningsstatus utgår från sysselsättning och inkomstslag under november månad. Definieras man som egenföretagare med utgångspunkt från denna månad samtidigt som man har varit registrerad som arbetssökande under året, är det förmodligen så att man var arbetslös innan man blev egenföretagare. Detta kapitel fokuserar framförallt på den omvända situationen där arbetstagaren först är egenföretagare respektive anställd men därefter blir arbetslös. Ett sätt att försöka komma runt problemet är att använda data från fler år. Därför kommer också data för år 2007 att användas och sysselsättningsstatus detta år kommer att vara utgångspunkten för att undersöka risken att vara arbetslös under 2008 samt ersättning från arbetslöshetsförsäkringen för dem som varit arbetslösa. Ytterligare ett problem är att man kan vara arbetslös utan att kvalificera sig för att få ersättning. Det kan till exempel hända om man inte varit medlem i någon a-kassa.

Det är svårt att få uppgifter om hur stor andel av anställda respektive egenföretagare som är medlem i en a-kassa, i synnerhet när det gäller egenföretagare. Siffror från Inspektionen för Arbetslöshetsförsäkringen (IAF) visar att år 2007 hade SmåA, a-kassan som speciellt riktar sig mot egenföretagare, knappt 120 200 medlemmar. I SCB:s sysselsättningsregister för år 2007 är cirka 355 000 personer definierade som egenföretagare, vilket skulle betyda att knappt 34 procent av egenföretagarna är med i en a-kassa. Görs en uppdelning efter kön framkommer det att ungefär 37 procent av kvinnliga egenföretagare är med i en a-kassa jämfört med 33 procent av manliga egenföretagare. Dock finns det andra a-kassor än SmåA, till exempel AEA, där egenföretagare också kan vara medlemmar, så detta får ses som grova uppskattningar. Om samma beräkningar görs för anställda, framkommer att cirka 84 procent av de anställda är medlemmar i en a-kassa. Vid en uppdelning efter kön ser man att 86 procent av kvinnliga anställda är medlemmar jämfört med 82 procent av manliga anställda. Andra siffror från Inspektionen för Arbetslöshetsförsäkringen (IAF) visar att fler kvinnor än män fick arbetslöshetsersättning år 2008. Detta år utbetalades också ett högre totalt belopp till kvinnor.⁹

Analysen av skillnader i ersättning för a-kassa baseras på ett mindre urval än tidigare. Av de skäl som beskrevs ovan begränsas urvalet till dem som var sysselsatta som egenföretagare eller anställda

⁹ Se www.iaf.se

i november 2007 och som 2008 erhållit ersättning från arbetslöshetskassan samt varit registrerade som arbetssökande.

I Tabell 6.4 görs en sammanställning dels av andelen i urvalet som har minst en dag i arbetslöshet under 2008, dels andelen som erhållit ersättning från a-kassan 2008. För alla grupper skiljer sig dessa andelar åt, där andelen som erhållit ersättning är lägre än andelen som har minst en dag i arbetslöshet. Högst andel arbetslösa återfinns bland anställda och lägst andel bland egenföretagare med eget aktiebolag.

Tabell 6.4 Arbetslöshet 2008 bland de som var anställda och egenföretagare 2007

Yrkesställning	Män		Kvinnor	
	Andel med minst en dag i arbetslöshet 2008	Andel med ersättning från a-kassa 2008	Andel med minst en dag i arbetslöshet 2008	Andel med ersättning från a-kassa 2008
Anställd 2007	7,2	5,1	6,2	6,9
Egenföretagare med enskild firma 2007	3,8	2,4	5,2	3,1
Egenföretagare med eget aktiebolag 2007	1,3	0,7	2,3	1,5

I Tabell A5 i Appendix B presenteras regressionsresultat från en regression där vi analyserar skillnader i dagersättning från a-kassan 2008 bland dem som var sysselsatta som anställda eller egenföretagare november 2007. Dagersättningen har beräknats som total ersättning från arbetslöshetskassan dividerat med totala antalet dagar i arbetslöshet under året.

Det är svårt att dra några långtgående slutsatser utifrån dessa resultat. Framförallt då det troligtvis är en selekterad grupp som inkluderas i urvalet, speciellt vad gäller egenföretagarna. Resultaten visar att dagersättningen från arbetslöshetsförsäkringen i genomsnitt är drygt 7 procent högre för anställda kvinnor än för anställda män. Detta stämmer överens med siffrorna från Inspektionen för arbetslöshetsförsäkringen som visade att ett högre totalt belopp från arbetslöshetsförsäkringen betalades ut till kvinnor än till män år 2008. Båda grupperna egenföretagare får betydligt lägre ersättning än vad anställda får, det handlar om en skillnad på ungefär 20 procent i dagersättning. Det kan finnas flera förklaringar. Företagare med enskild firma har i genomsnitt lägre inkomster än anställda och det är rimligt att det också påverkar ersättningen från

a-kassa. Men egenföretagare med eget aktiebolag har högre inkomster och får högre ersättning än anställda från både föräldra- och sjukersättningen. Det är troligt att nedläggningen av företaget föregås av en period med låga inkomster för företagaren och reglerna i arbetslöshetsförsäkringen säger dels att företagare måste lägga ner sin verksamhet helt och hållet för att få ersättning, dels att ersättningen kan utebli om ett företag som är lönsamt läggs ner. Det är alltså troligt att egenföretagarnas inkomster är låga under perioden närmast före nedläggningen. Reglerna säger också att ersättningen ska baseras på det senaste taxeringsbeslutet eller möjligen på de två senaste taxeringsbesluten maximalt 24 månader bakåt i tiden. För anställda är det troligt att sambandet mellan lön och arbetslöshetsrisk inte ser ut på detta sätt. Det finns alltså inte skäl att tro att anställda skulle ha särskilt låga inkomster just före arbetslöshetens inträdande, medan det är just detta vi kan förvänta oss för företagare.

Det kan också finnas selektion som påverkar resultatet. Egenföretagare, men även anställda, som anser sig ha väldigt låg risk att bli arbetslösa eller som anser att de inte har behov av ersättning från a-kassan vid eventuell arbetslöshet väljer helt enkelt inte att vara medlemmar i någon a-kassa. Det skulle alltså kunna vara så att det är egenföretagare som löper högst risk att gå i konkurrs och egenföretagare med de lägsta inkomsterna som väljer att vara medlemmar i en a-kassa.

Kvinnliga egenföretagare med enskild firma är de som erhåller lägst dag ersättning, medan det inte finns någon signifikant skillnad mellan manliga och kvinnliga företagare med eget aktiebolag.¹⁰

6.6 Sammanfattning och slutsatser

I detta kapitel har könsskillnader i inkomstkompensation bland egenföretagare och anställda analyserats. Analysen av ersättning från föräldra- och sjukförsäkringen visar för det första att skillnaderna mellan män och kvinnor i utbetald ersättning är mindre än motsvarande skillnader i inkomster från arbete. Analysen visar också att skillnaderna i dag ersättning mellan anställda och företagare med enskild firma är mindre än motsvarande skillnader i inkomster från arbete. En förklaring kan vara att det finns ett tak i

¹⁰ Detta framgår av att estimatet för interaktionstermen mellan kvinna och företagare med aktiebolag som presenteras i Tabell A3 inte är signifikant skilt från noll.

ersättningen. Försäkringskassan kompenserar inkomstförluster upp till 7,5 prisbasbelopp i sjukförsäkringen och upp till 10 prisbasbelopp i föräldraförsäkringen. Inkomstförluster därutöver kompenseras man inte för. Eftersom fler män än kvinnor och fler anställda än egenföretagare med enskild firma har inkomster som överstiger taket är det dessa grupper som missgynnas mest av taket. Allra mest missgynnas egenföretagare med eget aktiebolag när det gäller i vilken utsträckning inkomstförlust vid sjukdom eller föräldraledighet kompenseras från socialförsäkringen.

Sammantaget tyder resultaten på att de största skillnaderna återfinns i arbetsinkomst och inte i olika former av inkomstkompensation. För att minska skillnaderna i inkomstkompensation ytterligare krävs att arbetsinkomsterna mellan män och kvinnor utjämnas.

Analysen av ersättningen från arbetslöshetsförsäkringen visar dels att kvinnor i genomsnitt hade högre dag ersättning än män år 2008, dels att både företagare med enskild firma och företagare med eget aktiebolag hade betydligt lägre ersättning från a-kassan än vad anställda hade. Detta är anmärkningsvärt, i synnerhet då det gäller företagare med aktiebolag då de i genomsnitt har betydligt högre inkomster. En tolkning av resultatet är att det är aktiebolagsägare med störst risk att gå i konkurs eller har låga vinster som väljer att vara medlemmar i någon a-kassa. Gruppen företagare som är medlemmar i en a-kassa och därmed kvalificerar sig för att få ersättning skulle alltså vara starkt selekterad. En annan närliggande förklaring är att låg inkomst under perioden närmast före arbetslösheten är korrelerad med företagsnedläggningen. Ersättningen från a-kassan kommer då att baseras på en lägre inkomst än vad företagaren har i normalfallet.

Även om könsskillnader i inkomstkompensation är mindre än motsvarande skillnader i arbetsinkomst kan dock socialförsäkringens utformning påverka män och kvinnor olika när det gäller företagande. För det första kan den göra att kvinnor väljer egenföretagande i mindre utsträckning än män. För det andra kan det leda till att fler kvinnliga företagare tvingas lägga ner sina företag i samband med barnafödande och föräldraledighet, då uttaget av föräldraledighet fortfarande är högre bland kvinnor än bland män. Även om inte företaget läggs ner helt och hållet så kan det leda till sämre förtjänster. Detta är dock frågor som ligger utanför ramen för detta

kapitel men som kommer att analyseras ingående i framtida forskningsstudier.¹¹

Det är svårt att peka på hur utformningen av socialförsäkringen vad gäller kompensation vid föräldraledighet, sjukdom eller arbetslöshet skulle behöva ändras för att minska skillnaderna dels mellan könen, dels mellan olika sysselsättningsformer. Förekomsten av ett tak verkar ha en utjämnande effekt. Samtidigt kan inte taket vara för lågt eftersom det skulle minska incitamenten för höginkomsttagare att vara föräldralediga.

¹¹ Författaren erhöll 2011 ett treårigt projektbidrag från Vetenskapsrådet för att studera kvinnligt egenföretagande ur ett livscykelperspektiv.

Referenser

- Andersson Joona, Pernilla och Eskil Wadensjö (2008), *A Gender Perspective on Self-Employment Entry and Performance as Self-Employed*, IZA Discussion Paper No. 3581.
- Arbetslöshetskassornas Samorganisation (2013), *Så fungerar arbetslöshetsförsäkringen*, www.samorg.org, 2013-12-16.
- Boden, Richard J. (1996), "Gender and Self-Employment Selection: An Empirical Assessment", *Journal of Socio-Economics*, Vol. 25, s. 671–682.
- Boden, Richard J. (1999), "Flexible Working Hours, Family Responsibilities, and Female Self-Employment", *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 58, s. 71–83.
- Budig, Michelle J. (2006), "Intersections on the Road to Self-Employment: Gender, Family and Occupational Class", *Social Forces*, Vol. 84, s. 2223–2239.
- Carr, Deborah (1996), "Two Paths to Self-Employment?: Women's and Men's Self-Employment in the United States, 1980", *Work and Occupations*, Vol. 23, s. 26–53.
- Craig, Lyn, Abigail Powers och Natasha Cortis (2012), "Self-employment, work-family time and the gender division of labour", *Work, Employment & Society*, Vol. 26, s. 716–734.
- Cramer, Jan Salomon, Joop Hartog, Nicole Jonker och Mirjam van Praag (2002), "Low Risk Aversion Encourages the Choice for Entrepreneurship: an Empirical Test of a Truism." *Journal of Economic Behavior and Organization*, Vol. 48, s. 29–36.
- Croson, Rachel och Uri Gneezy (2009), "Gender differences in preferences", *Journal of Economic Literature*, Vol. 47, s. 448–474.
- Dohmen, Thomas., Armin Falk, David Huffman, Uwe Sunde, Jürgen Schupp och Gert G Wagner (2011), "Individual risk attitudes: measurement, determinants, and behavioral consequences" *Journal of the European Economic Association*, Vol. 9, s. 522–550.
- Douglas, Evan och Dean Shepherd (2002), "Self-employment as a career choice: attitudes, entrepreneurial intentions, and utility maximization", *Entrepreneurship Theory and Practice*, Vol. 26, s. 81–90.
- Försäkringskassan (2011), *Föräldrapenning. Båda föräldrarnas försäkring?*, Socialförsäkringsrapport 2011:13.

- Hammarstedt, Mats (2009), "Predicted earnings and the propensity for self-employment: Evidence from Sweden", *International Journal of Manpower*, Vol. 30, s. 349–359.
- Inspektionen för arbetslöshetsförsäkringen, www.iaf.se, 2013-12-12.
- Inspektionen för socialförsäkringen (ISF) (2012), *Sjukfrånvaro och vård av barn bland företagare: En analys av utvecklingen under 2000-talet*, Rapport 2012:8.
- Inspektionen för socialförsäkringen (ISF) (2013), *Sju dagars karens i sjukförsäkringen för egenföretagare: En effektutvärdering av reformen juli 2012*, Rapport 2013:10.
- Leung, Danny (2006), "The male/female earnings gap in self-employment", *Journal of Socio-Economics*, Vol. 35, s. 759–779.
- Medlingsinstitutet (2013), *Vad säger den officiella lönestatistiken om löneskillnaden mellan kvinnor och män 2012?* www.mi.se
- Moog, Petra och Uschi Backes-Gellner (2009), "Social capital and the willingness to become self-employed", *International Studies of Management and Organization*, Vol. 39, s. 33–64.
- Mångs, Andreas (2013), *Self-Employment in Sweden: A Gender Perspective*, Linnaeus University Dissertations No 146/213, Växjö: Linnaeus University Press.
- Parker, Simon (2009), *The Economics of Entrepreneurship*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Sanandaji, Nima (2012), *Socialförsäkring i förändring. Försäkring – ett lyft för kvinnors företagande!*, Svenskt Näringsliv, mars 2012.
- SCB (2012), *Nu för tiden. En undersökning om svenska folkets tidsanvändning år 2010/11*, Statistiska Centralbyrån, Levnadsförhållanden Rapport 123, www.scb.se
- SCB (2009), *Longitudinell Integrationsdatabas för Sjukförsäkrings- och Arbetsmarknadsstudier (LISA) 1990–2007*, Statistiska Centralbyrån, Arbetsmarknads- och utbildningsstatistik 2009:1, www.scb.se
- Simoes, Nadia, Sandrina Moreira och Nuno Crespo (2013), *Individual Determinants of Self-Employment Entry – What Do We Really Know?*, MPRA Paper No. 48403, University of Munich.
- SOU 2008:89, *Trygghetssystemen för företagarna*.

Sundin, Elisabeth och Malin Tillmar (2008), "Kvinnors företagande i spåren av den offentliga sektorns omvandling", i *Sesam öppna dig! Forskarperspektiv på kvinnors företagande*, Pär Larsson, Ulla Göransson och Magnus Lagerholm (red.), Vinnova, Vinnova rapport VR 2008:20.

Tillväxtverket (2012), *Entreprenörskapsbarometern 2012*, www.tillvaxtverket.se, 2013-12-12.

Wellington, Alison J (2006), "Self-employment: the new solution for balancing family and career?", *Labour Economics*, Vol. 13, s. 357–386.

Appendix A

Empirisk modell

Modellen som har skattats för att analysera könsskillnader i inkomst-kompensation kan något förenklad skrivas som

$$\ln y_i = \alpha + \beta_1 Kvinna_i + \beta_2 Egenftg_i + \beta_3 AB_i + \beta_4 Kvinna_i * Egenftg_i + \beta_5 Kvinna_i * AB_i + \delta X_i + \varepsilon_i \quad (1)$$

där $\ln y_i$ är logaritmen av den aktuella inkomsten eller ersättningen (kontant bruttolön, förvärvsinkomst, förvärvsersättning, föräldrapenning, sjukpenning eller arbetslöshetsunderstöd), $Kvinna$ är 1 om personen är en kvinna och 0 om det är en man, $Egenftg$ är en dummyvariabel som är lika med 1 om personen har en enskild firma, kommanditbolag eller handelsbolag och 0 annars, AB är en dummyvariabel som är 1 för en person som har ett eget aktiebolag och 0 annars. Interaktionstermen $Kvinna_i * Egenftg_i$ är 1 för en kvinna som är egenföretagare av denna typ och 0 annars och termen $Kvinna_i * AB_i$ är på motsvarande sätt 1 för en kvinna som har ett eget aktiebolag och 0 annars.

För att jämföra inkomster mellan olika grupper av kvinnor adderas alla relevanta procentsatser. För att till exempel ta reda på hur stor skillnaden i förvärvsinkomst mellan kvinnliga egenföretagare som driver enskild firma och anställda kvinnor är, måste skillnaden som egenföretagare i genomsnitt har (β_2) adderas med skillnaden just för kvinnliga företagare (β_4).

Appendix B

Tabell A1 Sannolikheten att ta ut föräldraledighet och givet att man gör det, antal dagar föräldraledighet man tar ut

	Pappor		Mammor	
	Uttag av föräldrapenning (ja/nej)	Antal dagar med föräldrapenning	Uttag av föräldrapenning (ja/nej)	Antal dagar med föräldrapenning
Anställd	referens	referens	referens	Referens
Egenföretagare med enskild firma	-0,137** (0,004)	4,173** (0,556)	-0,068** (0,005)	13,781** (1,148)
Egenföretagare med eget AB	-0,140** (0,004)	-2,636** (0,547)	-0,097** (0,009)	1,088 (1,904)
Ålder	0,005** (0,000)	-0,320** (0,019)	-0,002** (0,000)	-1,973** (0,036)
Antal barn 0–3 år	0,113** (0,002)	5,829** (0,238)	0,168** (0,001)	42,836** (0,402)
Gift	0,054** (0,002)	1,775** (0,217)	0,004** (0,002)	-6,826** (0,351)
Utbildning, år	0,005** (0,000)	1,351** (0,053)	0,024** (0,000)	-2,243** (0,088)
Sverige	referens	referens	referens	Referens
Norden, EU15, Nordamerika	-0,078** (0,005)	0,842 (0,595)	-0,073** (0,005)	8,611** (1,052)
Övriga världen	-0,163** (0,003)	-0,411 (0,372)	-0,098** (0,003)	10,857** (0,596)
Kommun	Ja	Ja	Ja	Ja
Bransch	Ja	Ja	Ja	Ja
Konstant	0,161** (0,008)	29,020** (1,056)	0,304** (0,008)	155,684** (1,677)
Antal observationer	308 440	182 276	302 950	236 701
R ²	0,049	0,049	0,058	0,081

Tabell A2 Sannolikheten att ta ut sjukpenning och givet att man gör det, antal dagar med sjukpenning man tar ut

	Män		Kvinnor	
	Uttag av sjukpenning (ja/nej)	Antal dagar med sjukpenning	Uttag av sjukpenning (ja/nej)	Antal dagar med sjukpenning
Anställd	referens	referens	referens	referens
Egenföretagare med enskild firma	0,029** (0,001)	-9,776** (0,727)	-0,008** (0,001)	3,985** (0,946)
Egenföretagare med eget AB	-0,035** (0,001)	8,766** (1,164)	-0,056** (0,002)	6,369** (1,827)
Ålder	0,002** (0,000)	0,984** (0,019)	0,003** (0,000)	0,718** (0,016)
Antal barn 0–3 år	0,005** (0,000)	-7,500** (0,561)	0,083** (0,001)	-13,491** (0,347)
Gift	-0,010** (0,000)	-5,231** (0,445)	-0,012** (0,001)	-1,851** (0,329)
Utbildning, år	-0,006** (0,000)	-2,008** (0,100)	-0,007** (0,000)	-1,315** (0,075)
Sverige	referens	referens	referens	Referens
Norden, EU15,	0,010** (0,001)	3,161** (0,980)	0,004** (0,001)	1,535* (0,761)
Nordamerika				
Övriga världen	0,025** (0,001)	13,275** (0,695)	0,013** (0,001)	10,416** (0,556)
Kommun	Ja	Ja	Ja	Ja
Bransch	Ja	Ja	Ja	Ja
Konstant	0,054** (0,001)	53,642** (1,662)	0,063** (0,001)	57,988** (1,307)
Antal observationer	2 520 839	183 559	2 408 473	299 623
R ²	0,024	0,036	0,030	0,034

Tabell A3 Könsskillnader i inkomst bland egenföretagare och anställda, logaritmerade inkomster, sysselsatta 16–64 år, 2008

	Kontant bruttolön och nettoinkomst av näringsverksamhet	Förvärvsinkomst	Förvärvsersättning
Variabler	lnincome	lnforvink	lnforvers
Kvinna (β_1)	-0,259** (0,001)	-0,260** (0,001)	-0,188** (0,001)
Enskild firma (β_2)	-0,491** (0,003)	-0,347** (0,003)	-0,354** (0,003)
Aktiebolag (AB) (β_3)	0,100** (0,003)	0,107** (0,003)	0,091** (0,003)
Kvinna×Enskild firma (β_4)	-0,037** (0,005)	0,027** (0,005)	0,012* (0,005)
Kvinna×AB (β_5)	0,047** (0,007)	0,048** (0,007)	0,018** (0,007)
Konstant	8,977** (0,004)	8,971** (0,004)	8,995** (0,003)
Antal observationer	4 885 217	4 882 947	4 882 986
R ²	0,299	0,299	0,321

Notera: Modellen innehåller kontroll för ålder, antal barn 0–3 år, gift, utbildning, födelseland, kommun och bransch. Robusta standardfel i parentes. ** p<0,01, * p<0,05.

Tabell A4 Könsskillnader i inkomstkompensation för föräldra- och sjukförsäkringen bland egenföretagare och anställda. Logaritmerad dag ersättning (ersättningsbelopp dividerat med antal nettodagar med föräldra- respektive sjukpenning). Interaktionsterm mellan kön och sysselsättningsform.

	Dagersättning från föräldraförsäkringen	Dagersättning från sjukförsäkringen
Kvinna (β_1)	-0,221** (0,002)	-0,098** (0,001)
Enskild firma (β_2)	-0,221** (0,006)	-0,198** (0,002)
Aktiebolag (AB) (β_3)	0,053** (0,006)	0,036** (0,004)
Kvinna×Enskild firma (β_4)	0,087** (0,009)	0,007 (0,004)
Kvinna×AB (β_5)	0,118** (0,012)	0,062** (0,007)
Konstant (α)	5,196** (0,007)	5,784** (0,003)
Antal observationer	418 164	483 364
R ²	0,189	0,187

Notera: Modellen innehåller kontroll för ålder, antal barn 0–3 år, gift, utbildning, födelseland, kommun och bransch. Robusta standardfel i parentes. ** p<0,01, * p<0,05.

Tabell A5 Könsskillnader i inkomstkompensation från a-kassa 2008
bland de som var sysselsatta som anställda eller egenföretagare
november 2007

	Dagersättning från a-kassa
Kvinna (β_1)	0,069** (0,005)
Enskild firma (β_2)	-0,214** (0,019)
Aktiebolag (AB) (β_3)	-0,210** (0,037)
Kvinna×Enskild firma (β_4)	-0,058* (0,029)
Kvinna×AB (β_5)	0,095 (0,064)
Konstant (α)	5,229** (0,019)
Antal observationer	161 134
R ²	0,039

Notera: Modellen innehåller kontroll för ålder, antal barn 0–3 år, gift, utbildning, födelseland, kommun och bransch. Robusta standardfel i parentes. ** p<0,01, * p<0,05.

7. Ålderspension och fattigdom

Dagens och framtidens pension för vissa utsatta grupper

Lennart Flood

7.1 Inledning

Ett antal rapporter har nyligen uppmärksammat brister och problem med det svenska allmänna pensionssystemet. Här skall framförallt nämnas den låga pension som vissa utsatta grupper får eller förväntas få men även frågan om finansiell stabilitet. Problem kopplade till den finansiella stabiliteten har bl.a. analyserats i den statliga pensionsåldersutredningen, som nyligen lämnat sitt betänkande.¹ Problemet med låga pensioner har visats i ett antal rapporter och utredningar.² Här kan exempelvis nämnas att pensionsmyndigheten nyligen visat att mer en tredjedel av dagens pensionärer kan klassificeras som fattiga.³ Bland de grupper som har hög risk för låga pensioner nämns kvinnor, utrikes födda, egenföretagare samt dem som saknar tjänstepension, dvs. grupper där pensionsbehållningen är låg och ingen extra inkomst kan förväntas. Som högriskgrupp gäller naturligtvis de individer som räknas in i flera av dessa grupper, exempelvis utlandsfödda kvinnor utan pensionsrättigheter från födelselandet.

Det övergripande syftet med denna studie är att kartlägga vilka som tillhör riskgrupperna för låga pensioner och därmed en låg framtida levnadsstandard. Inledningsvis kommer jag att redovisa och referera till några rapporter som baseras på information om pensionen för de som redan har ålderspension. Naturligtvis är utgångspunkten en jämförelse mellan män och kvinnor, men rapporten uppmärksammar speciellt situationen för de utrikes födda. Särskilt uppmärksammas de som kommit till Sverige som flyktingar, en grupp med svag koppling till arbetsmarknaden och därmed en liten pensionsbehållning och en låg framtida pension.

Den första delen i beskrivningen bygger på historiska data, dvs. information om de som redan är pensionärer. Pensionsinkomsten kommer att belysas med olika mått, disponibel inkomst, total pension och kompensationsgrad.

¹ <http://www.sou.gov.se/sb/d/17425>

² http://www.scb.se/statistik/_publikationer/AA9998_2009A01_BR_A40BR1102.pdf, Hedin och Sandberg (2013), Nygren och Morin (2011), Svärdman (2010, 2011) och Örneelius (2010).

³ <http://www.pensionsmyndigheten.se/presseminarium13.html>

Ett problem med att utgå från data över dem som redan i dag är pensionärer är att det inte säger något om det nya pensionssystemet. De som i dag får pension får sin pension huvudsakligen från det gamla systemet. För att beskriva det nya pensionssystemet ges i avsnitt 7.3 en sammanfattning av några studier som bygger på en framskrivning av pensionsgrundad inkomst och baserad på dessa prognoser har beräknat framtida förväntade pension. En sådan beskrivning ger en god bild av den framtida pensionen och även en god bild av vilka grupper som kan förväntas hamna i riskzonen till fattigdom.

Rapporten avslutas med en sammanfattning och några reflektioner. I ett appendix ges en beskrivning av det nya allmänna pensionssystemet.

7.2 Vilka har en låg pension

Den grundläggande principen i det nya allmänna pensionssystemet är enkel, pensionen bestäms av hur mycket du betalat in. Då den pensionsgrundande inkomsten främst beror på förvärvsinkomsten är det huvudsakligen antal år med förvärvsarbete som bestämmer pensionens storlek, men naturligtvis har även inkomstens storlek under dessa år betydelse.

De grupper i samhället som har en svag anknytning till arbetsmarknaden kommer med nödvändighet att få en låg allmän pension. Då arbetsinkomsten under hela livet räknas så kommer avbrott i arbetslivet men även perioder av deltidsarbete att få effekter. Givet den i grunden enkla principen för den allmänna pensionen är det inte svårt att identifiera vilka som löper risk för låga pensioner. Med det sagt är det ändå inte trivialt att mäta hur stora skillnaderna är i pensionsinkomster. Denna genomgång börjar med att redogöra för några rapporter som studerar skillnader i pensionsinkomster mellan män och kvinnor baserat på olika inkomstmått, sedan följer en noggrannare genomgång av situationen för de utrikes födda. Som redan nämnts är denna del helt och hållet baserad på historiska data. De resultat som redovisas här bygger således både på det nya och gamla pensionssystemet.

7.2.1 Disponibel inkomst

Pensionsmyndigheten presenterar utöver sin årsredovisning ett antal rapporter som beskriver de äldres inkomster. En nyligen genomförd undersökning, Lowen (2013), ger en beskrivning som bygger på individernas disponibla inkomster.⁴ Detta innebär en definition på disponibel inkomst (inkomst efter skatt och inklusive bidrag), som innebär att de vuxna individerna delar på de hushållsspecifika bidragen. Denna definition har inte samma tolkning när det gäller levnadsstandard som den hushållsspecifika, här görs t.ex. ingen justering för försörjningsbördan. Däremot är en fördel att den möjliggör en uppdelning för män och kvinnor. En sådan uppdelning av den disponibla inkomsten redovisas i Figur 7.1.

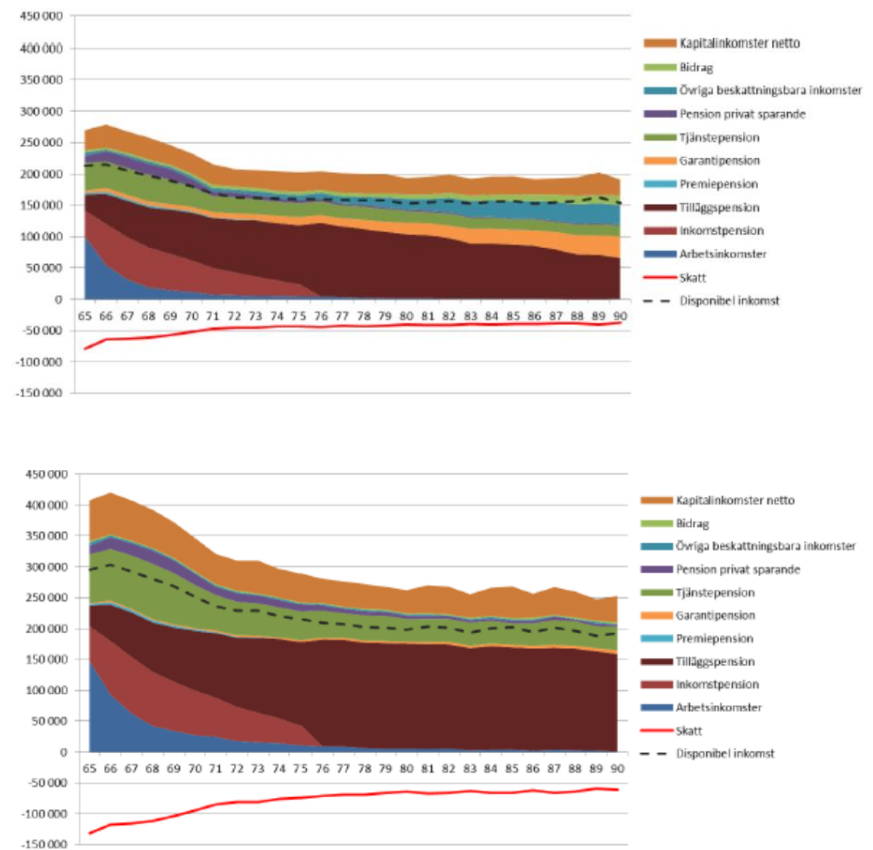
Vad som framförallt är informativt i pensionsmyndighetens rapport är uppdelningen i de äldres inkomster på olika inkomstslag. Vid 65 års ålder var männens disponibla inkomst drygt 70 000 kronor högre än kvinnornas år 2013. Arbetsinkomsten spelar en stor roll för att förklara denna skillnad, men även tjänstepensioner och kapitalinkomster har betydelse. Skillnaden i inkomstpensionen är inte lika stor, vilket förklaras av att taket i pensionssystemet begränsar den maximala pensionen. Som framgår är skillnaden stor mellan män och kvinnors totala pension (allmän, tjänste och privat), men skillnaden är inte lika stor då enbart den allmänna pensionen beaktas. De som är äldre än 76 år har enbart pension från det gamla systemet, och eftersom arbetsinkomsten är närmast obefintlig och även tjänstepensionen har mindre betydelse var även skillnaden i disponibel inkomst mellan män och kvinnor mindre. Skillnaden är lägre ju högre åldern är, för att vid åttio års ålder uppgå till drygt 40 000 kronor.

Det kan vara lockande att tolka dessa profiler som delvis bestämda av pensionssystemet. Exempelvis indexeringen av pensionsinkomsten gör att dessa minskar över tid; inkomst- och tilläggspensionen minskar relativt de förvärvsarbetandes inkomst genom följsamhets- eller eventuell balansindexering och garanti och den förmånsbaserade delen av tjänstepensionen är prisindexerad. Detta är en något vanskelig tolkning, som bara delvis förklarar de avtagande profilerna. En ytterligare förklaring är att sammansättningen av de olika åldersgrupperna skiljer sig åt. De yngre har i regel haft högre förvärvsinkomster och har därmed högre både all-

⁴ Underlaget är baserat på registerdata från det s.k. STAR-urvalet. Detta urval kan betraktas som ett utökat LINDA-urval; vi kommenterar LINDA senare.

män- och tjänstepension. En avsikt med att basera beräkningarna på prognostiserade framtida inkomster, vilket görs i avsnitt 7.3, är att undvika detta problem. Vid en framskrivning kan samma individer följas över tiden och betydelsen av pensionssystemets egenskaper som exempelvis betydelsen av indexering kan särskiljas.

Figur 7.1 Individuell disponibel inkomst för äldre kvinnor och män år 2013 (övre figur kvinnor och undre figur män)

Källa: Pensionsmyndigheten, Lowen (2013).

En intressant jämförelse som görs i rapporten visar att för hela gruppen äldre (65+) gäller att inkomsten reellt ökat med nästan 16 procent från 2006 till 2011 samt att inkomstnivån är ungefär densamma som för 28-åringarna. I detta perspektiv, baserat på genomsnittliga nivåer och individuell disponibel inkomst, framstår inte pensionärerna som någon låginkomstgrupp.

7.2.2 Total pensionsinkomst

En ytterligare rapport som har relevans för sammanställningen är Sjögren Lindquist och Wadensjö (2012). Här undersöks inkomstfördelningen bland pensionärer och då framförallt med fokus på dem med låga inkomster. Betydelsen av alla tre pelarna, allmän-, tjänste- och privat, framhålls. Informationen hämtas från SCB:s databas LINDA, som helt och hållet är baserad på registerinformation. Denna typ av data har flera fördelar: urvalsstorleken (år 2007 drygt 800 000 individer), kvalitén på informationen samt att individerna kan följas över tiden utan några stora bortfallsproblem. Baserat på LINDA-data från år 2007 var männens inkomst från allmän pension cirka 155 000 kronor och kvinnornas knappt 75 procent av detta. Författarna anser att skillnaden troligtvis kommer att minska då andelen förvärvsarbetande kvinnor gradvis har ökat.

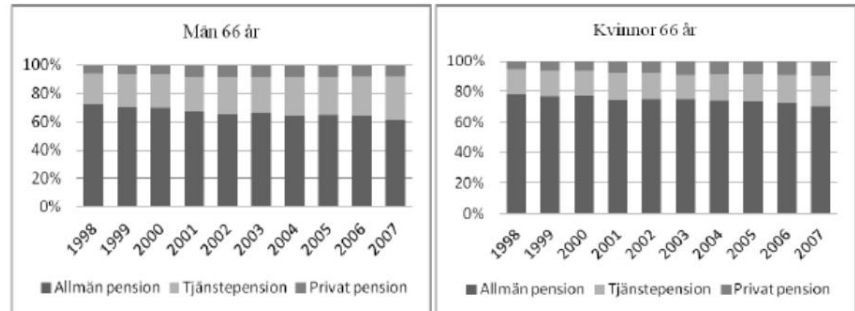
Betydelsen av tjänstepension framhålls och framförallt att andelen med inkomst från tjänstepension har stigit de senaste 30 åren. Särskilt kraftig har ökningen varit för kvinnor, där endast 20–40 procent fick tjänstepension i början av 1980-talet jämfört med 75–90 procent år 2007. För männen har ökningen i andelen varit mindre men däremot har ökningen i inkomst från tjänstepension varit kraftig. En fördubbling för männen mellan 66 och 70 år jämfört med en tiondel för kvinnorna. Här framgår betydelsen av inkomster över takbeloppet, vilka är betydligt vanligare bland männen. Det faktum att det allmänna pensionssystemet missgynnar dem med en inkomst över takbeloppet kompenseras av relativt höga tjänstepensioner.

I genomsnitt var kvinnornas årliga tjänstepension 20 000–30 000 kronor, där det lägre beloppet avser de äldre pensionärerna. Männen i åldrarna 66–70 år hade i genomsnitt en årlig tjänstepension på 55 000–75 000 kronor medan de äldre männens tjänstepensioner var cirka 40 000 kronor om året.

Bland männen hade cirka 40 procent av dem mellan 66 och 70 år inkomst från privat pensionssparande år 2007, vilket kan jämföras med 45 procent av kvinnorna i samma åldersgrupp. Andelen med inkomst från privat pension har fördubblats bland män och tredubblats bland kvinnor de senaste 20 åren. Trots detta är inkomsten från privat pension relativt blygsam. Detta framgår även av den redan nämnda uppdelningen av disponibel inkomst i Figur 7.1.

Andelen av den totala pensionen som kommer från den allmänna pensionen har minskat under den senaste 15-årsperioden, se Figur 7.2. För männen är det framför allt tjänstepensionen som har fått ökad betydelse, medan det för kvinnor framför allt är det privata pensionssparandet som har ökat.

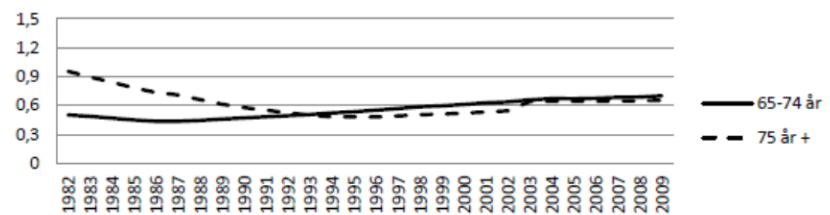
Figur 7.2 Andel av pensionen som kommer från allmän, tjänste- respektive privat pension för 66-åringar som har inkomst från allmän pension

Källa Sjögren Lindquist och Wadensjö (2012).

En beskrivning av kvinnornas andel av pensionsinkomsten ges i Figur 7.3. Figuren visar kvinnors medianinkomst från allmän- och tjänstepension som en andel av männens medianpension uppdelat på de två åldersgrupperna 65 till 74 år och 75 år eller äldre.

Figur 7.3 Kvinnors medianpension som en andel av männens pension

Källa Sjögren Lindquist och Wadensjö (2012).

I början av 1980-talet låg de yngre kvinnornas andel på drygt 40 procent av männens men år 2009 hade denna andel ökat till cirka 70 procent. För de äldre har utvecklingen varit en annan, i början av 1980-talet var kvinnornas pension lika stor som männens, men sedan minskade andelen kraftigt ned mot cirka 50 procent vid mitten av 90-talet för att sedan öka något. Den höga andelen vid

utgångspunkten förklaras av Sjögren Lindquist och Wadensjö som att en stor del av både män och kvinnor vid denna tid enbart erhöll folkpension, dvs. en pension som inte var beroende av tidigare arbetsinkomster. När en allt större andel av männen fick högre inkomstrelaterade pensioner, minskade kvinnornas medianpensioner som en andel av männens. Den ökande andelen under 2000-talet för de äldsta kvinnornas kan delvis förklaras av förändringar i statistiken. Före 2003 inkluderades inte pensionstillskottet i pensionsinkomsten. År 2003 och därefter ersattes folkpension och pensionstillskott av garantipension och denna ligger på en högre nivå än folkpensionen.

7.2.3 Kompensationsgraden

Vår genomgång av pensionärernas villkor har så här långt använt olika mått för att beskriva den ekonomiska situationen. Ett mått som hittills inte nämnts är den s.k. kompensationsgraden. Kompensationsgraden är pensionens andel av slutlönen. I den ekonomiska teorin är det främst kompensationsgraden som framhålls. Det är denna som har betydelse för individens sparande och pensionsbeslut. Detta utgår från att de flesta vill behålla sin levnadsstandard som pensionärer. Det kan därför vara relevant att ge en beskrivning av en studie som utnyttjar kompensationsgraden.

Folksam har i några rapporter kartlagt pensionernas storlek för dem som redan tagit ut sin ålderspension. Här väljer vi att utgå från Svärdman (2010). Som nämnts är ett skäl till att framhålla rapporten att den kompletterar de studier som redan diskuterats för att den utgår från kompensationsgraden. Det finns dock inte ett enhetligt sätt att definiera kompensationsgraden; olika inkomstbegrepp kan användas, olika perioder före och efter pensioneringen, samt olika urval beträffande vilka individer som ingår. Svärdman utgår från den genomsnittliga förvärvsinkomsten från de sista fyra åren före pension. Studien som även den baseras på LINDA inkluderar enbart individer som är födda i Sverige eller som har ett invandringsår som ligger minst 30 år bakåt i tiden och inkluderar födelsekohorter mellan 1938 och 1942. Utgångspunkten är den totala pensionen, där allmän, tjänste- och privat pension ingår.

Ett intressant bidrag är beskrivningen av kompensationsgradens förändring över tiden. För de äldsta ligger nivån på cirka 86 procent, men för de yngsta har den minskat till 81 procent. Denna

minskning är speciellt stor för kvinnorna, där pensionsnivån minskar från 87,2 till 79,9 procent av slutlönen. Här bör påpekas att Svärman jämför bruttolön mot bruttopension, dvs. före beskattning. Skulle vi ta hänsyn till skillnaden i beskattning mellan lön och pension sänks pensionsnivån med uppskattningsvis 3–4 procentenheter. Jobbskatteavdraget sänker skatten på arbetsinkomster och detta innebär en sänkt kompensationsgrad.

Orsaken till att den totala pensionen minskar som andel av slutlönen är att kompensationsnivån i den allmänna pensionen successivt minskar med 11,6 procent, från 61,3 procent av slutlönen för årskull 1938 till 54,2 procent för årskull 1942. För kvinnorna minskade den allmänna pensionen med 12,8 procent och motsvarande minskning för männen var 10,4. Samtidigt har tjänstepensionssystemens kompensationsnivå förstärkts under samma period, från 16,7 till 19,2 procent av slutlönen. Den privata pensionens andel av slutlönen har däremot minskat något och ligger på drygt 7 procent för respektive årskull.

Även om kompensationsgraden är ett rimligt mått för att beskriva den ekonomiska förändringen som följer av att gå i pension, är det inte helt oproblematiskt när det gäller att beskriva problemet med fattigpensionärer. Hela begreppet bygger på en normal arbetsinkomst före pension. För den som saknar eller enbart har en låg inkomst exempelvis från försörjningsstöd eller sjukersättning kan även en låg pension innebära en högre inkomst och därmed en kompensationsgrad större än 100 procent. De grupper som får lägst kompensationsgrad är istället höginkomsttagarna, dvs. de med en inkomst över taket, framförallt höginkomsttagare, som inte har någon tjänstepension.

7.2.4 Utrikes födda och andra utsatta grupper

Som utgångspunkt för att beskriva situationen för de utrikes födda används en rapport av Flood och Mitrut (2010). Rapporten fokuserar på pensioner för speciellt utsatta grupper, närmare bestämt de som invandrat till Sverige från ett land utanför OECD-området. Ett OECD-land tjänar här som en markör för ett rikt land med hög ekonomisk standard. De som invandrat till Sverige från ett land utanför OECD är huvudsakligen flyktingar. Ett gemensamt tema i rapporten är att kontrastera de ekonomiska förutsättningarna för dessa utrikes födda män och kvinnor mot de villkor som gäller för

inrikes födda. Speciellt kommer skillnader mellan olika födelsekohorter att uppmärksammas. Det enkla skälet till att uppmärksamma kohortskillnader är att vi inte enbart önskar kommentera den historiska situationen utan även den förväntade framtida pensionen för dem som i dag är i yrkesaktiv ålder.

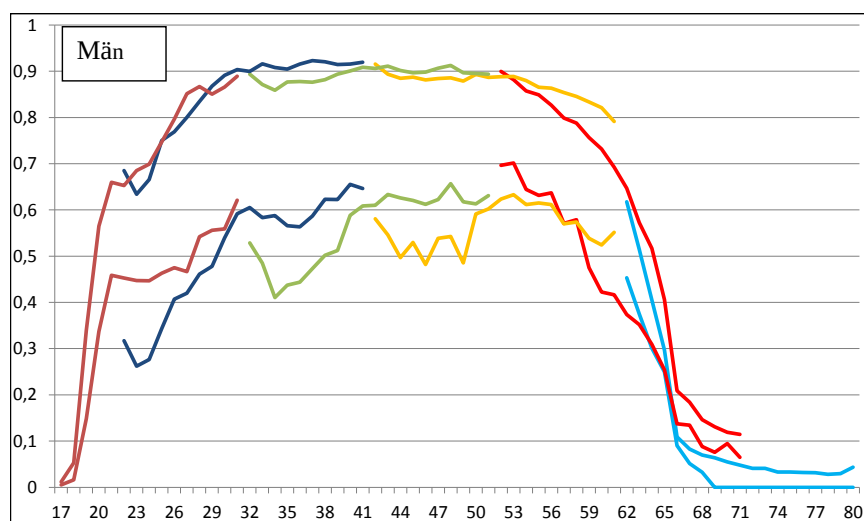
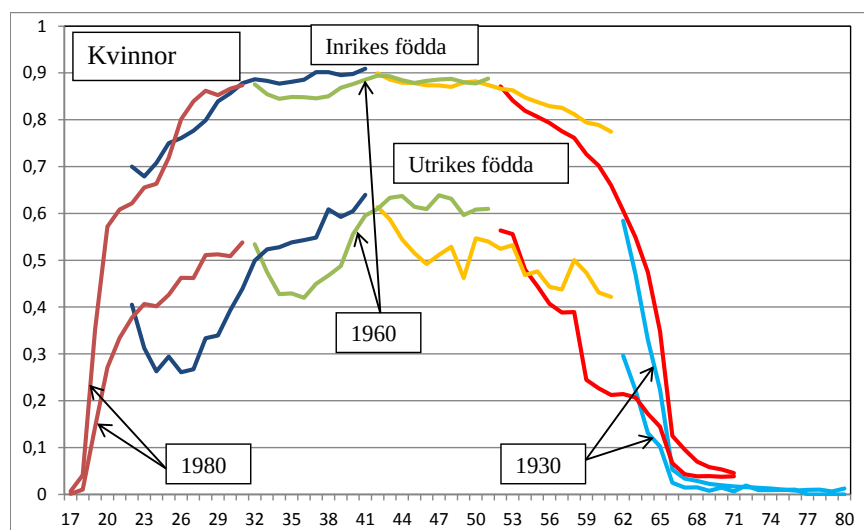
Den information som utnyttjas av Flood och Mitrut kommer från LINDA. Analysen utgår från ett representativt urval av Sveriges befolkning för varje år från 1992 till 2011 där enbart individer som är födda mellan 1930 och 1980 ingår. Flood och Mitrut utnyttjar data från 1992–2007 men här i denna sammanställning har vi uppdaterat dessa data till år 2011.

Urvalet som utnyttjas för både den deskriptiva delen och den senare analysen har delats in efter födelsekohort, kön och födelse-land. En beskrivning av de länder som ingår ges i Flood och Mitrut, men här kan nämnas att antalet utrikes födda äldre än 16 år och från ett land utanför OECD, uppgick till mer än 600 000 individer i Sverige år 2007. Antalet ursprungsländer var drygt 140 och de tio länder som flest kom ifrån är i storleksordning Irak, Jugoslavien, Iran, Bosnien-Hercegovina, Chile, Libanon, Somalia, Thailand, Syrien och Rumänien. Dessa länder svarade för mer än 60 procent av alla födda i länder utanför OECD.⁵

Som redan nämnts är en förutsättning för att få en hög allmän pension en hög livsinkomst och många år i landet. En faktor av fundamental betydelse är därför antal år med arbetsinkomst. Figur 7.4 visar på skillnader i sysselsättning mellan födelseland, kön och ålder/kohort. Vi har definierat en individ som arbetande om inkomsten från arbete överstiger 50 000 kronor per år mätt i 2011 års priser. Den översta panelen visar sysselsättningen definierad på detta sätt för kvinnor och den nedre för män. Notera de stora skillnaderna i förvärvsfrekvenser mellan inrikes- och utrikes födda.

⁵ Som synes förekommer även sådana länder där att invandringen inte kan klassificeras som flyktinginvandring.

Figur 7.4 Andel sysselsatta kvinnor och män efter födelseland och födelsekohort, år 1992 till 2011

Not: Individen räknas som sysselsatt om årsinkomsten från arbete och näringsverksamhet överstiger 50 000 kronor (2011 års priser). Urvalet omfattar åldersgruppen 17–81 år.

Födelsekohorter från vänster till höger: 1980, 1970, 1960, 1950, 1940 och 1930. Profilen för kohorten 1980 startar år 1997, dvs. de år då de är 17 år, för alla andra kohorter är startåret 1992.

Källa: Egna beräkningar baserade på LINDA-data från perioden 1992–2011.

För att förklara figuren kan det vara lämpligt att börja med kvinnor och de två profiler som börjar längst till vänster, dvs. andelen sysselsatta bland dem som var födda 1980. Dessa individer var 17 år 1997 och naturligtvis är sysselsättningen vid så unga år närmast obefintlig. Sysselsättningen ökar sedan snabbt och då speciellt för de inrikes födda. För dessa var den genomsnittliga nivån strax under 60 procent vid 20 års ålder och för de utrikes födda strax under 30 procent. Sedan följer en period där ökningen i sysselsättning sker något långsammare, delvis en effekt av att många är i utbildning. Vid 31 års ålder ligger andelen på något under 90 procent jämfört med drygt 60 procent för de utrikes födda. Till stora delar gäller denna beskrivning även männens sysselsättning. På samma sätt som för de yngsta kan de övriga födelsekohorterna följas och gemensamt är den stora skillnaden i sysselsättning för inrikes respektive utrikes födda.

Vilken betydelse har konjunkturläget och arbetslöshetens nivå när det gäller inträdet till arbetsmarknaden? Arbetslösheten var mycket låg i början av nittioåret, drygt 2 procent för åldersgruppen 16–64, men på grund av nittiotalskrisen ökade den till cirka 10 procent 1993 för att sedan mellan 1998 och 2001 sjunka ned mot 6 procent. Efter finanskrisen 2008 har den ökat för att 2011 ligga på cirka 8 procent.⁶ Vi börjar följa de olika födelsekohorterna 1992 (frånsett den yngsta kohorten som börjar 1997), dvs. när den djupa ekonomiska krisen slog till med följande kraftiga ökning av arbetslösheten. Det är de grupper som har svårast att få fäste på arbetsmarknaden som drabbas i tider av kris. Denna förklaring är i överensstämmelse med utvecklingen för de utrikes födda. Följ exempelvis den kvinnliga 1970-kohorten. År 1992 var dessa individer 22 år och för inrikes födda var andelen sysselsatta 70 procent jämfört med 40 procent för de utrikes födda. Tre år senare hade andelen för utrikes födda sjunkit till drygt 25 procent men för de inrikes födda hade den ökat. Krisen påverkade alla individer men effekten var betydligt större för utrikes födda, och då speciellt för kvinnor. Effekten av 90-talskrisen kan sedan följas kohort för kohort, och vad som är ett genomgående mönster är att nedgången var mycket kraftigare för de utrikes födda.

En komplikation i denna jämförelse är att sammansättningen av urvalet ändras, för de inrikes födda är urvalet relativt homogent (till stor del samma individer över tid), men när det gäller de utrikes-

⁶ <http://www.ekonomifakta.se/sv/Fakta/Arbetsmarknad/Arbetsloshet/Arbetsloshet/>.

födda förändras det år från år då invandringen ändras. Nyanlända invandrare förändrar sammansättningen av de olika födelsekohorterna och naturligtvis är det de nyanlända som har störst svårighet att få en anställning. Här bör särskilt uppmärksammas de stora flyktinggrupper som kom till Sverige i början av nittioalet på grund av kriget i Jugoslavien och detta sammanföll dessutom med krisen i Sverige. Således bidrar många nyanlända till den stora minskningen i sysselsättningen under nittiotalskrisen.

Ytterligare en effekt av krisen var att utträdet från arbetsmarknaden påskyndades. För äldre kohorter och framför allt för utrikes födda innebar krisen ett snabbt utträde. Se exempelvis hur snabbt andelen sysselsatta minskade för de utrikes födda i 1940-kohorten. För kvinnorna låg andelen på cirka 56 procent 1992 och bara fyra år senare hade den sjunkit till 40 procent.

Finns det några indikationer på väsentliga kohorteffekter? Som synes framstår inga stora skillnader mellan de inrikes födda. Ett intressant undantag är för de äldre, notera den relativt stora skillnaden vid 61 års ålder för de födda 1950 jämfört med 1940. Här kan jobbskatteavdraget och kanske det nya pensionssystemet vara en förklaring. För de utrikes födda är det relativt stora kohorteffekter. Mönstret är att yngre kohorter hade en högre förvärvsfrekvens än de äldre. Tag som en illustration den yngsta kohorten och kvinnor. År 2007 när de var 27 år var förvärvsfrekvensen betydligt högre än för kohorten född 1970 i samma ålder. En komplikation vid denna jämförelse är naturligtvis den redan nämnda nittiotalskrisen men även förändringar i de utrikes föddas sammansättning. En positiv tolkning är trots allt att det tyder på en ökad integration men det finns ett flertal alternativa och eventuellt samverkande förklaringar.

För att sammanfatta; andelen sysselsatta är klart lägre för utrikes födda än för inrikes födda, och för de flesta kohorter i aktiv ålder ligger förvärvsfrekvensen under 60 procent för kvinnor och under 70 procent för männen. Redan här kan vi konstatera ett huvudproblem när det gäller utrikes föddas ålderspension. Anknytningen till arbetsmarknaden är så låg att det inte finns något pensionssystem baserat på livsinkomster som kan ge en hög pensionsinkomst. Det är dessutom så att för de yngre utrikes födda med många år kvar till pensionen men med en mycket stor andel som inte arbetar så kommer detta att påverka pensionen. År utan förvärvsarbete tidigare under livet innebär en lägre allmän pension och det är svårt att kompensera för detta senare i livet.

Naturligtvis är det så att det inte enbart är förvärvsfrekvensen som spelar roll utan även inkomsten. I Tabell 7.1 redovisas inkomstskillnaderna baserade på de som har en arbetsinkomst, dvs. en inkomst större än 50 000 kronor/år. Här redovisas skillnaderna i kohorternas inkomst i relation till svensk födda mäns inkomst.

I stort sett framgår samma skillnader som vi tidigare framhållit. Utrikes födda personer har lägre nivåer, med ett undantag, män födda 1930–34. Eftersom vi här enbart inkluderar dem som har en inkomst beror dessa skillnader på olika lönenivå och arbetstid. Som synes har utrikes födda kvinnor en inkomst relativt svenska män på mellan 64–77 procent. Dessa andelar bör tolkas med en viss försiktighet för de äldre grupperna, då det är relativt få äldre som arbetar. Om vi bortser från de relativt höga andelarna för de äldre, framgår det att andelen var relativt konstant för kohorterna 1940 till 1970 men för den yngsta kohorten var andelen något större, nästan 70 procent, vilket möjligen kan tolkas som en ökad integration. När det gäller de små inkomstskillnaderna för de utrikes födda äldre männen kan de förklaras av att dessa män haft en längre arbetstid. Notera att de som tillhör 1930- och 1940-kohorterna hade en högre eller nästan lika hög inkomst jämfört med de inrikes födda svenskarna. Detta speglar igen en hög arbetstid efter 65 års ålder, vilket i sin tur naturligtvis kan bero på låga pensioner för utrikes födda. Här kan även framhållas att data visar på en stor andel egenföretagare bland de äldre utrikes födda, naturligtvis kan detta återigen bero på en låg allmän pension.

Tabell 7.1 Genomsnittlig arbetsinkomst i relation till inkomsten för inrikes födda män under åren 1992–2011 för personer med en årsinkomst över 50 000 kronor, uppdelat efter födelseland, kön och kohort

Kohort	Utrikes födda		Inrikes födda
	Män	Kvinnor	Kvinnor
1930–1934	1,07	0,77	0,73
1935–1939	0,94	0,68	0,70
1940–1944	0,87	0,67	0,71
1945–1949	0,81	0,66	0,72
1950–1954	0,76	0,64	0,73
1955–1959	0,75	0,64	0,72
1960–1964	0,75	0,65	0,72
1965–1969	0,78	0,64	0,72
1970–1974	0,84	0,67	0,74
1975–1979	0,86	0,69	0,78

Not: Arbetsinkomst avser inkomsten från arbete och näringsverksamhet. Urvalet omfattar åldersgruppen 17–81 år.

Källa: Egna beräkningar baserade på LINDA-data från perioden 1992–2011.

I Flood och Mitrut redovisas även förändringen i inkomst för dem som har en inkomst. En svenskfödd man i 1975-kohorten ökade sin inkomst med mer än 300 procent från 1992 till 2007. För de övriga var inkomstutvecklingen betydligt långsammare: 200 procent för inrikes födda kvinnor, 180 procent för de utrikes födda männen och enbart 66 procent för de utrikes födda kvinnorna. För de utrikes födda var således både de genomsnittliga nivåerna lägre och ökningen långsammare.

Fokus har nu varit på att beskriva inkomst av arbete, vilket är naturligt då detta har en direkt betydelse för framtida pensionsnivåer. Inte desto mindre finns det många andra indikatorer på nuvarande och framtida levnadsstandard. I Flood och Mitrut redovisas såväl kapitalinkomsten som förmögenhet. Rent generellt gäller att detta förstärker bilden av de stora skillnaderna mellan inrikes och utrikes födda. Detta gäller både kapitalinkomster och real såväl som finansiell förmögenhet. Då information om individernas förmögenhet inte finns efter år 2007 finns ingen möjlighet att studera utvecklingen under senare år, dvs. den bild som ges i Flood och Mitrut är fortfarande den mest aktuella.⁷

⁷ När förmögenhetsskatten avskaffades så upphörde även insamlingen av förmögenhetsdata.

En förmögenhetstillgång av speciellt intresse är privat pensions-sparande. Information om storleken av ett privat pensionssparande finns enbart indirekt i LINDA genom förekomsten av storleken på avdraget för detta sparande. De förmögenhetsdata som redovisas här bygger på en metod som presenteras i Flood och Klevmarken (2008). I korthet går denna metod ut på att använda LINDA-data för att beräkna individens förmögenhet genom att ackumulera årligt sparande och göra ett antagande om årlig avkastning. Då även inkomst från privat pensionssparande ingår i LINDA tas även hänsyn till eventuella pensionsuttag och följande minskning av förmögenheten.

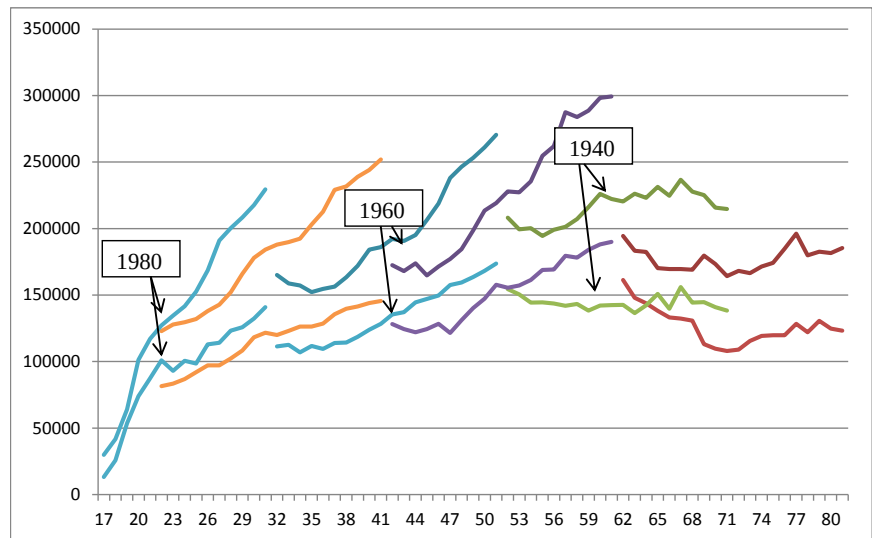
Beräknad på detta sätt framgår det att de inrikes födda hade en betydligt större privat pensionsförmögenhet. De svenskfödda männen födda 1950 hade vid 61 års ålder i genomsnitt drygt 200 000 kronor, vilket är cirka 50 000 kronor mer än de svenskfödda kvinnorna. Motsvarande nivåer för de utrikesfödda är betydligt lägre cirka 70 000 och 45 000 för män respektive kvinnor.

För att sammanfatta resultaten visar data att inrikes födda har betydligt mer ekonomiska resurser än utrikes födda, både vad gäller inkomst och förmögenhet. Med tanke på att Sverige är ett utvecklat välfärdssamhälle är det inte nödvändigtvis så att inkomst- och förmögenhetsskillnader innebär stora skillnader i levnadsstandard. För att få en bild av hur skillnader i levnadsstandard ser ut studerar vi nu disponibel inkomst (inkomst efter skatt och inklusive bidrag), där vi även justerat för försörjningsbördan.

Figur 7.5 nedan visar skillnader i hushållens disponibla inkomst beroende på kohort och födelseland. Profilerna visar återigen en betydligt högre nivå för de inrikes födda jämfört med de utrikes födda. För yngre kohorter var ökningen snabbare och för äldre kohorter var avtrappningen långsammare för inrikes födda än för utrikes födda. Trots allt är detta vad som kan förväntas. För svenska hushåll bestod en stor andel av inkomsten av arbetsinkomster vilka följer den genomsnittliga löneutvecklingen, dvs. är inkomstindexerade, och för utrikes födda kommer en större andel av inkomsten från transfereringar som är prisindexerade eller indexerade genom politiska beslut. Betydelsen av arbetsinkomster framstår extra tydligt i de hushåll där genomsnittsåldern ligger i intervallet 55–60 år. De inrikes födda femtitalisterna hade en disponibel inkomst på omkring 300 000 kronor, vilket var nästan dubbelt så mycket som inkomsten för de utrikes födda. I denna åldergrupp var förvärvsaktiviteten hög bland de inrikes födda och

därmed kommer en hög andel av den disponibla inkomsten från arbetsinkomst. De utrikes föddas disponibla inkomst kom i större utsträckning från bidragssystemen, vilket resulterar i betydligt lägre inkomster. Går vi sedan till åldersgruppen 65, i vilken en stor andel är ålderspensionärer, finner vi att inkomstskillnaden mellan inrikes och utrikes födda var kraftigt reducerad men fortfarande väsentlig. För de äldsta hushållen är den genomsnittliga skillnaden 50 000 kronor per år eller mer. Med tanke på att detta inkluderar alla bidrag såsom bostadstillägg och eventuellt äldreförsörjningsstöd så tyder detta på väsentliga skillnader i levnadsstandard.

Figur 7.5 Ekonomisk standard efter födelseland och kohort under perioden 1992–2011

Not: 2011 års priser. Ekonomisk standard är definierad som hushållets disponibla inkomst justerad för försörjningsbördan. Här har denna justering gjorts genom att använda den s.k. EU-skalan, dvs. 1 för första vuxna, 0,5 för varje ytterligare hushållsmedlem 14 år och äldre och 0,3 för varje barn yngre än 14. Åldern avser genomsnittet för de vuxna individerna i hushållet.

Källa: Egna beräkningar baserade på LINDA-data från perioden 1992–2011.

Naturligtvis är det även av intresse att närmare studera hur stora nivåerna och skillnaderna är för de som redan uppnått sin pensionsålder och därför visas avslutningsvis i tabell 7.2 pensionsinkomsten för de äldre kohorterna, födda 1930–34, 1935–39 och 1940–44, vid olika ålder. Vi presenterar resultaten som tidigare i relation till inkomsten för inrikes födda män. Som ett exempel har

en utrikes född man som är 65 år och född under perioden 1930–34 i genomsnitt 69 procent av motsvarande inkomst för en inrikes född man. Som synes är detta en liknande andel som gäller inrikes födda kvinnor, men för utrikes födda kvinnor är nivån betydligt lägre (47 procent). För yngre kohorter var nivåerna lägre för utrikes födda men högre för inrikes födda kvinnor. Notera att utrikes födda kvinnor 65 och äldre i 1940–44-kohorten enbart hade en pension motsvarande 36–41 procent av inrikes födda mäns pension.

Tabell 7.2 Genomsnittliga pensionsinkomster år 2011, uppdelade efter födelsekohort, kön och nationalitet samt i relation till inkomsten för inrikes födda män

Ålder	Utrikes födda Män			Utrikes födda Kvinnor			Inrikes födda Kvinnor		
	1930 –34	1935 –39	1940 –44	1930 –34	1935 –39	1940 –44	1930 –34	1935 –39	1940 –44
61	0,90	0,86	0,72	0,67	0,69	0,65	0,69	0,72	0,71
65	0,69	0,62	0,49	0,47	0,37	0,36	0,67	0,69	0,68
70	0,53	0,60	0,58	0,38	0,43	0,41	0,66	0,68	0,69
75	0,63	0,66		0,48	0,52		0,70	0,69	
80	0,66			0,52			0,73		

Not: Inkomsten avser alla pensionsinkomster; allmän, tjänste, privat- och naturligtvis även eventuell garantipension.

Källa: Egna beräkningar LINDA 2011.

Det ska nämnas att inkomsten avser all pensionsinkomst; allmän-, tjänste-, privat- och naturligtvis även eventuell garantipension. Den låga pensionen för utrikes födda kan både bero på låga inkomster under tiden i yrkesaktiv ålder och få bosättningsår i Sverige. Data tillåter att vi redovisar antalet bosättningsår. År 2007, vid 65 års ålder, var det genomsnittliga antalet bosättningsår i Sverige 22 år för utrikes födda, dvs. långt från de 40 år som krävs för full garantipension. Dessutom innebär det även att många får en reducerad inkomstpension eftersom det krävs 30 års intjänande för att erhålla full tilläggspension (tidigare ATP och folkpension).⁸

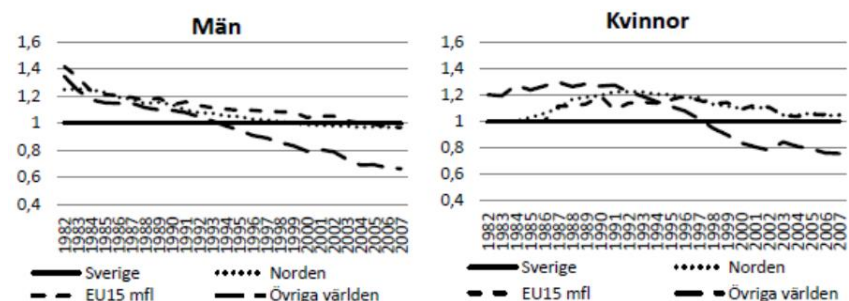
För att sammanfatta: en genomgång av ekonomiska resurser visar att invandrare från ett land utanför OECD-området har väsentligt sämre förutsättningar att få en rimlig levnadsstandard som pensionärer än de som är födda i Sverige.

⁸ Som nämns i appendix gäller speciella regler för flyktingar vid beräkningen av bosättningsår.

Som ett komplement till rapporten av Flood och Mitrut redovisar vi även några ytterligare resultat från den redan nämnda rapporten av Sjögren Lindquist och Wadensjö. En fördel är att de även redovisar pensionernas förändring över tid.

En intressant beskrivning av pensionen för de utrikes födda ges i Figur 7.6. I början av 1980-talet hade utrikes födda män högre pensioner än inrikes födda män oavsett födelseregion. Från början av 90-talet har denna bild ändrats dramatiskt. För de som är födda i Norden eller EU15 m.fl. har pensionsnivåerna konvergerat mot nivån för dem som är födda i Sverige.⁹ Sedan början av 2000-talet finns det knappt några skillnader i medianpensioner mellan män födda i Sverige, andra nordiska länder och EU15 m.fl. Som synes har däremot andelen för gruppen ”övriga världen” minskat kraftigt ned till cirka 60 procent år 2007.

Figur 7.6 Utrikes föddas medianpensionsinkomster (allmän- och tjänstepension) som andel av inrikes föddas medianpensionsinkomster

Källa: Sjögren Lindquist och Wadensjö (2012).

Kvinnor som är födda utanför Norden och EU15 m.fl. har sedan slutet av 1990-talet lägre medianpension än inrikes födda kvinnor och skillnaden år 2007 uppgår till något under 80 procent.

När det gäller de som är födda utanför EU15 m.fl. visar resultaten i Sjögren Lindquist och Wadensjö en stor överensstämmelse med de som tidigare presenterats i Flood och Mitrut. Det är en stor överlappning mellan de grupper som ingår i EU15 m.fl. och de som klassats som tillhörande ett land utanför OECD. Till skillnad från Flood och Mitrut visar Sjögren Lindquist och Wadensjö hur de

⁹ EU15 m.fl. definieras som de konventionella EU15-länderna tillsammans med Schweiz, Nordamerika, Australien, Nya Zeeland och Japan.

olika gruppernas pensioner förändrats över tid. De utrikesfödda som erhöll pension på 80-talet hade haft en hög anknytning till arbetsmarknaden. Här finns naturligtvis de stora grupper av arbetskraftsinvandrare som kommit till Sverige sedan 40-talet. Från början av 70-talet har invandringens sammansättning ändrats och en ökad flyktinginvandring och låg förvärvsfrekvens har medfört låga pensioner som slår igenom i låga pensionsandelar för dessa grupper under de senaste decennierna. Låga inkomster och få års vistelse i Sverige leder till låga pensioner som troligen endast i få fall uppvägs av pensioner från hemlandet.

Utöver de utrikes födda framhåller författarna ytterligare grupper som riskerar låga pensioner. En sådan grupp är egenföretagare med låga inkomster, framförallt de som saknar en kompletterande pension. Enligt en nyligen genomförd studie, Svärdman (2011), saknar en fjärdedel av egenföretagarna pensionssparande, dvs. de sparar varken privat eller via företaget. Gruppen egenföretagare är stor och växer, vilket gör det angeläget att speciellt studera denna grupp, många egenföretagare är dessutom utrikesfödda.

En annan utsatt grupp består av dem som har haft mycket låga inkomster och därför får garantipension. Sjögren Lindquist och Wadensjö refererar till en studie av Hans Olsson (2011) som framhåller att under den närmaste tiden bedöms ungefär 25 procent av de nya pensionärerna få en garantipension. År 2008 var det 778 000 personer som fick garantipension varav 15 procent fick fullt belopp. Nästan hälften av de kvinnliga pensionärerna i åldern 65–70 år fick garantipension. Bland äldre är det än vanligare att få garantipension. Till exempel får drygt 80 procent av kvinnorna mellan 80–85 år och över 90 procent i åldern 90 år och äldre garantipension. Andelen män som får garantipension är mycket lägre. I åldersgruppen 65–70 år fick drygt 10 procent av männen garantipension. En fjärdedel av män mellan 80–85 år och hälften av männen i åldersgruppen 90 år och äldre får garantipension. Som redan nämnts innebär dessutom prisindexeringen av garantipensionen att de grupper som är beroende av denna inkomst kommer att tappa i sin inkomstutveckling jämfört med dem som får den inkomstindexerade inkomstpensionen.

En annan grupp med risk för låga pensioner är anställda, som inte är täckta av tjänstepensioner. Tjänstepensionen är viktig främst för dem som har haft inkomst över taket i allmänna pensionen, men inte bara för dem. Drygt 90 procent av de anställda arbetar på företag som är täckta av kollektivavtal och har därigenom tjänste-

pension. De som saknar en tjänstepension är främst de som arbetar i företag med få anställda, de med de högsta och lägsta lönerna och egenföretagare.

Sjögren Lindquist och Wadensjö ger en bild som väl överensstämmer med den tidigare diskussionen. Kvinnor har en lägre pension än männen. Speciellt utsatta är de utrikes födda från fattigare länder och då framför allt kvinnor.

7.3 Framtidens pensioner

De resultat som utnyttjar historiska data visar med tydlighet på lägre nivåer för kvinnor än för män och betydligt lägre nivåer för utrikes födda än för inrikes födda. En viktig fråga är huruvida det allmänna pensionssystemet på sikt kommer att utjämna dessa skillnader. Vi kommer att försöka besvara denna fråga genom att göra en prognos på de pensionsgrundande inkomsterna fram till dess att individerna går i pension och sedan beräkna deras förväntade pension.

Den stora fördelen med att basera analysen på simulerade framtida data är att detta tillåter en mer renodlad analys av egenskaperna i pensionssystemet. Genom att beräkna pensionen för både yngre och äldre kohorter kan vi isolera de effekter som beror på det nya systemet jämfört med de gamla. Genom de långa framskrivningar som görs, ofta 40–60 år, kan vi särskilja effekten av indexeringen, som redan nämnts är detta en mycket viktig fråga som får en avgörande betydelse för utfallen på lång sikt. Till sist ger beräkningar som bygger på långsiktiga framskrivningar även en möjlighet att kontrollera för sammansättningen i urvalet. Genom att utgå från ett givet urval och låta detta åldras kontrolleras för att urvalets sammansättning inte ändrats, samma individer ingår hela perioden; de blir bara äldre.

Följande genomgång bygger på två olika modeller för framskrivning av pensionsgrundad inkomst. I Flood och Mitrut (2010) används en enkel prognosmodell för sannolikheten av förvärvsarbete och givet arbete så beräknas lönen. Den alternativa och betydligt mer komplicerade SESIM modellen simulerar en åldrande befolkning med ambitionen att fånga upp många av de beslut som vi människor måste fatta över vår livscykel. Här bildas och splittras familjer, barn föds och genomgår en utbildning och går ut på arbetsmarkanden och får en lön och pensionsrättigheter. Eftersom

familjens sammansättning simuleras och inkomster bidrag och skatter beräknas, kan även hushållets disponibla inkomst beräknas. Möjligheten att beräkna disponibel inkomst är det särskiljande draget mellan en avancerad modell som SESIM eller enklare modeller, som enbart prognosticerar pensionsgrundande inkomst.

En tidig analys som utgår från simuleringsmodellen SESIM redovisas i Flood (2004a, 2004b, 2007) och Flood m.fl. (2008). Här var syftet att visa på den långsiktiga egenskapen av det nya pensions-systemet. Ingen uppdelning görs för män och kvinnor eller födelse-land och beräkningarna bygger på kompensationsgraden baserad på total pension.

Framskrivningen görs till 2040 och kompensationsgraden beräknas baserat på den genomsnittliga inkomsten fem år före pensionen, här antas att alla pensioneras vid 65 och sedan används den genomsnittliga inkomsten de fem första åren efter pension som en referens (även perioden 5–10 år efter används). Individer som får sin pension från det gamla och nya systemet ingår och enligt resultatet minskar kompensationsgraden för de yngre födelsekohorterna. Således ett resultat i överensstämmelse med både Lowen (2011) och Sjögren Lindquist och Wadensjö (2012). En förväntad framtida minskning av kompensationsgraden förefaller robust och bekräftas även av pensionsmyndighetens beräkningar redovisade i pensions-systemets årsredovisning.¹⁰ Ett skäl till denna minskning är att det äldre ATP-systemet var mer generöst, men ett argument som förtjänar att framhållas, vilket även görs i årsredovisningen, är att den förväntade livslängden ökar. Om detta påverkar individen så att pensionsbeslutet senareläggs, kommer det att leda till en mindre minskning eller eventuellt en oförändrad kompensationsgrad. Detta är en väsentlig fråga som vi återkommer till senare.

Som nämndes tidigare är en stor fördel med långsiktiga simuleringar att detta tillåter en närmare analys av konsekvensen av indexeringen av pensionerna. I de ovan nämnda simuleringarna framhålls problemet med följsamhetsindexeringen, dvs. att den allmänna inkomstpensionen är inkomstindexerad minus 1,6 procentenheter. Framförallt visas på de långsiktiga konsekvenserna av detta när det gäller andelen fattigpensionärer.

Ett sätt att visa effekten av följsamhetsindexeringen är att utgå från den beräknade pensionsinkomsten i relation till de förvärvs-arbetandes inkomster. En sådan beräkning genomfördes i Flood

¹⁰ Orange Rapport. Pensionssystemets årsredovisning 2012, s. 58–62.

m.fl. (2008). Enligt resultaten uppgick den beräknade inkomsten för de yngsta pensionärerna till mellan 75 och 80 procent av de förvärvsarbetandes inkomster. Nivån var något högre för de äldre, och som redan nämnts kan detta förklaras av att det äldre ATP-systemet gav en högre nivå. Effekten av följsamhetsindexeringen är sedan att pensionen minskar relativt inkomsten för dem som arbetar. (Arbetsinkomsten ökar med inkomstindex och allmänna inkomstpensionen med inkomstindex minus 1,6). Beräkningarna visar att den relativa pensionen vid åttio års ålder för de yngre kohorterna hamnar under 50 procent av genomsnittlig inkomst för de förvärvsarbetande.¹¹ Att den genomsnittliga inkomsten är så låg relativt den för de arbetande, innebär naturligtvis att den för många individer är betydligt lägre. Om vi som vanligt definierar fattigdom som en inkomst under 60 procent av medianinkomsten, innebär detta en hög andel fattigpensionärer. Beräkningar i Flood m.fl. (2008) visar på att för kohorten 1955 så kan cirka 20 procent av pensionärshushållen klassificeras som fattiga vid 80 års ålder.

Ett bidrag från denna typ av analys är att visa på att vissa delar i pensionssystemet inte är långsiktigt hållbara. Prisindexering av garantipensionen givet en real ekonomisk tillväxt gör att den relativa inkomsten för de fattigaste minskar och till slut når orimligt låga nivåer. Den långsiktiga effekten av följsamhetsindexeringen är också oroande. Indexeringens betydelse för de mest utsatta grupperna uppmärksammas även i Flood och Mitrut (2010).

I Flood och Mitrut görs som tidigare nämnts en mer fokuserad analys av de grupper där risken för fattigdom är som störst. Vi har tidigare sammanfattat resultaten baserade på historiska data och här följer en beskrivning baserad på en prognos om framtida pensioner. Den framskrivning som görs bygger inte på SESIM utan på en betydligt enklare metod. Som utgångspunkt beräknas först, för varje individ i urvalet, den ackumulerade pensionspoängen och inkomsten år 2007.

Givet pensionsbehållningen är nästa steg att beräkna den framtida pensionsbehållningen för varje individ fram till 65 års ålder. För de äldsta kohorterna behöver detta naturligtvis inte göras. En individ född år 1930 var 65 år 1995 och en individ i den yngsta kohorten, född 1975, kommer att fylla 65 år 2040. För att beräkna pensioner för alla individer vid 65 års ålder behövs således en framskrivning till 2040. I princip kan detta göras genom att skriva fram

¹¹ Notera att i dessa beräkningar har garantipensionen inkomstindexerats. Om inte detta görs, erhålls orimligt låga nivåer över tid.

den pensionsgrundande inkomsten direkt, men det är nödvändigt att ta hänsyn till att det förekommer perioder utan någon sådan inkomst. Två olika modeller används, där först sannolikheten beräknas för att en individ har en positiv pensionsgrundande inkomst och sedan, givet en sådan inkomst, storleken på denna beräknas. De beräknade framtida pensionsgrundande inkomsterna används sedan för att beräkna pensionsbehållningen vid 65 års ålder. Givet pensionsbehållning, antal år med inkomst och antal bosättningsår kan allmän pension (inkomstpension, garantipension, tilläggspension och premiepension) beräknas.

En väsentlig förutsättning i dessa beräkningar är att de enbart utgår från urvalet 2007, och detta urval sedan följs tills alla fyllt 65. Det sker således ingen in- eller utflyttning under framskrivningen och dessutom antas att alla individer lever till minst 65 års ålder. Alternativet är naturligtvis att skriva fram urvalet givet att det sker en fortsatt in- eller utvandring, detta kräver då en uppskattning av framtida in- och utvandring vilket naturligtvis är komplicerat.

För den här typen av långsiktiga prognoser har det en stor betydelse vilka antaganden om real tillväxt och inflation som görs. Flood och Mitrut antar två procents årlig inflation under perioden 2010–2040 och en nominell ökning på avkastningen i premiepensionen med fem procent per år. Vi återkommer till indexeringens betydelse såväl i resultatgenomgången som i våra avslutande reflektioner.

Resultaten redovisas som den allmänna ålderspensionen vid 65 års ålder i relation till pensionen för en inrikes född man, och på samma sätt som tidigare presenteras resultaten för olika födelsekohorter. Tabell 7.3 visar att den beräknade genomsnittliga pensionen för inrikes födda kvinnor vid 65 års ålder i den äldsta kohorten motsvarade 77 procent av den genomsnittliga pensionen för inrikes födda män. Som väntat, med tanke på den bakgrund som gavs i det tidigare avsnittet som baserades på historiska data, har utrikes födda en lägre nivå: utrikes födda män har 63 procent och utrikes födda kvinnor har 56 procent. Dessa beräkningar innehåller endast små inslag av prognosfel eftersom denna kohort var nära 65 år redan vid utgångsläget. För dessa äldre har således pensionen huvudsakligen beräknats baserat på observerad pensionsbehållning. Prognosinslaget ökar sedan med de yngre kohorterna för att för de yngsta bestå av cirka 30 års prognos. För de inrikes födda kvinnorna är relationen till de inrikes födda männen stabil. Den svaga ökningen från 77 till 79 procent speglar en något ökad förvärvsfre-

kvens och därmed högre arbetsinkomst (relativt de inrikes födda männen). För de utrikes födda visar prognosen först en något minskande nivå jämfört med de inrikes födda männen fram till kohorten 1956–1960 och sedan sker en viss ökning för de yngre kohorterna. Återigen är förklaringen en något ökad andel med marknadsarbete. För den yngsta kohorten ligger nivån på 73 procent för männen och 59 procent för kvinnorna.

Tabell 7.3 En prognos av allmän pensionsinkomst vid 65 års ålder för olika födelsekohorter, kön och nationaliteter i relation till motsvarande inkomst för inrikes födda män

Kohort	Utrikes födda		Inrikes födda
	Män	Kvinnor	Kvinnor
42–45	0,63	0,56	0,77
56–60	0,59	0,53	0,79
71–75	0,73	0,59	0,79

Not: Inkomsten avser allmän pension, dvs. inkomst-, premie- och garantipension. Antaganden, en inflation på två procent/år och en nominell PPM-avkastning på fem procent/år.

Källa: Egna beräkningar baserade på prognosmodeller och LINDA-data.

De relativt låga andelarna för de utrikes födda visar på ett allvarligt problem. Som den tidigare beskrivningen tydligt visat har gruppen utrikes födda som ingår i vår analys svagare ekonomiska resurser mätt med varje tänkbart ekonomiskt mått: pensionssparande, real och finansiell förmögenhet, inkomst av kapital och disponibel inkomst. De utrikes födda är en grupp som till stora delar är helt beroende av inkomsten från den allmänna pensionen. Som redan beskrivits är det även så att inkomsten från allmän pension minskar över tiden relativt inkomsten för den yrkesverksamma befolkningen. Flood och Mitrut framhåller att detta kan innebära en allmän pension för de utrikesfödda som på lång sikt motsvarar cirka 30–40 procent av de yrkesverksammas inkomster, denna låga nivå är dessutom den genomsnittliga nivån. För personer med än lägre pension är detta naturligtvis ett ännu större problem. För att den relativa inkomststandarden inte ska vara alltför låg bör den allmänna pensionen för de grupper där detta är den enda inkomstkällan inte vara alltför liten.

Flood och Mitrut visar även på betydelsen av garantipensionen för låginkomsttagare. För den äldsta kohorten utrikes födda kvinnor utgör garantipensionen nästan 15 procent av den totala pen-

sionen, Motsvarande andel stiger till drygt 26 procent för 1950-kohorten för att sedan minska till drygt 12 procent för de yngsta kohorterna av utrikes födda kvinnor. Motsvarande profil gäller även för de utrikes födda männen men nivån är lägre. För de inrikes födda är nivåerna betydligt lägre för männen, som högst 2 procent, och för kvinnorna cirka 10 procent. Som synes minskar andelen kraftigt för de yngre. Den enkla förklaringen till att denna andel minskar är att garantipensionen är prisindexerad. Då vi utgår från en real tillväxt kommer garantipensionens storlek relativt inkomstpensionen att urholkas år efter år.

Flood och Mitrut analyserar även effekten av antalet bosättningsår för de utrikes födda. Antalet bosättningsår påverkar naturligtvis alla delar i pensionssystemet; ju färre år i Sverige desto mindre möjlighet att tjäna in till en full pension. Antalet bosättningsår påverkar även möjligheten att få full garantipension. Det faktum att det krävs 40 år av boende i Sverige för att få full garantipension gör detta till en försvårande omständighet för utrikes födda. Här bör det påpekas att flyktingar med uppehållstillstånd numera har rätt att tillgodoräkna sig fler försäkringsår än bosättningsår när det gäller garantipensionen. Flood och Mitrut argumenterar för att det kan vara rimligt med en generös bedömning av bosättningsår för alla utrikes födda som saknar pensionsrättigheter från det egna födelselandet.

Avslutningsvis presenteras en simulering som utgår från en inkomstindexering av garantipensionen och där dessutom alla utrikes födda ges rätt till full garantipension. Som framgår av Tabell 7.4, medför detta en betydligt högre pension för samtliga grupper, inklusive för inrikes födda kvinnor, relativt inrikes födda män. Inrikes födda kvinnor i kohorten 1971–1975 har nu nästan 90 procent av männens pension jämfört med nästan 80 procent då garantipensionen var prisindexerad. För de utrikes födda blir naturligtvis ökningen betydligt större. För den yngsta kohorten utrikes födda män ökar andelen av en inrikes född mans pension från 78 till 86 procent, och motsvarande ökning för de utrikes födda kvinnorna var från 73 till 80 procent. Uppenbarligen har indexeringen en dominerande betydelse och enligt Flood och Mitrut innebär en inkomstindexering att garantipensionen för de utrikes födda kvinnorna kommer att svara för omkring halva ålderspensionen för födelsekohorterna 1951–1960. Denna andel minskar sedan något för de yngre kohorterna.

Tabell 7.4 Prognos av pensionsinkomst vid 65 års ålder för olika födelsekohorter, kön och nationaliteter, i relation till inrikes födda män samt givet minst 40 års bosättning i Sverige och inkomst-indexerad garantipension

Kohort	Utrikes födda		Inrikes födda
	Män	kvinnor	kvinnor
42–45	0,78	0,73	0,81
56–60	0,80	0,76	0,87
71–75	0,86	0,80	0,88

Not: Inkomsten avser allmän pension, dvs. inkomst-, premie- och garantipension. Antaganden, en inflation på två procent/år och en nominell PPM-avkastning på fem procent/år.

Källa: Egna beräkningar baserade på prognosmodeller och LINDA-data.

Flood och Mitrut sammanfattar med att konstatera att resultatet innebär att de utrikes föddas pensioner, och då i synnerhet kvinnornas, är alltför låga för att skapa förutsättningar för en rimlig levnadsstandard. För att öka den disponibla inkomsten till en acceptabel nivå krävs både äldreförsörjningsstöd och bostadsstöd. Ett tänkbart alternativ som eventuellt inte medför alltför stor statsfinansiell kostnad är att inkomstindexera garantipensionen. Detta tillsammans med full garantipension ger en allmän pension som ligger mellan 70 och 80 procent av en inrikes född mans pension. Det ska dessutom framhållas att detta även innebär högre pension för de inrikes födda kvinnorna. Utöver detta är det naturligtvis fortfarande nödvändigt att framhålla betydelsen av ett ökat förvärvsarbete och högre inkomstnivåer för de utrikes födda. Hur detta ska uppnås är naturligtvis en komplicerad fråga.

En svaghet med ovanstående studie är att de framtida beräkningarna enbart bygger på inkomst från allmän pension. I en ambitiös och nyligen genomförd studie, en underlagsrapport till pensionsåldersutredningen (S 2011:05), ges ett intressant komplement där beräkningarna baseras på disponibel inkomst. För dessa beräkningar används den redan nämnda SESIM modellen. Det är en väsentlig skillnad i de simuleringar som krävs för att erhålla disponibel inkomst jämfört med enbart förvärvsinkomst. SESIM simulerar såväl förändringar i familjers sammansättning som perioder med studier, arbetslöshet, bidragsförsörjning och arbetsinkomster. Då dessutom skatte-, bidrags- och pensionsreglerna ingår, kan den disponibla inkomsten beräknas.¹²

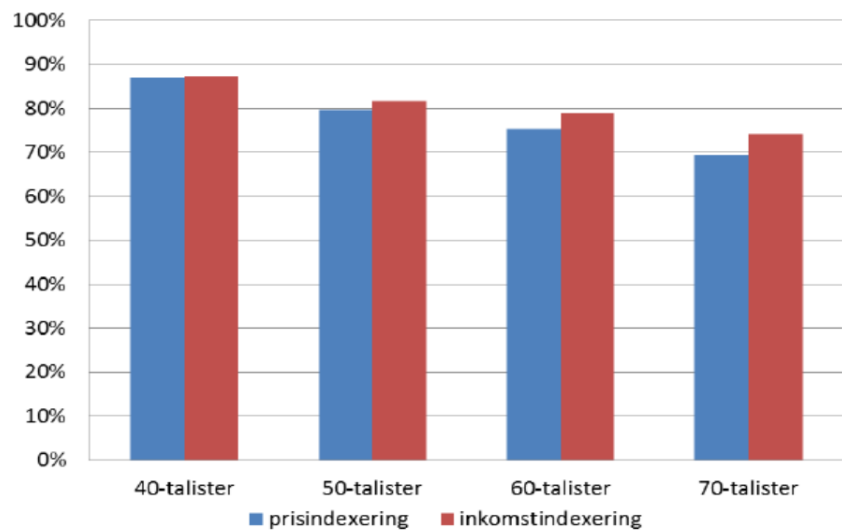
¹² En beskrivning av SESIM ges i underlagsrapporten och även i Flood (2008).

Simuleringarna görs fram till år 2060. Utgångspunkten för beräkningarna är SCB:s befolkningsprognos och ett antagande om oförändrad politik och oförändrade regler i skatte- och transfereeringssystemen. För männen antas den återstående medellivslängden vid 65 år öka med 3,4 år från i dag fram till 2060 och för kvinnor med 2,3 år. De övriga antagandena bygger på Finansdepartementets långsiktiga bedömningar: inflation 2 procent, real löneökning 2 procent, obligationsränta 5 procent, direktavkastning aktier 3 procent och värdeförändring 2 procent. Två scenarier ingår. Ett med antagande om oförändrat pensionsbeteende och ett med antagande om en ökning av pensionsåldern. Vid redovisningen av resultaten redovisas effekten av en pris- respektive inkomstindexering av grundskyddet (garantipension, bostadstillägg samt äldreförsörjningsstöd). Vi börjar med att redovisa resultaten givet ett oförändrat pensionsbeteende.

I Figur 7.7 redovisas den framtida beräknade kompensationsgraden, dvs. den disponibla inkomsten efter pensioneringen räknat i procent av den disponibla inkomsten före. Kompensationsgraden beräknas minska för senare generationer, från 87 procent för 40-talisterna till cirka 70 procent för 70-talisterna. För 70-talisterna är också effekten av ett inkomstindexerat grundskydd störst och detta höjer ersättningsgraden med fem procentenheter. Denna minskning i kompensationsgraden har ett flertal förklaringar; oförändrad ålder vid pensioneringen i kombination med en ökande medellivslängd, en ökning av andelen utrikes födda, något som i kombination med antagandet om oförändrat arbetsmarknadsbeteende och oförändrade löneskillnader mellan inrikes och utrikes födda ger en större andel individer med förhållandevis låga livsinkomster och därmed låga pensioner.¹³ Ytterligare en förklarande faktor är den högre andel individer med högre studier i de senare generationerna och som leder till en senarelagd etablering på arbetsmarknaden och därigenom något färre år med intjänad pensionsrätt.

¹³ Andelen utrikes födda i åldersgruppen 65 och äldre antas öka från 12 procent 2012 till 23 procent 2060.

Figur 7.7 Kompensationsgrad vid pris eller inkomstindexering

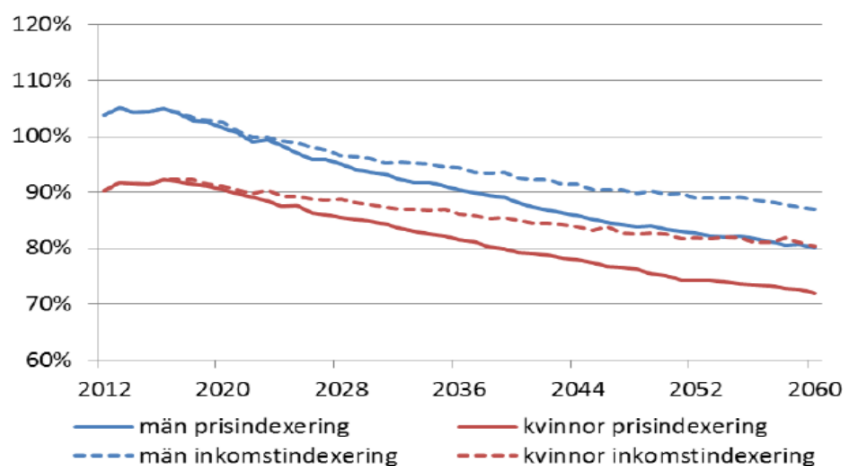

Källa: Underlagsrapport till pensionsåldersutredningen (2011) *Pensionärernas ekonomiska situation*, SOU 2011:05.

De kompensationsgrader som redovisas i denna rapport är högre än de som tidigare har presenterats av t.ex. Pensionsmyndigheten och OECD. Orsaken till de högre nivåerna här är främst att uppgifterna avser den disponibla inkomsten inte den allmänna pensionen.

Genom de antaganden som görs om ekonomisk tillväxt kommer pensionärernas inkomst att växa Realt men, som redan nämnts, ökar de långsammare än de förvärvsaktivas. Resultatet blir att pensionärernas relativa standard sjunker över tiden. I figur 7.8 visas den genomsnittliga ekonomiska standarden för manliga och kvinnliga pensionärer. Männens inkomster ligger genomgående över kvinnornas, dock minskar männens relativa inkomster något mer vilket skapar en viss utjämning mellan könen. En bidragande faktor till utjämningen mellan könen är den ökande kvinnliga förvärvsfrekvensen under slutet av 1900-talet. Effekten av grundskyddets indexering är också något större hos kvinnorna på grund av att en större andel av kvinnorna har dessa förmåner.

Figur 7.8 Genomsnittlig relativ ekonomisk standard för män och kvinnor med pension, pris- och inkomstindexering

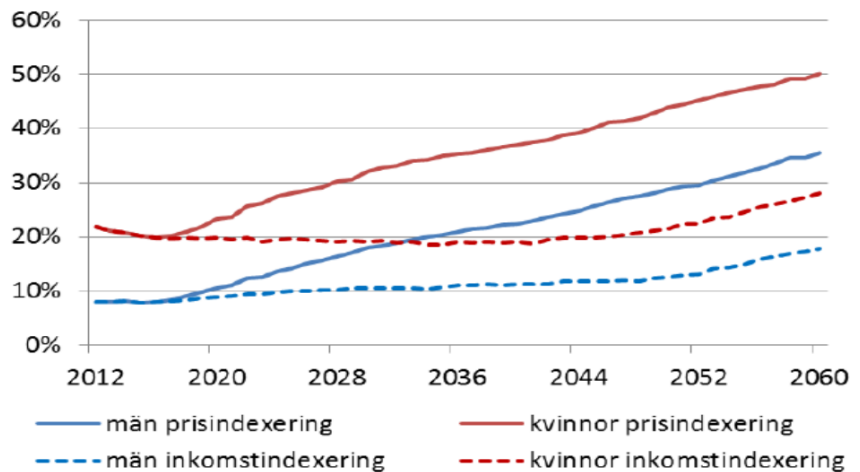
Källa: Underlagsrapport till pensionsåldersutredningen (2011) *Pensionärernas ekonomiska situation*, SOU 2011:05.

Andelen pensionärer med låg ekonomisk standard väntas öka i framtiden, se Figur 7.9. Ökningen av andelen med låg ekonomisk standard är delvis förknippad med pensionärernas sjunkande relativinkomster i och med att måttet i sig är knutet till medianinkomsten. Då pensionsförmånerna under utbetalningstiden för en enskild individ växer långsammare än medianinkomsten, kommer individen att successivt närma sig gränsen för låg ekonomisk standard. Bland dem som i utgångsläget ligger nära gränsen för ekonomisk utsatthet är det dock många som har låga eller helt saknar inkomstgrundade pensioner och där följaktligen grundskyddet utgör en stor del av inkomsten. Ett prisindexerat grundskydd växer betydligt långsammare än medianinkomsten vilket medför att fler och fler hamnar under nivån för låg ekonomisk standard. Det kan också noteras att effekten av de olika indexeringsalternativen blir betydligt större på andelen med låg ekonomisk standard än på den relativa ekonomiska standarden. Detta beror på att grundskyddet totalt sett utgör en begränsad andel av pensionärernas totala inkomster samtidigt som det i de grupper som är mest ekonomiskt utsatta i genomsnitt utgör en betydande del.

Figur 7.9 visar att andelen män och kvinnor äldre än 65 år med låg ekonomisk standard ökar kraftigt i alternativet med ett prisindexerat grundskydd. Nivåerna ökar från dagens cirka 20

procent för kvinnor och drygt 10 procent för män till cirka 50 respektive 35 procent år 2060. Denna ökning blir betydligt mindre i scenariot med inkomstindexerat grundskydd. Minskningen av andelen med låg ekonomisk standard vid ett inkomstindexerat grundskydd är något större för kvinnor än för män beroende på att fler kvinnor uppbär dessa förmåner.

Figur 7.9 Andel män och kvinnor med låg ekonomisk standard, pris och inkomstindexering

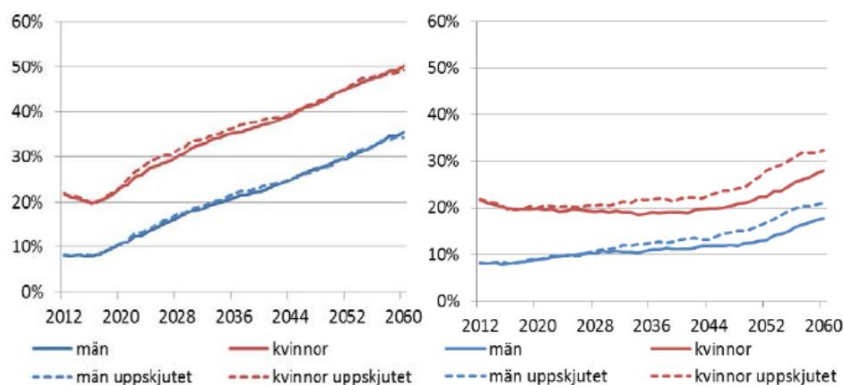
Källa: Underlagsrapport till pensionsåldersutredningen (2011) *Pensionärernas ekonomiska situation*, SOU 2011:05.

Redogörelsen har så här långt baserats på antagandet om en oförändrad pensioneringsålder. Vi sammanfattar kortfattat de resultat som följer av en höjd pensionsuttagsålder och de förändringar detta medför jämfört med ovanstående genomgång. Ett problem som beaktas i SESIM modellen är att alla inte har möjlighet att senarelägga sitt pensionsuttag. Cirka 35 procent av varje årskull har sjukersättning, är arbetslösa eller har en svag arbetsmarknadsanknytning vid 64 års ålder och antas därför övergå till ålderspension vid 65. För de övriga individerna antas pensionsåldern senareläggas så att det genomsnittliga delningstalet för dem som går i pension hålls oförändrat efter 2012. Detta innebär att den genomsnittliga pensioneringsåldern antas öka från dagens 64,7 till 68,2 år 2060.

Som förväntat medför en höjd pensionsuttagsålder en varaktigt högre disponibel inkomst. Även den genomsnittliga kompensationsgraden ökar vid höjd pensionsuttagsålder men är fortfarande

lägre för senare generationer. Detta beror sannolikt på den förändrade sammansättningen av befolkningen och på arbetsmarknaden. Jobbskatteavdraget (dvs. lägre beskattning av arbetsinkomster än andra inkomster) påverkar också, eftersom detta medför högre disponibel inkomst före pensioneringen och därmed sänkt kompensationsgrad. Detta är särskilt viktigt för dem som är äldre än 65, eftersom jobbskatteavdraget är extra förmånligt för dessa personer givet att de har arbetsinkomster. Pensionsreformen kan också ha betydelse eftersom tilläggspensionerna (dvs. det gamla ATP-systemet) är fullt utfasat för alla som är födda efter 1953, och att detta var något generösare än den nya inkomstpensionen.

Figur 7.10 Andel pensionärer med låg ekonomisk standard. Män och kvinnor vid oförändrad och uppskjuten pensionsuttagsålder.

Källa: Underlagsrapport till pensionsåldersutredningen (2011) *Pensionärernas ekonomiska situation*, SOU 2011:05.

Även om arbetslivet förlängs, kommer fortfarande pensionerna att öka långsammare än arbetsinkomsterna. Men även om pensionerna minskar relativt sett, innebär en senare pensionering att genomsnittliga disponibla inkomsten ökar. Som tidigare nämnts kommer vid ett prisindexerat grundskydd andelen pensionärer med låg standard att öka kraftigt. Ett uppskjutet pensionsuttag förefaller inte ha någon betydande effekt. I scenariot med inkomstindexerat grundskydd är det faktiskt så att andelen med låg ekonomisk standard ökar. Detta något förvånande resultat beror på att de individer som inte har möjlighet att höja sin pensionsuttagsålder, cirka 35 procent, också i genomsnitt har låga inkomster och därmed en högre risk för låg ekonomisk standard. En senareläggning innebär sam-

tidigt en ökning av medianinkomsten, vilket höjer nivån på gränsen för låg ekonomisk standard.

7.4 Sammanfattning och avslutande kommentarer

Det är uppenbart att det allmänna pensionssystemet för många inte är en garant för en rimlig levnadsstandard. Som framgått av denna sammanställning riskerar kvinnor och då framförallt utrikesfödda kvinnor en låg framtida pension. Detta gäller speciellt för dem med få eller inga år med pensionsgrundad inkomst och det gäller även då hänsyn tas till garantipensionen. Trots allt ger en maximal garantipension 2013 för en ensamstående 7 881 kronor per månad, eller närmare 7 000 kronor efter skatt. Detta avser då en full garantipension och för de grupper som vi här har beskrivit är problemet att många inte har bott i Sverige tillräckligt länge för en full pension. För den som inte uppfyller boendevillkoret trappas beloppet ned, för den som enbart har 20 år i Sverige så gäller enbart hälften av de ovan nämnda beloppen.

Som med tydlighet framgått av vår sammanställning så minskar dessutom garantipensionen över tiden jämfört med allmän inkomstpension och naturligtvis även jämfört med de förvärvsarbetandes inkomster. Baserat på inkomst från enbart allmän pension men även total pension (allmän, tjänste och privat) ges en dyster bild av det ekonomiska utfallet när det gäller nuvarande och framtida levnadsstandard för de utsatta grupperna. Det som delvis ändrar denna bild, är när vi istället studerar disponibla inkomster, dvs. då även hänsyn tas till andra bidrag som har betydelse för hushållen med lägst inkomster. Här spelar bostadsstödet och till viss del även äldreförsörjningsstödet en viktig roll. Det vore angeläget att ge en beskrivning av den förväntade framtida nivån på den disponibla inkomsten för de utrikes födda, men dessvärre finns inga sådana beräkningar. De beräkningar som bygger på historiska data visar på betydande skillnader mellan inrikes- och utrikes födda även baserat på disponibla inkomster.

Det är alltid en sund princip att ställa den kritiska frågan om de resultat som redovisas här är robusta och om så inte är fallet att framhålla eventuella omständigheter som kan ge en ändrad bild. De resultat som här redovisas bygger på administrativa data av hög kvalité men det finns fortfarande en del potentiella problem. Ett sådant som uppmärksammas i en rapport av Wadensjö (2013) dis-

kuterar problemet med övertäckning och bortfall. Övertäckning innebär att individer ingår i befolkningsregistret men inte längre bor i Sverige. En konsekvens av detta är att för många utrikesfödda ingår i urvalet och dessa kommer att sakna inkomstuppgifter och därmed tolkas som ej sysselsatta. Är detta ett skäl bakom den låga sysselsättningen för de utrikesfödda? Enligt Wadensjö är detta rent generellt ett problem men i mindre utsträckning för de grupper som ingår i vår analys, dvs. de som invandrat från ett icke-OECD land. Övertäckning är främst ett problem för nordiska medborgare och från andra rika länder med en hög grad av återinvandring. Problemet med övertäckning får inte sammanblandas med bortfallsproblemet. Enligt Wadensjö är bortfallsproblemet stort för icke-europeiska invandrare, men detta har ingen relevans för denna rapport som är baserad på administrativa data.

Ytterligare ett problem när det gäller att bedöma pensionärernas levnadsstandard är frågan om bosättningsland. De som väljer att flytta utomlands och då till ett land med låga levnadskostnader får naturligtvis en helt annan köpkraft för sin pension. Till detta skall även läggas en låg s.k. särskild inkomstskatt (SINK). Detta är en mycket intressant fråga som kan få och har stor betydelse för många pensionärs levnadsstandard såväl som för Sveriges skatteintäkter. Detta är emellertid en fråga som vi helt tvingats bortse från i vår genomgång.

Med detta som bakgrund kan det vara av intresse att ställa några fundamentala frågor och även diskutera eventuella policyförslag.

Låt oss börja med att ge en stiliserad presentation av den kompensationsgrad som kan förväntas i det allmänna pensionssystemet. Vi förenklar här till gränsen för det felaktiga men hävdar att den väsentliga principen fångas upp. I det allmänna pensionssystemet kan kopplingen mellan in- och utbetalning beskrivas med följande samband,

$$A \times 0,185 \times I = P \times k \times I$$

Vänstersidan beskriver inbetalningen och A betecknar år med en pensionsgrundad inkomst, 18,5 procent är avgiften och I är inkomsten. Detta ger således totalt inbetalt belopp till pensionskontot. Utbetalt belopp visas på högersidan, där P anger år som pensionär och k är kompensationsgraden. Kompensationsgraden ges av nedanstående samband,

$$k = A/P \times 0,185$$

Således, givet att avgiften inte ändras, är det enda relevanta antalet år med förvärvsarbete i relation till antalet år som pensionär. För en individ med exempelvis 40 års arbete och 20 års pension erhålls en kompensationsgrad motsvarande 37 procent. Notera att detta gäller oavsett inkomstnivå givet att denna är under takbeloppet samt att inkomstutvecklingen varit linjär. För den som exempelvis haft en avtagande löneprofil före pensioneringen ger inte det ovanstående sambandet en korrekt beskrivning.

Som redan nämnts bygger sambandet på en rad förenklingar. Vi antar att avkastningen på premiepensionen är samma som inkomstökningen. Normalt antas en överavkastning på premiepensionen, men detta är naturligtvis enbart ett antagande. Den historiska utvecklingen visar att avkastningen på premiepensionen visserligen har varit något högre än inkomstökningen, men betydelsen av premiepensionen är relativt liten, då avsättningen enbart är 2,5 procent. En faktor som medför en överskattning är att vi utgått från att avgiften på 18,5 procent beräknas på hela inkomsten. I verkligheten är det enbart på 93 procent av inkomsten då den allmänna pensionsavgiften är på 7 procent. Samtidigt har vi inte tagit hänsyn till arvsvinsten vilket till stor del kompenserar för överskattningen. Till sist en något mer komplicerad fråga som är kopplad till normen. Normen på 1,6 procent innebär att det utbetalda beloppet blir större i början av uttagsperioden men att det minskar över tid. Här väljer vi att inte beakta normen utan ser det som en genomsnittlig kompensationsgrad för hela pensionsperioden. Sedan kan även tjänstepension läggas till men här är det enbart det allmänna systemet vi beaktar. Så sammantaget så är inte den enkla regeln helt orealistisk utan kan mycket väl tjäna som en tumregel.¹⁴

När hela frågan om allmän pension begränsas till relationen mellan A och P så står det klart att det inte går att få en rimlig allmän pension för en person som invandrar sent i livet till Sverige eller för den delen en person med många avbrott i yrkeslivet. Sätt exempelvis A till 10 och P till 20 då ges en kompensationsgrad på drygt 9 procent. I detta fall är således den högsta möjliga pensionsinkomsten drygt 3 000 kronor per månad beräknat på takbeloppet 7,5 inkomstbasbelopp, dvs. 35 375 kronor per månad år 2013. Uppenbarligen en otillräcklig nivå men en så låg nivå ger

¹⁴ En motsvarande beräkning av pensionsmyndigheten ger 36,8 procent, men när de tar hänsyn till normen ökar den till 44 procent, se <http://www.pensionsmyndigheten.se/download/18.732ffcac141a7450fb5102c1/1317388710675/Kompensationsgrader+i+det+allm%C3%A4nna+pensionssystemet.pdf>

naturligtvis även rätt till garantipension men inte nödvändigtvis på full nivå. Det bör även framhållas att garantipensionen fasas ut när övriga inkomster ökar och vid låga inkomster kan även övriga bidrag trappas ner vilket medför att incitamenten för att förskjuta pensionsuttaget är lågt.

En väsentlig fråga är vilka möjligheter det finns att senare i livet kompensera för dem som inte haft ett helt yrkesliv i Sverige. Till skillnad från det gamla ATP-systemet så är dagens system inte lika förlåtande. En naturlig invändning är att detta delvis kan hanteras av tjänstepensionen. I dag finns det fortfarande möjligheten att genom höga inkomster före pensionen via den förmånsbaserade pensionen få en relativt hög andel av slutlönen. Emellertid är även tjänstepensionerna baserade på en relativt lång intjäningstid (30 år) för full pension och sedan är de förmånsbaserade system på väg att fasas ut. I det allmänna systemet innebär takbeloppet att höga inkomster inte ger motsvarande höga pension. I takt med att fler individer inte har sitt fulla yrkesliv i Sverige kommer detta problem att bli allt större. Här gäller denna diskussion de som kommer från länder där de saknar pensionsrättigheter. För exempelvis EU-länder är detta inte samma problem, då pensionsrättigheter mellan länderna harmoniseras.

En fråga som förtjänar att uppmärksammas och som har stor relevans för dem som riskerar låga pensioner är effekten av en ökad livslängd. Naturligtvis kan detta även uttryckas som relationen mellan A och P. Om livslängden ökar och pensionsuttaget är oförändrat så sjunker kompensationsgraden eftersom P ökar. Här finns trots allt en möjlighet till en viss ökning av kompensationsgraden om ökningen av livslängd medför en ökning av A och kanske även en så stark ökning att P minskar. För de som har inkomster över gränsen för garantipension och även övriga bidrag så kan detta ge en relativt stark ökning av pensionen. Men för de med de lägsta inkomsterna är denna ökning inte så stor.

Vår sammanställning av pensionärernas inkomster har betonat betydelsen av indexering. Om vi har en real tillväxt kommer alltså en inkomstindexering av pensionsbehållningen att ge en högre nivå än en prisindexering. Då pensionsberäkningar ofta görs under en lång tidsperiod, är innebörden att det spelar stor roll vilka komponenter som är pris- respektive inkomstindexerade. När det gäller indexeringen av pensioner bör det framhållas att konstruktionen med följsamhetsindexering inte innebär att det utbetalade pensionsbeloppet minskas, utan det innebär enbart en omDispositionering

över tiden. Systemet är så utformat att en större andel av pensionen betalas ut i början av pensionsåldern och det är denna konstruktion som gör att indexeringen måste anpassas därefter. Däremot kan det ifrågasättas om inte 1,6 procentenheter innebär en alltför kraftig avtrappning, och om inte konsekvenserna på längre sikt blir orimliga.

En ytterligare komplikation när det gäller indexeringen är den s.k. balanseringen. När inte pensionssystemet är i finansiell balans, dvs. skulderna överskrider tillgångarna så slår balanseringen till. Det innebär att pensionsbehållningar och pensioner indexeras med förändringen i ett balansindex i stället för med förändringen i inkomstindex. Ett skäl till att uppmärksamma denna fråga är att de problem som gäller hela pensionssystemets finansiella stabilitet även i hög grad är kopplat till frågan om fattigpensionärer. Det är framförallt de utsatta grupperna, som för sin försörjning är helt beroende av den allmänna inkomstpensionen, som också är de som drabbas hårdast då pensionsutbetalningarna minskar, något som inträffade 2010 och 2011 och som kommer att inträffa igen år 2014. Notera att balansindexeringen inte gäller garantipensionen.

Ett realistiskt förhållningssätt när det gäller policyrekommendationer är förmodligen att utgå från det allmänna pensionssystemet som det ser ut i dag. Det är inte självklart att det mest meningsfulla är att ägna sig åt justeringar av systemets parametrar utan trots allt är frågan om ett pensionssystem en fråga om förtroende. Alltför många ändringar leder förmodligen till ett minskat förtroende, och de långsiktiga effekterna av sådana ändringar är inte så lätta att förutse.

En rekommendation som vi trots allt vill lyfta fram är önskvärdheten av en inkomstindexerad garantipension. Till skillnad från den allmänna inkomst- och premiepensionen är garantipensionen finansierad via statsbudgeten och därmed finansiellt oberoende av de övriga delarna i pensionssystemet. De statsfinansiella effekterna av en sådan reform bör undersökas och det underlag som ingår i detta kapitel ger ett starkt stöd att en sådan reform har positiva fördelningseffekter. En annan möjlighet är att höja nivån på garantipensionen men detta kommer då att medföra att "respektavståndet" till den allmänna inkomstbaserade pensionen minskar. Redan i dag är det ett stort problem att den inkomstbaserade allmänna pensionen för en person med långt yrkesliv till låg inkomst enbart ger en obetydligt högre pension jämfört med den som inte förvärvsarbetat och får full garantipension.

En ytterligare rekommendation som också ligger utanför pensionssystemet är att ytterligare stimulera individer till att senarelägga pensionen. Detta är huvudtemat för pensionsåldersutredningen och deras förslag ska inte upprepas här, men här vill vi peka på möjligheten att stimulera arbetsutbudet för de utsatta grupper som framhållits tidigare. Bland de med få pensionsrättigheter bör det finnas ett stort egenintresse av ett förlängt arbetsliv, detta gäller då inte för att eventuell pension skall bli högre, som vi nämnt är förmodligen effekten på pensionen inte så stor, utan för att inkomsten de år de arbetar skall bli högre. En sådan stimulans kan ske via reformer som syftar till ökad enkelhet att starta eget företag, minskad beskattning exempelvis via ytterligare steg i det förhöjda jobb-skatteavdraget.

Den finansiella stabiliteten i pensionssystemet är en intressant påminnelse om att alla delar i ekonomin hör ihop. Enligt en prognos beräknad av pensionsmyndigheten uppgår den finansiella inverkan av balanseringen under perioden 2010–2018 till en skatteminskning för kommunerna på 27 miljarder samt en minskning i hushållens disponibla inkomster med drygt 50 miljarder kronor, Lowen (2013b). En minskning i arbetsutbudet, exempelvis genom en tidigareläggning av pensionsavgången, minskar inte enbart individens kompensationsgrad utan bidrar även till en risk för minskad pension genom att risken för att balanseringen ökar. Här gäller det således att det finns dubbla vinster med att skapa förutsättningar för att öka antalet yrkesverksamma år eller annorlunda uttryckt öka relationen mellan A och P. Att utnyttja den potential som finns i den stora arbetskraftsreserv bland dem som invandrat till Sverige de senaste decennierna är en av våra viktigaste framtida utmaningar.

Referenser

- Flood, Lennart R (2004a) "Vilka pensioner får framtidens pensionärer?" *Ekonomisk Debatt*, Volym 32(3), s. 16–30.
- Flood, Lennart R (2004b) "Kompensationsgrad och förväntad inkomst från pension." Slutreplik. *Ekonomisk Debatt*, Volym 32(5), s. 44–47.
- Flood, Lennart R (2007) "Can we Afford the Future? An evaluation of the new Swedish pension system." I Ann Harding och Anil Gupta (red.) *Modelling out Future, Population ageing social security and taxation*, Elsevier International Symposia in Economic Theory and Econometrics Volume 15.
- Flood, Lennart R (2008) "SESIM: A Swedish Micro-Simulation Model", i Anders Klevmarken och Björn Lindgren (red.) *Simulating an Ageing Population A microsimulation approach applied to Sweden*, Emerald Group Publishing Limited, Howard House UK, s. 55–83 ISBN 978-0-444-53253-4.
- Flood, Lennart R, Anders Klevmarken och Andreea Mitrut (2008) "The income of the Swedish Baby Boomers" i Anders Klevmarken och Björn Lindgren (red.) *Simulating an Ageing Population A microsimulation approach applied to Sweden*, Emerald Group Publishing Limited, Howard House UK, s. 55–83 ISBN 978-0-444-53253-4.
- Hedin, Sten-Gunnar och Sam Sandberg (2013) *Kvinnor och Pension En rapport om kvinnornas pensionsvillkor*, Svenska Kommunal Pensionärernas Förbund.
- Lowen, Tommy (2013a) *Pensionärernas ekonomiska situation*, Pensionsmyndigheten, PM 20131001.
- Lowen, Tommy (2013b) *Balanseringens inverkan på pensionerna samt hushållens inkomster totalt*, Pensionsmyndigheten, PM 20131030.
- Lundberg, Kristoffer, Tomas Pettersson och Olle Sundberg (2011) *Pensionärernas ekonomiska situation*, Underlagsrapport till pensionsåldersutredningen (2011), SOU 2011:05.
- Nygren, Ellen och Mats Morin (2011) "Pensionsreformen i halvtid", LO, Social- och välfärdspolitik, www.lo.se
- Olsson, Hans (2011) *Pensionsåldern*, Pensionsmyndigheten, Statistik och utvärdering.

- Pensionsmyndigheten (2012) *Orange Rapport. Pensionssystemets årsredovisning 2012*, Stockholm: Pensionsmyndigheten.
- Sjögren-Lindquist, Gabriella och Eskil Wadensjö (2012), *Inkomstfördelningen bland pensionärer*, Rapport till Finanspolitiska rådet 2012/5.
- Svärdman, Håkan (2010) *Vad blev det för pension 2010 – En jämförelse mellan pension och slutlön för årskullarna 1938 till 1942?* Stockholm: Folksam.
- Svärdman, Håkan (2011) *Småföretagande = små pensioner?* Stockholm: Folksam.
- Wadensjö, Eskil (2013) *Övertäckning och bortfall*, The Stockholm University Linnaeus Center for Integration Studies, Rapport 2013:3.
- Örnelius, Kristian (2010) *Pensionerna efter pensioneringen*, Institutet för Privatekonomi, Swedbank.

Appendix

Det nya allmänna pensionssystemet

Det nya systemet består av allmän inkomstpension och premiepension. Det nya systemet är avgiftsbestämt, där avgiften är 16 procent av pensionsgrundad inkomst till inkomstpensionen och 2,5 procent till premiepensionen. Dessa avgifter gäller enbart belopp under det s.k. takbeloppet (7,5 inkomstbasbelopp). Uppräkningen av pensionsbehållningen görs med inkomstindex och för premiepensionen beror värdeändringen på avkastningen av individens val.

Summan av pensionsbehållningen från inkomst- och premiepension vid pensionstillfället utgör underlaget för att beräkna individens pension. Pensionsbeloppet erhålls genom att dividera pensionsbehållningen med ett delningstal. Delningstalet är en beräkning av återstående livslängd för respektive födelsekohort men är även justerat med en faktor som tar hänsyn till en diskontering av pensionen så att ett högre belopp erhålls vid början av pensionen. Denna faktor är satt till 1,6 procent och innebär att indexeringen av uttagen pension indexeras enligt det s.k. följsamhetsindexet som är inkomstindex minus 1,6 procent.

Utöver inkomst- och premiepension ingår även garantipensionen i det allmänna pensionssystemet. Garantipensionen är ett grundskydd för den som haft låg eller ingen inkomst. Beloppet beror på storleken av den allmänna pensionen och varierar med civilstånd och antal bosättningsår.

För rätt till garantipension krävs minst tre års bosättning och för full garantipension krävs minst 40 års bosättning. För den som varit bosatt kortare tid än 40 år reduceras garantipensionen med 1/40-del för varje år. En ny lag som infördes från och med 2006 ger emellertid flyktingar som beviljats uppehållstillstånd i Sverige rätt att tillgodoräkna åren från och med 25 års ålder till och med ankomsten till Sverige som försäkringstid för garantipension.

Inkomstpensionens finansiella stabilitet mäts med balanstalet. Balanstalet är kvoten mellan systemets tillgångar och skulder. Faller kvoten under ett, aktiveras balanseringen och pensionerna räknas inte längre upp med följsamhetsindex. Det skall även betonas att tillgångssidan också omfattar tillgångar i buffertfonderna så även utvecklingen på de finansiella marknaderna spelar roll för balansering och storleken på framtida pensioner.

Ett syfte med den korta genomgången är att visa på de olika faktorer som har en betydelse då framtidens pensionsnivåer beräknas. Här kan nämnas betydelsen av åldern vid pensioneringen (påverkar delningstalet), indexering av inkomst och garantipension (påverkar den framtida nivån), takbeloppet (ett borttagande ökar tillgångssidan). Till dessa faktorer hör även utvecklingen på de finansiella marknaderna som påverkar både premiepensionen och buffertfonderna.

8. Könsskillnader i val och avkastning – en forsknings och kunskapsöversikt över individuella placeringsval inom premiepensionen och tjänstepensionen

Jenny Säve-Söderbergh

8.1 Inledning

Under senare decennier har individen fått ett större ansvar för hur de egna pensionsbidragen investeras och därför hur de utvecklas. Individen har blivit mer exponerad mot kapitalmarknaden dels till följd av införandet av premiepensionen, dels av att tjänstepensionerna har gått samma väg och nu placeras på kapitalmarknaden i större utsträckning. Kunskap om hur man förvaltar sina pensionsbidrag har således blivit viktigare för individen. Därutöver krävs för många att de aktivt sparar och väljer investeringsform även för sitt privata pensionssparande – framförallt för de grupper som inte kommer att uppnå tillräcklig pensionsinkomst baserat på sin arbetsinkomst. Denna grupp kommer troligen att i stor utsträckning bestå av kvinnor. Tillsammans med det faktum att kvinnor också lever längre än män och oftare har lägre finansiella resurser samt kortare arbetsliv, kommer pensionsinkomsterna att vara än mer betydelsefulla för kvinnor än för män.

Felaktiga finansiella beslut kan få stora konsekvenser för individen. Det kan till exempel leda till att man inte lyckas uppnå ett långsiktigt sparmål, att man tar stora ekonomiska risker utan att inse det och därför inte förutser de eventuella följderna, eller att man på grund av för låg spridning mellan olika placeringsalternativ får en låg riskjusterad avkastning (man får en låg förväntad avkastning men med en hög risk).

Prognoser från Pensionsmyndigheten visar att cirka 40 procent av pensionen kommer att komma från placeringar på kapitalmarknaden (Engström 2013). En individ född 1930 som pensionerades vid 65 års ålder fick cirka 80 procent av sin slutlön medan motsvarande siffra för en individ född 1995 är 60 procent. Av dessa 60 procent kommer hälften att bestämmas inom det allmänna pensionssystemet och hälften av kapitalmarknadens utveckling och individens investeringsval. Den första delen som bestäms av det allmänna pensionssystemet innebär en låg risk för individen. Denna senare hälften kommer dock att ha en stor spridning mellan indivi-

der och bero på de individuella valen av placering. Premiepensionsmyndigheten (2009) visar till exempel att premiepensionen kan komma att utgöra mellan 10 och 40 procent av den allmänna pensionen beroende på val av placering (för en typindivid med ett 40-årigt arbetsliv som pensioneras vid 65 års ålder). Om man dessutom lägger till att utfallen i privat pensionssparande och tjänstepensioner också bygger på individuella val, är procenttalet av den totala pensionsinkomsten än större.

Sammantaget innebär det att både kunskapen om hur man väljer och viljan att aktivt välja investeringsform kommer att bli viktigare för pensionsinkomstens storlek. Detta kapitel syftar till att belysa de eventuella skillnader i pensionsinkomster mellan män och kvinnor som skulle följa av att män och kvinnor gör olika investeringsval både i termer av om de aktivt har valt en investeringsform och i termer av vilken placeringsform de har valt. Kapitlet kommer inte att diskutera hur mäns och kvinnors olika egenskaper kan leda till olika arbetsmarknadsutfall och därmed pensionsutfall utan kapitlet syftar till att belysa just de skillnader i pensionsinkomster som kan förväntas till följd av att män och kvinnor gör olika investeringsval.

8.2 Varför skulle män och kvinnor välja olika investeringsstrategier?

Förutom att kvinnor och män har olika demografiska, finansiella och ekonomiska bakgrundsegenskaper har man inom forskningen huvudsakligen undersökt två egenskaper som skulle kunna bidra till att kvinnor och män väljer olika investeringsalternativ. Den första egenskapen är kunskapen kring finansiella beslut. Den andra egenskapen är viljan att utsätta sig för ekonomisk risk. Nedan diskuteras hur dessa egenskaper spelar roll för investeringsstrategier och varför man antar att män och kvinnor skulle kunna skilja sig åt i dessa båda egenskaper.

8.2.1 Skillnader i finansiell förmåga

En växande litteratur har undersökt om individer har tillräckliga kunskaper eller tillräcklig förmåga att fatta informerade finansiella beslut. Denna forskning har visat att många vuxna inte klarar enkla uträkningar och saknar förståelse av vanligt förekommande finansi-

ella begrepp och koncept (se till exempel Lusardi och Mitchell 2011). Baserat på svar på tre grundläggande frågor (mer detaljerat beskrivna nedan) om effekten av ränta och inflation, samt sambandet mellan risktagande och avkastning finner denna forskning att många saknar vad som benämns som "financial literacy" eller "finansiell läskunnighet" eller "finansiell förmåga". Finansiell läskunnighet eller finansiell förmåga syftar inte till att mäta om individer har kunskaper inom finansiell ekonomi utan syftar till att mäta om individer har grundläggande kunskap om hur till exempel sparande påverkas av ränta eller inflation. Man har också visat att det framförallt är de med låg finansiell läskunnighet som mer sällan planerar och sparar till sin pension (se till exempel Ameriks m.fl. 2003; Lusardi och Mitchell 2011; och för Sverige Almenberg och Sävesson 2011), mer sällan investerar i aktier (van Rooij m.fl. 2012), och oftare har problem med sin skuldsättning (Lusardi och Tufano 2009) jämfört med dem som har högre finansiell förmåga.

Annan forskning, bland annat psykologisk och nationalekonomisk forskning, visar också att många individer gör misstag när de väljer egna investeringsalternativ. Till exempel har man visat att många tenderar att hamna i förvalda alternativ (dvs. icke-valsalternativ) (se Madrian och Shea 2001; för en studie på svenska data se Engström och Westerberg 2003) eller bli fast i ett initialt eget val (se till exempel Agnew m.fl. 2003). Andra vanliga "fel", som ofta belyses i litteraturen (för en översikt se Barber och Odean 2013), är att investerare inte sprider sina placeringar tillräckligt för en given vald risknivå (man lägger så att säga "alla ägg i en korg") och byter fonder i för hög eller för liten utsträckning (för en studie på svenska data se Andersson 2007), eller har "home bias", dvs. gärna investerar i sitt eget hemland trots att det kanske inte är i det landet som man uppnår högsta avkastningen (för en studie på svenska data se Palme, Sundén och Söderlind 2007). Andra misstag (för en översikt se Benartzi och Thaler 2007) är att följa enkla tumregler, investera i de alternativ som presenteras först, välja utifrån fördelningen i utbudet (såsom andel aktiefonder eller andel räntefonder) eller utifrån valblanketten (för studier på svenska data se Cronqvist och Thaler 2004; Hedesström m.fl. 2004). Forskningen visar också att det framförallt är individer med låg utbildning, låg inkomst eller låg förmögenhet som oftare tenderar att göra olika typer av investeringsmisstag (se till exempel Agarwal och Mazumder 2013).

Baserat på ett representativt urval av Sveriges befolkning och med samma frågor som använts tidigare i internationella studier

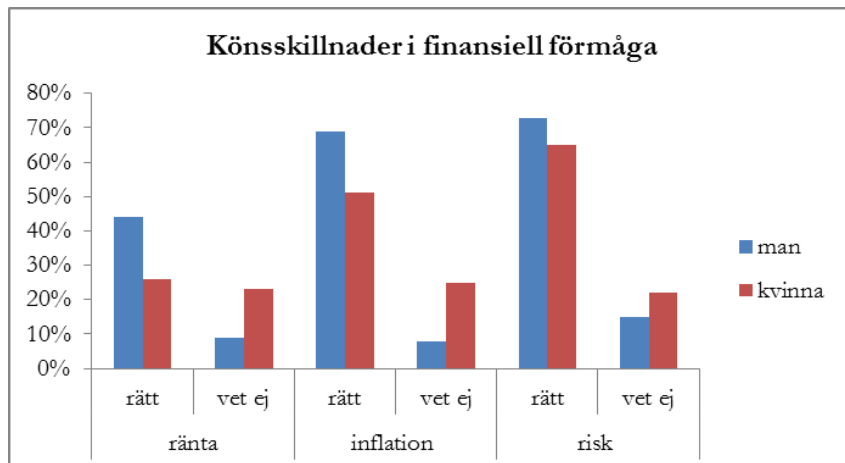
visar Almenberg och Widmark (2011) att många saknar elementära finansiella kunskaper även i Sverige. Man finner även här att de som framförallt saknar finansiell förmåga är de med lägre utbildning, äldre (men också unga), de med låga inkomster och förmögenheter. Baserat på samma grupp finner Almenberg och Säre-Söderbergh (2011) också att individer med lägre finansiell förmåga planerar mindre inför ålderdomen och pensionen.

Ett återkommande och utmärkande resultat i den internationella litteraturen är att kvinnor har låg finansiell förmåga i större utsträckning än män (Bucher-Koenen m.fl. 2012; Lusardi och Mitchell 2011). Almenberg och Säre-Söderbergh (2011) finner samma mönster även i den svenska undersökningen. De tre frågor som används som standardmätt för att mäta finansiell förmåga i den internationella litteraturen är:

- i) Fråga 1 (ränta): "Anta att du har 200 kronor på ett sparkonto. Räntan är 10 procent om året och sätts in på samma konto. Hur mycket har du på kontot efter två år?"
- ii) Fråga 2 (inflation): "Anta att räntan på ditt sparkonto är 1 procent och inflationen är 2 procent. Om du låter dina pengar stå på kontot i ett år, kommer du kunna köpa mer, lika mycket, eller mindre för pengarna vid årets slut?"
- iii) Fråga 3 (risk): "Att köpa aktier i ett enstaka företag är vanligtvis säkrare än att köpa andelar i en aktiefond." Sant eller falskt?

Baserat på dessa frågor finner Almenberg och Säre-Söderbergh (2011) att kvinnor betydligt oftare svarar fel än män på var och en av de tre finansiella frågorna och sammantaget. Figur 8.1 visar resultaten från undersökningen uppdelat på om individen svarat rätt eller vet ej.

Figur 8.1 Svarsfördelningen i procent för män och kvinnor för de tre standardfrågorna (se Fråga 1, Fråga 2 och Fråga 3) som används för att mäta finansiell förmåga

Källa: Almenberg och Sæve-Söderbergh (2011).

Den fråga som ger störst könsskillnad i svaren är den första frågan om ränta-på-ränta effekter. 44 procent av männen jämfört med 26 procent av kvinnorna gav rätt svar på den frågan. Kvinnor svarade också oftare vet ej på frågan. På inflationsfrågan svarade lika många kvinnor som män fel, men kvinnorna svarade oftare vet ej än vad männen gjorde. Både män och kvinnor svarade fel i 24 procent av fallen, medan 69 procent av männen och 51 procent av kvinnorna svarade rätt. Det som är intressant är att risk-frågan var den med minst könsskillnad. 73 procent av männen och 65 procent av kvinnorna svarade rätt att köpa aktier är mer riskfyllt än att köpa andelar i en aktiefond. Den könsskillnad som finns hade sitt ursprung i att kvinnor oftare svarade vet ej jämfört med män. Endast 14 procent av kvinnorna gav korrekta svar på alla tre frågor jämfört med 29 procent av männen. Nästan hälften av kvinnorna svarade vet ej på minst en av frågorna.

Man har funnit liknande könsskillnader även i andra länder. I en studie av åtta länder (däribland den svenska studien) fann man precis samma mönster i alla länder: kvinnor svarade rätt mer sällan än män och kvinnor svarade oftare vet ej på dessa frågor (Lusardi och Mitchell 2011). Vad detta visar är att kvinnor skulle kunna vara överrepresenterade inom de grupper som tar felaktiga finansiella beslut eller begår investeringsmisstag på grund av att de skulle

sakna finansiell kunskap. Vidare kan kvinnors större benägenhet att svara vet ej istället för att gissa vara ett tecken på att de saknar självförtroende i finansiella frågor.

Baserat på val inom amerikanska tjänstepensioner ("401-k plans") har man funnit att kvinnor också varit mindre aktiva väljare och mer benägna att välja det förvalda alternativet än män (Madrian och Shea 2001). Dock visar Engström och Westerberg (2003) att kvinnor varit mer aktiva än män vid lanseringen av premiepensionsvalet (se mer om detta nedan). Forskning baserad på amerikanska professionella investerare visar också att manliga investerare varit mer aktiva än de kvinnliga investerarna men att männen förlorade på den högre aktiviteten (Barber och Odean 2001).

Sammantaget skulle dessa skillnader kunna leda till olika utfall i pensionsinkomster mot bakgrund av den ökade graden av egna investeringsval. Det är något överraskande att se att könsskillnaderna i finansiell läskunnighet i Sverige liknar dem som finns i andra länder mot bakgrund av kvinnors höga arbetskraftsdeltagande i Sverige. Det senare innebär inte bara att de har egen inkomst och därmed blivit mer vana med finansiella frågor men framförallt mot bakgrund av premiepensionsvalen och tjänstepensionsvalen genom vilka många exponerats med information om finansiella frågor. Dock kan nämnas att det var mindre skillnad mellan män och kvinnor just i riskspridningsfrågan, vilket också är den sorts information som givits kring de individuella valen i premiepensionen och tjänstepensionen.

8.2.2 Skillnader i risk-villighet

Ett stort antal studier har funnit att kvinnor väljer lägre risk än vad män gör i genomsnitt (för en längre översikt se Bertrand 2010). Till exempel har man inom nationalekonomisk forskning gjort experiment eller enkätstudier där man som oftast finner en genomsnittsskillnad mellan könen (för en översikt av den experimentella forskningen, se också Croson och Gneezy 2009; för olika mått på risktagande, se också Dohmen m.fl. 2011).¹ Man har även funnit att kvinnor oftare väljer lägre risk i sina placeringar (huvudsakligen baserat på amerikansk data) i såväl sitt allmänna sparande (Jianakoplos och Bernasek 1998), pensionssparande (Bajtelsmit och VanDerhei

¹ Se också Cesarini m.fl. (2011) som studerat genetisk variation i risktagande baserat på premiepensionsvalen.

1997, Hinz m.fl. 1997; Sundén och Surette 1998) och i aktieportföljer (Barber och Odean 2001). Säve-Söderbergh (2012) finner dock att även om det finns en genomsnittsskillnad mellan könen baserat på valen för premiepensionen är könsskillnaden liten jämfört med tidigare studier och finns endast bland dem som valt höga risker i sina placeringar (studiens resultat beskrivs mer nedan).

Baserat på det stora flertalet studier som finner könsskillnader i finansiellt risktagande är det emellertid troligt att kvinnor skulle välja ett lägre risktagande för sina investeringar.

8.3 Könsskillnader i investeringar utifrån placeringsvalet inom premiepensionssystemet år 2000

I denna del beskrivs hur kvinnor och män valde första gången de fick möjlighet att välja vid lanseringen av premiepensionssystemet år 2000 utifrån data i Säve-Söderbergh (2012). Uppgifterna bygger på data från Pensionsmyndigheten som är matchade med LINDA-data från 1999 till 2000.

Reformen innebär att från år 2000 fick runt 4,5 miljoner individer möjlighet att själva välja placeringsinriktning för sina pensionsinsättningar gjorda mellan 1995 till 1999. Valet innebär att man kunde välja mellan en till fem fonder från ett urval av 450 till 600 fonder (antalet varierade beroende på när på året man blev behörig att välja; reformen genomfördes successivt i tre faser över landet och det tillkom fonder successivt under året). I samband med valet skickades valpaket ut med information om valet men också om fonderna, förvaltarna, fondens tidigare avkastning och förvaltningsavgifter m.m. Mer detaljer om valet finns i Appendix A.1.1. Alla fonder var också markerade utifrån risk. Det riskmått som användes var ett viktat riskmått beräknat som den genomsnittliga standardavvikelsen i avkastningen för de tre föregående åren. Måttet gick mellan 0 och 57. Utifrån detta mått blev sedan fonderna indelade i fem olika risknivåer som också illustrerades med färg. Indelningen var "mycket låg risk" (0 till 2), "låg risk" (3 till 7), "mellan risk" (8 till 15), "hög risk" (16 till 24) och "mycket högrisk" (25 eller mer). Fonderna var också indelade i fyra typer: aktiefonder, blandfonder, generationsfonder och räntefonder.

Tabell 8.1 visar deskriptiv statistik över de män och kvinnor som ingår i urvalet. Det första som visas är att kvinnor och män var lika benägna, eller kvinnor i något högre utsträckning, att välja

fonder till sina pensionsavsättningar. 62 procent av kvinnorna var vad man kallar aktiva väljare och 38 procent av kvinnorna var vad man brukar kalla "soffliggare" eller passiva väljare. Samma andelar av männen är 61 procent aktiva väljare och 39 procent soffliggare. Kvinnor och män valde också i lika stor utsträckning samma antal fonder. Båda könen valde att placera i cirka tre fonder.²

För att hitta vilken risk varje individ tagit har jag räknat fram viktade medelvärden utifrån det antal fonder samt den andel av portföljen individen valt.³ I Tabell 8.1 kan vi se att män har valt en genomsnittsrisk på cirka 21 medan kvinnor valt motsvarande på cirka 20, vilket visar på en liten genomsnittsskillnad mellan könen.

Tabell 8.1 Deskriptiv statistik över PPM-valet

	Aktiva väljare		"Soffliggare"	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
Aktiva väljare i procent	61 %	62 %		
"Soffliggare" i procent			39 %	38 %
Pensionsavsättningar i kronor	19 764*** (9 093)	15 543 (7 443)	17 218*** (10 081)	13 758 (8 107)
Antal valda fonder	3,4	3,4		
Genomsnittsrisk	20,8*** (5,3)	19,8 (4,9)	17,3*** (6,0)	16,8 (5,5)
Procent som bytt fond före år 2004	3 %	2 %	4 %	3 %
Procent som valt en av de fem populäraste	52 %	52 %	70 %	69 %
Observationer	5 381	5 721	8 783	9 204

*Källa: Egen data från Premiepensionsvalet år 2000. Not: Standardavvikelser ges i parentesen. ***/**/* anger statistiskt signifikant könsskillnad inom vardera grupp på 1/5/10 procentsnivån.*

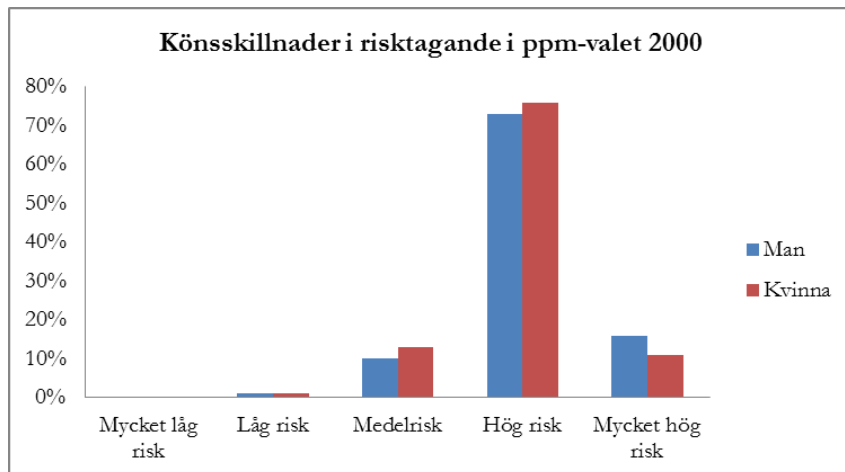
I Figur 8.2 har jag sedan delat in kvinnors och mäns val av genomsnittsrisk i de riskintervall som Pensionsmyndigheten använder: "mycket låg risk" (0 till 2), "låg risk" (3 till 7), "mellan risk" (8 till

² Benartzi och Thaler (2007) visar att individer verkar använda enkla tumregler och har fördelat insatser lika mellan de möjliga investeringarna, vilket skulle innebära att ovan mönster egentligen orsakas av att män och kvinnor skiljer sig åt i användandet av tumregler. Ett sätt att testa detta är att se om män och kvinnor skiljde sig åt i hur många fonder man valde. Både män och kvinnor valde 3,4 fonder. 31 procent av både männen och kvinnorna valde fem fonder. Vidare har de valt liknande andelar av aktie-, bland-, generations- och räntefonder.

³ Mer än hälften av de valbara fonderna fanns inte före 2000 och hade således inte information baserat på tidigare avkastning. Men eftersom även de nya fonderna var grupperade under ett av de fyra alternativen aktie-, generation-, bland- eller räntefond, samt utifrån den specifika investeringsprofilen (som specifik industri eller landprofil) bör det ha varit lätt att kategorisera de nya fondernas riskprofil på samma sätt som de gamla fondernas riskprofil.

15), "hög risk" (16 till 24) och "mycket högrisk" (25 eller mer). Figuren visar att det stora flertalet av både män och kvinnor valde en genomsnittrisk som klassificeras som hög risk. Varken män eller kvinnor valde mycket låg risk, och mindre än 1 procent av båda könen valde låg risk för sina pensionsavsättningar. I valet av fonder med de högsta riskerna finns dock en könsskillnad där fler män valde högre risk.

Figur 8.2 Val av risk för premiepensionen år 2000 uppdelat på fem risknivåer och på män och kvinnor

Forskning har visat att risktagande beror på individens bakgrundsegenskaper. För att veta om män och kvinnor väljer olika eller lika risk givet dessa egenskaper måste vi därför ta hänsyn till att män och kvinnor kan skilja sig åt i dessa egenskaper. I Tabell 8.2 redovisas olika bakgrundsegenskaper som kan påverka valet av risk. Egenskaperna är uppdelade i demografiska egenskaper, ekonomiska resurser och osäkerhet i olika inkomstkällor.

Typiska demografiska egenskaper som kan styra valet av risk är ålder och utbildning. Tidigare forskning har visat att risktagandet är högre bland dem med högre utbildning och bland yngre. Vidare finner man också att civilstånd påverkar valet av risk där man framförallt funnit att ensamstående kvinnor tar lägre risker. Tabell 8.2 visar att de demografiska bakgrundsegenskaper är olika mellan dem som har valt att placera och dem som inte har valt, men inte så mycket mellan könen inom vardera gruppen.

Ekonomiska resurser spelar också roll för vilken nivå av risk man väljer. En väsentlig anledning till att kvinnor valt något lägre risk kan vara att de har mindre ekonomiska resurser. I Tabell 8.2 ser vi att kvinnor också har mindre ekonomiska resurser, men det gäller för både de aktiva och de passiva väljargrupperna. Till exempel har de aktiva männen runt 380 000 kronor i disponibel inkomst och kvinnorna har 360 000 kronor. Av de män och kvinnor som inte valt har de 270 000 respektive 250 000 kronor i årlig disponibel inkomst. Liknande skillnad finns vad gäller övriga inkomster såsom förmögenhet, realkapital samt värdet på fastighetslån.

Tabell 8.2 Bakgrundsskillnader mellan könen för dem som valt och inte valt fonder

	Aktiva väljare:		"Soffliggare":	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
Demografiska egenskaper:				
Ålder (16–61)	40,7*** (11,5)	40,8 (11,2)	37,1*** (13,6)	38,6 (13,5)
Utbildning (år)	11,95 (1,97)	12,05 (1,90)	11,52 (2,13)	11,61 (2,08)
Andel inom olika civilstånd:				
Ensamstående	0,23	0,15	0,41	0,28
Gift	0,56	0,56	0,37	0,44
Sambo	0,17	0,17	0,14	0,14
Skild	0,07	0,10	0,08	0,12
Änka/änkling	0,03	0,01	0,004	0,02
Ekonomiska resurser:				
Disponibel inkomst (kronor)	380 645*** (229 477)	360 381 (228 044)	270 578*** (206 673)	253 651 (189 830)
Hushållets förmögenhet (kronor)	286 025 (1 120 454)	275 989 (1 075 990)	165 492 (782 191)	155 094 (759 052)
Hushållets fastighetsvärde (kronor)	548 728 (679 460)	544 935 (678 036)	349 273 (593 483)	350 966 (572 710)
Hushållets bostadslån (kronor)	344 636** (411 099)	328 694 (392 609)	234 351** (342 716)	225 563 (329 847)
Individens privata pensionssparande (SEK)	4 918 (8 932)	5 060 (8 531)	2 457 (6 584)	2 615 (6 370)
Osäkerhet i inkomstkällor:				
Andel högrisk tillgångar av förmögenheten	0,64*	0,63	0,71*	0,69
Andel blandrisk tillgångar i förmögenheten	0,12*	0,12	0,08***	0,10
Hög arbetslöshetsrisk	0,27***	0,10	0,18***	0,07
Avgiftsbestämd Tjänstepension (priv arb.)	0,47***	0,23	0,42***	0,21
Avgiftsbestämd Tjänstepension (kom./lands.)	0,11***	0,43	0,11***	0,37
Odefinierad Tjänstepension	0,11**	0,12	0,27**	0,28
Observationer	5 381	5 721	3 402	3 483

Källa: Egen data från Premiepensionsvalet år 2000. Not: Standardavvikelser ges i parentes. ***/**/* anger statistiskt signifikant könsskillnad inom gruppen på 1/5/10 procentsnivån.

Andra egenskaper som kan påverka risktagandet är vilken osäkerhet eller bakgrundsrisk som finns i en individs inkomstkällor. Den ena bakgrundsrisk är osäkerhet som kommer från osäkerhet i värdeutvecklingen i de finansiella tillgångarna som här mäts i andelen högrisk tillgångar (aktier, aktiefonder). Denna variabel mäter även kännedom om riskfyllda finansiella tillgångar. För denna variabel är det inte så stor skillnad mellan aktiva och inaktiva och inte heller mellan könen. Det som utgör en mer markant könsskillnad är osäkerheten vad gäller tjänstepensionsinkomster. Osäkerhet här kommer från att vissa grupper hade avgiftsbestämd tjänstepension istället för en förmånsbestämd tjänstepension. Den senare är mindre beroende av individens arbetstid och lön varför den utgör en mer säker framtida inkomstkälla än vad en avgiftsbestämd tjänstepension utgör. Osäkerhet kan också komma från att individen är i en bransch med högre arbetslöshetsrisk. I båda dessa grupper är männen mer utsatta för osäkerhet, vilket skulle kunna innebära att de tar lägre risk i portföljen mot bakgrund av denna osäkerhet. Vad gäller de demografiska variablerna gäller samma mönster att skillnaderna huvudsakligen finns mellan inaktiva och aktiva väljare och inte mellan könen.

För att studera om bakgrundsegenskaperna är korrelerade på samma sätt med mäns och kvinnors val av risk redovisas också resultat från en regressionsanalys av valet av risk för män och kvinnor separat, se Appendix Tabell 2.1. Resultaten visar att demografiska egenskaper är korrelerade med risktagande på liknande sätt för män och kvinnor. Såväl bland kvinnor som bland män tar äldre mer risk upp till en viss ålder, då risktagandet sjunker (de runt 40 till 45 år tar mest risk). För både män och kvinnor är utbildning positivt korrelerat med högre genomsnittsrisk. Civilstånd är inte korrelerat med risktagande för något av könen. De med mer ekonomiska resurser i termer av förmögenhet har tagit högre risker bland såväl kvinnor som män. Dock är det bara bland männen som de med mer privat pensionssparande tar högre risk. Resultaten visar på viss könsskillnad i korrelationen mellan osäkerhet i andra inkomstkällor och risktagande. De män som har avgiftsbestämd pension har tagit lägre risk jämfört med dem som har förmånsbestämd pension. Kvinnor med avgiftsbestämd pension har dock inte tagit lägre risk jämfört med dem som har förmånsbestämd pension.

Sammantaget ser vi att mäns och kvinnors första val inom premiepensionssystemet inte skiljer sig åt i särskilt stor utsträckning. Män och kvinnor har aktivt valt fonder i liknande utsträckning och

deras val av risktagande har också varit relativt lika.⁴ Detta trots att män haft större pensionsavsättningar att placera. För båda grupper är risktagandet positivt korrelerat med utbildning, förmögenhet, och med andel riskfyllda tillgångar såsom innehav av aktier eller aktiefonder. Detta återspeglar vad man funnit tidigare inom forskningen. Dessa grupper är också de med mer finansiella kunskaper. Den skillnad som finns mellan könen är att en större andel män har tagit högre risk än kvinnor, men denna grupp är för båda könen en liten grupp.

8.4 Efter tio år: Finns det könsskillnader i avkastningen?

Vad har hänt med placeringarna inom premiepensionerna? Man kan tänka sig att första placeringsvalet 2000 inte visar de könsskillnader som finns efter tio år om till exempel män och kvinnor skulle byta fonder i olika grad eller att senare grupper som kommer in i pensionssystemet skiljer sig betydligt åt.

Pensionsmyndigheten (2010) visar i sin rapport att den genomsnittliga behållningen på män och kvinnors premiepensionskonton vid slutet av 2010 skiljer sig åt. Genomsnittsbehållningen på premiepensionskontot för män som aktivt valt fonder var 85 600 kronor jämfört med 69 400 kronor för kvinnor. Även för de som inte valde fonder finns det könsskillnader i genomsnittsbehållningen. Genomsnittsbehållningen på premiepensionskontot för män som aktivt valt fonder var 48 500 kronor jämfört med 39 600 kronor för kvinnor. Detta betyder inte nödvändigtvis att män och kvinnor tjänat olika på sina placeringar utan beror sannolikt på att män har högre inkomster i genomsnitt än kvinnor samt är yrkesaktiva i större utsträckning och därav har högre pensionsavsättningar.

Nedan diskuteras mäns och kvinnors aktivitetsgrad och avkastning för premiepensionen baserat på de uppgifter som finns att tillgå mellan 2000 till 2010 (huvudsakligen baserat på uppgifter i Pensionsmyndigheten 2010 och Engström 2013).

⁴ I en djupgående analys av män och kvinnors val av risktagande och fonder vid lanseringen av premiepensionsvalet 2000–2001 finner Säve-Söderbergh (2012) att risktagandet inte skiljer sig åt mellan könen bland dem som har valt i genomsnitt låg risk, men att män som tagit genomsnittligt hög risk skiljer sig signifikant från kvinnor som valt hög risk. Analysen visar att kvinnor i genomsnitt väljer lägre risk i portföljen men skillnaden är bara runt 5 procent mindre risk (alternativt 1,7 procent om man också inkluderar gruppen som inte har valt). Resultaten är robusta även när man tar hänsyn till att kvinnor och män har olika demografiska, finansiella och andra bakgrundsegenskaper.

8.4.1 Könsskillnader i aktivitetsgrad

Aktivitetsgraden har sjunkit betydligt sedan år 2000. Av de nytillkomna i systemet har bara 1,5 procent av väljarna varit aktiva mellan 2007 och 2012, Engström (2013). Inom denna grupp finns inte heller någon könsskillnad.

Färre än 10 procent av spararna har också gjort förändringar i sin portfölj mer än en gång per år mellan perioden 2000 till 2011. Vidare har 20 procent av spararna som gjorde ett aktivt val år 2000 behållit det valet. Det är ungefär lika stor andel av männen som av kvinnorna som har behållit sitt första val, 11 procent av männen och 11,5 procent av kvinnorna har aldrig bytt fonder. Dock är det något fler kvinnor som har bytt fonder en gång med 12 procent av kvinnorna mot 11,6 procent av männen, Engström (2013).

Sammantaget visar detta att aktivitetsgraden har varit låg i såväl nyval som omval och att det inte finns någon väsentlig könsskillnad i hur aktiva väljarna varit. Det innebär också att de bakgrundsegenskaper som var korrelerade med placeringsvalet år 2000 sannolikt fortfarande är korrelerade med placeringsvalet tio år senare.

8.4.2 Skillnader avkastning mellan aktiva väljare och soffliggare

Figur 8.3 visar den årliga avkastningen för dem som valt fonder (kallat Fondtorget) och för dem som inte valt fonder (kallat AP7 Såfa) mellan 2000 till 2010 (från Pensionsmyndigheten 2010). Från figuren kan vi se att den årliga avkastningen för de som valt fonder varierat kraftigt över åren och varit som högst cirka 30 procent och som lägst -33 procent. Även om man inte beaktar extremutfallen, ser vi att den årliga avkastningen varierat, men som oftast har varit positiv runt cirka 10 procent. Det framgår också att avkastningen för dem som inte valt fonder liknar den genomsnittliga årliga avkastningen för dem som valt fonder.

Figur 8.3 Avkastningen per år för fonder i eget valda portföljer och för soffliggare (AP7Såfa) mellan 2001–2010

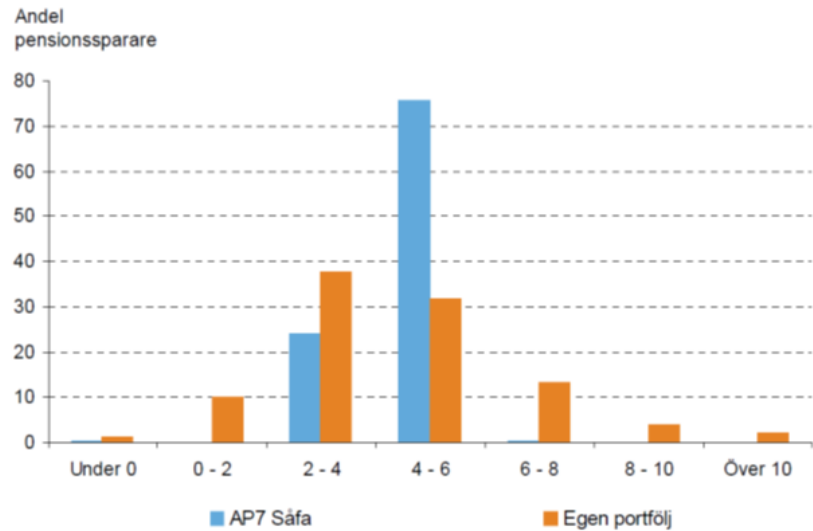

Källa: Pensionsmyndigheten (2010).

Engström (2013) har också gjort beräkningar som visar att den årliga avkastningen för dem som valt fonder, och för dem som inte valt, var cirka 3,5 procent beräknat över perioden mellan 2000 och 2012. Detta jämförs med uppräkningsen av inkomstpensionen som varit 2,98 procent per år för samma period.

I Figur 8.4 visas spridningen i den procentuella årliga avkastningen bland alla som ingår i premiepensionssystemet sedan starten. Först kan vi se att av de inaktiva (blå) har 75 procent haft en årlig genomsnittlig avkastning på mellan 4 och 6 procent. Övriga 25 procent i denna grupp har haft en lägre avkastning på 2 till 4 procent, vilket huvudsakligen förklaras av att de inträdde senare i systemet. För de aktiva väljarna (gula) är skillnaden i avkastning sedan 2000 relativt stor, men gemensamt är att de allra flesta har haft en positiv genomsnittlig avkastning. Vidare har en relativt liten andel haft de högsta avkastningarna där cirka 6 procent har haft en avkastning på över 8 procent. Fördelningen över de andra grupperna är: 10 procent återfinns i gruppen med låg avkastning på 0 till 2 procent, 37 procent återfinns i gruppen med låg-medelhög avkastning på 2 till 4 procent, och 31 procent återfinns i gruppen som haft en medelhög avkastning på 4 till 6 procent, och 14 procent återfinns i gruppen med hög avkastning på 6 till 8 procent. Sammantaget ger det att cirka två tredjedelar har haft en avkastning på mellan 2 och 6 procent.

Figur 8.4 Andel av pensionssparare som haft en årlig avkastning i procent inom olika intervall

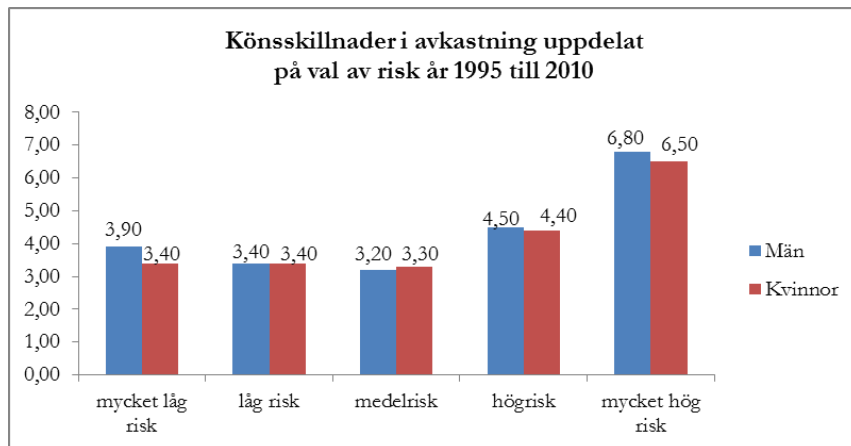
Källa: Pensionsmyndigheten(2010).

8.4.3 Könsskillnader i avkastningen

I Premiepensionsmyndigheten (2010) visas att kvinnor som aktivt valt fonder har haft en årlig avkastning på 4,2 procent jämfört med 4,4 procent för samma grupp bland männen mellan 1995 till 2010. De inaktiva männen och kvinnorna har haft samma avkastning på 4,1 procent.

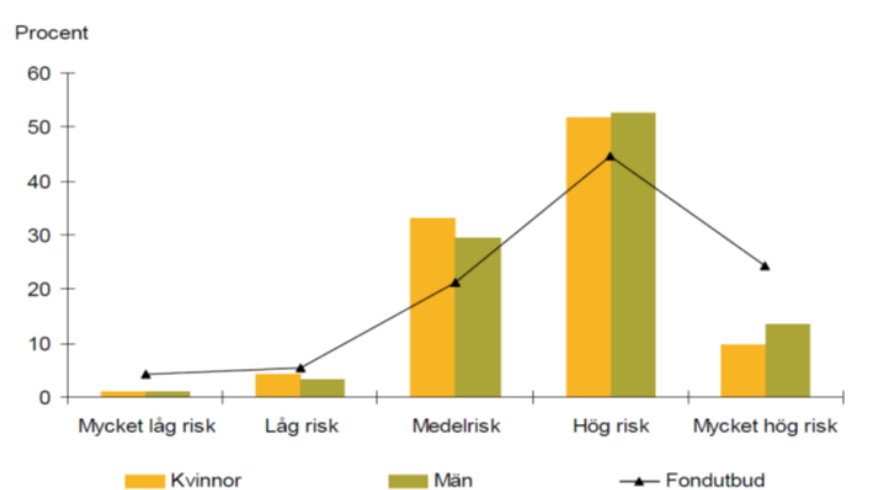
Figur 8.5 visar en graf över män och kvinnors genomsnittliga avkastning mellan 1995 och 2010 beroende på om man valt att placera i "mycket låg risk" (0 till 2), "låg risk" (3 till 7), "medelrisk" (8 till 15), "hög risk" (16 till 24) och "mycket hög risk" (25 eller mer). Vi kan se att män har haft högre avkastning jämfört med kvinnorna i grupperna som valt "mycket låg risk", "hög risk" och "mycket hög risk". Skillnaden i avkastningen är emellertid liten och ligger mellan 0,1 till 0,4 procentenheters skillnad.

Figur 8.5 Den årliga genomsnittliga avkastningen i procent för män och kvinnor som aktivt valt sin portfölj mellan 1995 och 2010 med inträdesår 2000

Källa: Pensionsmyndigheten (2010).

Figur 8.6 Val av risk för premiepensionen år 2010 uppdelat på fem risknivåer och på män och kvinnor

Källa: Pensionsmyndigheten (2010).

Man måste också beakta hur stor andel av män och kvinnor som valt de olika riskkategorierna. Figur 8.6 visar andelen män och kvinnor som har valt en: "mycket låg risk" (0 till 2), "låg risk" (3 till 7), "medelrisk" (8 till 15), "hög risk" (16 till 24) och "mycket hög risk" (25 eller mer) år 2010. Få män och kvinnor har valt att placera

i mycket låg risk eller i låg risk; cirka 5 procent av kvinnorna mot 4 procent av männen har valt det. Fler kvinnor än män har valt en medelrisk portfölj; 35 procent av kvinnorna jämfört med 31 procent av männen. Det är emellertid ingen könsskillnad i andelen som valt av en hög-risk portfölj; 53 procent av männen och 52 procent av kvinnorna. En större könsskillnad – om än liten – finns bland dem som valt en portfölj med mycket hög risk; 8 procent av kvinnorna mot 13 procent av männen. Från Figur 8.6 kan vi se att fördelningen mellan riskalternativen för män och kvinnor liknar den fördelning som fanns för valet år 2000 (se Figur 8.2).

Sammantaget visar de två senaste graferna att de könsskillnader som finns i avkastning är små och berör en mindre grupp. I de stora huvudgrupperna för båda könen, 90 procent av kvinnorna och 80 procent av männen, dvs. de som valt medel till hög risk, har avkastningen varit mycket lik. Den skillnad som finns beror dels på att det finns en större andel av männen (13 procent män mot 8 procent av kvinnorna) som väljer den högsta risken, dels på att avkastningen bland dem som valt de högsta riskerna varit något högre för män än kvinnor (6,8 procent mot 6,5 procent). Engström (2013) visar också att andelen kvinnor är något underrepresenterade bland de tio procent med högst avkastning mellan 2007 till 2011 och att männen i den gruppen haft en högre genomsnittsavkastning än kvinnorna i denna grupp samt utgör en större grupp än kvinnorna. Samtidigt är männen något överrepresenterade bland de med sämst avkastning jämfört med kvinnorna och spridningen i avkastningen är större bland männen.

8.5 Likheter mellan valen inom premiepensionen och tjänstepensionen: ser vi liknande könsskillnader i valen till tjänstepensionerna?

8.5.1 Placeringsval inom tjänstepensionsavtalen

Majoriteten av alla som arbetar har tjänstepension genom kollektivavtal. Enligt Medlingsinstitutet omfattas omkring 90 procent av alla anställda av kollektivavtal sedan flera år tillbaka (Medlingsinstitutet 2013). Under de senaste decennierna har många tjänstepensionsavtal gått från att vara förmånsbaserade till att vara avgiftsbaserade i större utsträckning. Det innebär att pensionsinkomsten från tjänstepensionen också baseras i större utsträckning på hur

mycket man arbetar och hur många år man arbetar. Till skillnad från premiepensionen finns det ingen övre gräns för pensionsavsättningarna, vilket innebär att dessa pensionsinkomster kommer att vara mer betydelsefulla för dem med höga arbetsinkomster. Tjänstepensionsavtalen har förändrats över de senaste tio åren så att individen själv får bestämma hur en del av pensionsinbetalningarna ska placeras. Sammantaget innebär detta för varje individ att framtida tjänstepensionsinkomster också blir mer beroende av individens beslut både i termer av arbetskariär och i termer av val av placering.

Valmöjligheterna inom tjänstepensionsområdet är mycket mer begränsade än inom premiepensionssystemet. Förenklat kan man uttrycka det som att individen får välja att en del eller totala pensionsavsättningen placeras i två alternativ: traditionell försäkring eller fondförsäkring. En traditionell försäkring innebär att försäkringsbolaget sköter förvaltningen och placeringen, och att individen ofta är garanterad en viss lägsta värdetillväxt. I en fondförsäkring bestämmer individen själv fonder och därmed risk och avkastning. I alla fyra tjänstepensionsavtal hamnar ”soffliggare” (de som inte väljer) i en traditionell försäkring. Därutöver kan individen också välja förvaltare. I Appendix A.1.2. beskrivs dessa möjligheter mer utförligt för de olika tjänstepensionsavtalen.

Nedan beskrivs i vilken utsträckning man har valt placering för sin tjänstepension parallellt med hur individer som omfattas av de olika kollektivavtalen valde i premiepensionsvalet år 2000. Därefter beskrivs aktivitetsgrad och val specifikt för dels kommun- och landstingsanställda dels statligt anställda för vilka könsuppdelad statistik lämnats ut, samt en redovisning av de uppgifter om könsskillnader i tjänstepensionsvalen som finns i Granqvist och Ståhlberg (2002).

8.5.2 Korrelation mellan aktivitetsgraden inom premiepensionssystemets lansering år 2000 och tjänstepensionsavtalen

Tabell 8.3 visar i vilken utsträckning man aktivt valt placering inom de fyra tjänstepensionsgrupperna från det första året man hade möjlighet att välja till år 2010. Vidare anges andelen som valt fondförsäkring (för dem som varit aktiva väljare) då data finns. Uppgifterna är baserade på statistik från de olika valcentralerna som administrerar valen. Tyvärr finns inte dessa uppgifter som könsuppdelad statistik.

Tabell 8.3 redovisar också egna data på aktivitetsgrad och risktagande i premiepensionsvalet 2000 uppdelat på vilket kollektivavtal individen omfattas av.

Uppgifterna i Tabell 8.3 visar framförallt att färre valt placeringsinriktning inom tjänstepensionsavtalen jämfört med inom premiepensionssystemet. I genomsnitt har bara var fjärde valt placering för sin tjänstepension jämfört med två av tre som någon gång valt för sin premiepension (eller tre av fyra om man räknar andelen aktiva fram till 2010). Men lanseringen av premiepensionen skedde efter nästan två decennier av höga avkastningstal på kapitalmarknaden och en stor informationskampanj. Vidare visar tabellen att aktivitetsgraden sjunkit över åren inom alla tjänstepensionsgrupper.

Den grupp som har varit minst aktiv är de kommun- och landstingsanställda där 25 procent valde placeringsalternativ första gången år 2003 och endast 13 procent valde år 2011. Av dessa har cirka 50 procent valt att ha en fondförsäkring, dvs. ungefär hälften har valt att placera i alternativet med högre risk. De kommun- och landstingsanställda är också den grupp som var minst aktiv inom premiepensionssystemet år 2000, även om det var 65 procent som valde i genomsnitt. Intressant är att kvinnorna var mer aktiva än männen i premiepensionsvalet, 66 procent av kvinnorna mot 61 procent av männen valde fonder.

Tabell 8.3 Aktiva val inom tjänstepensionsavtalet och premiepensionsavtalet indelat enligt kollektivavtal och avtalspensionsområde samt val av fondförsäkring

	Val inom tjänstepensionsavtalen			Val inom premiepensionen 2000	
	Första valet	2008	2011	Män	Kvinnor
<i>Kommun och Landsting(KPA-KL)</i>	År 2004				
Procent aktiva	25 %	18 %	13 %		
Valt fondförsäkring (högre risk)	ca 50 %	ca 50 %	ca 50 %		
Procent aktiva inom ppm				60 %	66 %
Rishtagande				20,56***	19,60
Antal				570	2 465
<i>Statligt anställda (PA03)</i>	År 2003				
Procent aktiva	35 %	29 %	22 %		
Valt fondförsäkring (högre risk)	ca 50 %	ca 50 %	ca 50 %		
Procent aktiva inom ppm				70 %	71 %
Rishtagande				20,94***	19,71
Antal				326	324
<i>Privat tjänsteman (ITP)</i>	År 2006				
Procent aktiva	40 %	38 %	32 %		
Valt fondförsäkring (högre risk)					
Procent aktiva inom ppm				73 %	73 %
Rishtagande				21,24***	20,44
Antal				1 403	899
<i>Privatanställd arbetare (SAF-LO)</i>	År 1998				
Procent aktiva	55 %	48 %	35 %		
Valt fondförsäkring (högre risk)	ca 30 %	ca 30 %	ca 20 %		
Procent aktiva inom ppm				63 %	64 %
Rishtagande				20,54***	19,94
Antal observationer				2 507	1 329

Källa: Egen data över premiepensionsvalet år 2000, tjänstepensionsdata från valcentralerna och Engström (2013).

Den grupp som varit mest aktiv i placeringsvalet för tjänstepensionen är privatanställda arbetare (SAF-LO gruppen) med 55 procent som valde första året och 35 procent år 2011. Privatanställda arbetare som grupp hade emellertid låg aktivitetsgrad i premiepensionsvalet år 2000 med runt 63 procent som aktivt valde placering. De har också i betydligt lägre utsträckning än de andra grupperna valt att placera i alternativet med högre risk dvs. i en fondförsäkring och istället valt lägre risk med en traditionell försäkring.

Tabellen visar också att de privata tjänstemännen hade högst aktivitet i premiepensionsvalet samtidigt som de haft en relativt hög aktivitetsgrad även inom tjänstepensionsvalet. Både män och kvinnor i denna grupp har även valt en högre risk i premiepensionsvalet jämfört med de andra grupperna. Detta är i linje med vad man förväntar sig från tidigare forskning som visat att de med högre inkomster och utbildning är mer benägna att äga riskfyllda tillgångar än andra.

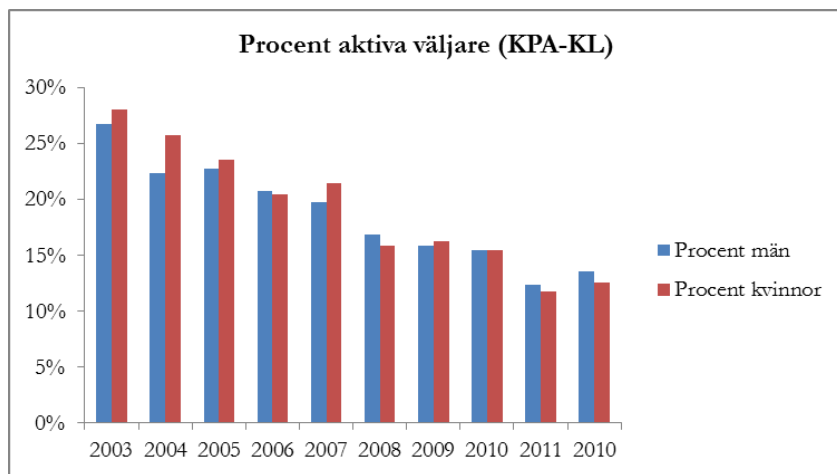
De skillnader som framkommer mellan män och kvinnor utifrån premiepensionsvalet är att även med en uppdelning mellan avtalsområden har, förutom bland de kommun- och landstingsanställda, män och kvinnor varit aktiva i lika stor utsträckning. Vidare har de valt liknande risknivå för placeringen, framförallt inom gruppen privatanställda arbetare.

8.5.3 Könsskillnader i aktivitetsgrad och val av risk för kommun- och landstingsanställda (med kollektivavtal KPA-KL) och statligt anställda (med kollektivavtal PA 03)

Redovisningen av könsskillnader inom tjänstepensionsvalen nedan kommer huvudsakligen baseras på skillnader mellan kommun- och landstingsanställda, som är det avtalsområde där fullständig könsuppdelad statistik lämnats ut. Vidare redovisas den könsuppdelade valstatistiken som finns att tillgå för de statligt anställda. Man bör beakta att nedan redovisning kan vara en missvisande bild av hur män och kvinnor valt inom andra avtalsområden.

(i) kommun- och landstingsanställda (med kollektivavtal KPA-KL)

Figur 8.7 Andelen aktiva val uppdelat på män och kvinnor över åren 2003–2012

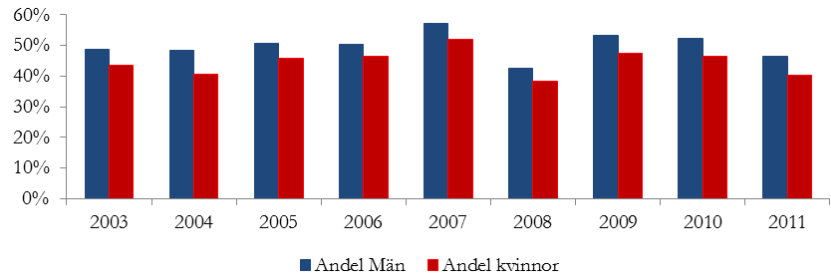
Källa: Data från KPA Pension.

Uppgifterna för de kommun- och landstingsanställda bygger på mellan 112 000 utskickade valpaket år 2003 till 71 100 utskickade valpaket för 2012. Av dessa skickades cirka en tredjedel till män och två tredjedelar till kvinnor. I Figur 8.7 visas hur stor procent av män och kvinnor som gjort aktiva val mellan 2003 och 2012. Figuren visar att andelen aktiva män och kvinnor är relativt låg men ungefär lika för män och kvinnor. Kvinnor var aktiva väljare i något högre utsträckning än männen fram till 2007. För båda könen har andelen sjunkit sedan 2003. År 2003 valde 26 procent av männen och 28 procent av kvinnorna att aktivt placera sin tjänstepension medan 2012 valde endast 14 procent av männen och 13 procent av kvinnorna detsamma.

I Figur 8.8 visas procenttalen av de aktiva väljarna som valde fondförsäkring (alternativet med högre risk) jämfört med traditionell försäkring för män och kvinnor. Figuren visar att år 2003 valde 49 procent av de aktiva männen en fondförsäkring, vilket innebär att 51 procent av männen valde en traditionell försäkring det året. Av de aktiva kvinnorna valde 42 procent av kvinnorna en fondförsäkring och 58 procent en traditionell försäkring år 2003. Bland både män och kvinnor ökade andelen som valde fondförsäkring istället för traditionell försäkring fram till 2007 då andelarna

sjönk. År 2011 valde 47 procent av männen mot 40 procent av kvinnorna en fondförsäkring. Om man beräknar ett genomsnitt för de nio åren, har 50 procent av de aktiva männen valt en fondförsäkring mot 44,5 procent av kvinnorna.

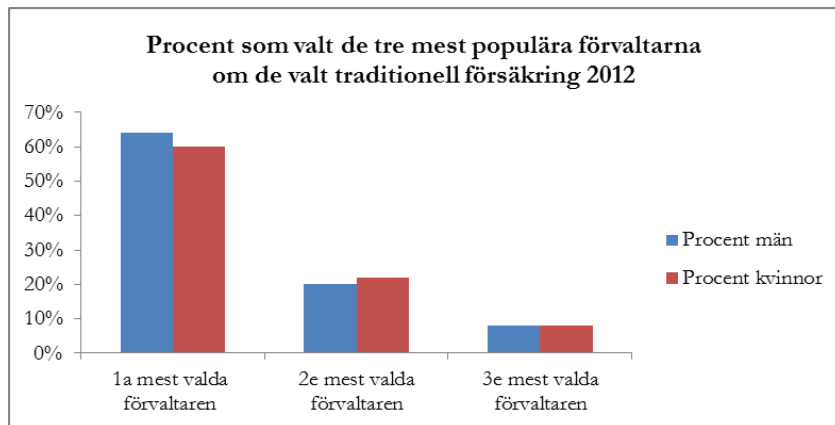
Figur 8.8 Procent av de aktiva väljarna av kommun och landstingsanställda som valt en fondförsäkring istället för en traditionell försäkring uppdelat på män och kvinnor

Källa: Data från KPA Pension.

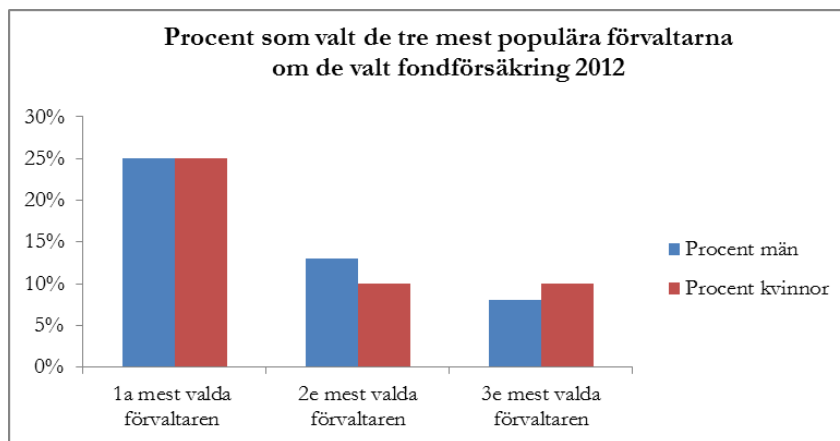
Det finns också intresse att veta om män och kvinnor valt olika förvaltare. I Figur 8.9 och 8.10 visas de procent av män och kvinnor som valt en av de tre mest populära förvaltarna för år 2012 uppdelat på om de valt traditionell försäkring eller fondförsäkring. Den mest populära förvaltaren beräknas som den som fått flest väljare totalt. Därefter beräknas andelen av män och kvinnor som valt den förvaltaren.

Figur 8.9 Procent av män och kvinnor som valt de tre mest populära förvaltarna för år 2012, om de valt traditionell försäkring

Källa: Data erhållen från KPA Pension.

Figur 8.10 Procent av män och kvinnor som valt de tre mest populära förvaltarna för år 2012, om de valt fondförsäkring

Källa: Data erhållen från KPA Pension.

Från figurerna 8.9 och 8.10 kan vi se att män och kvinnor även väljer samma förvaltare i stor utsträckning. Av de som valt traditionell försäkring valde 64 procent av männen och 60 procent av kvinnorna den mest populära förvaltaren. Av de som valt fondförsäkring är det större variation i vilken förvaltare man väljer. Detta beror på att man har fler förvaltare att välja på. Där har den mest populära förvaltare valts av en fjärdedel av männen och kvinnorna.

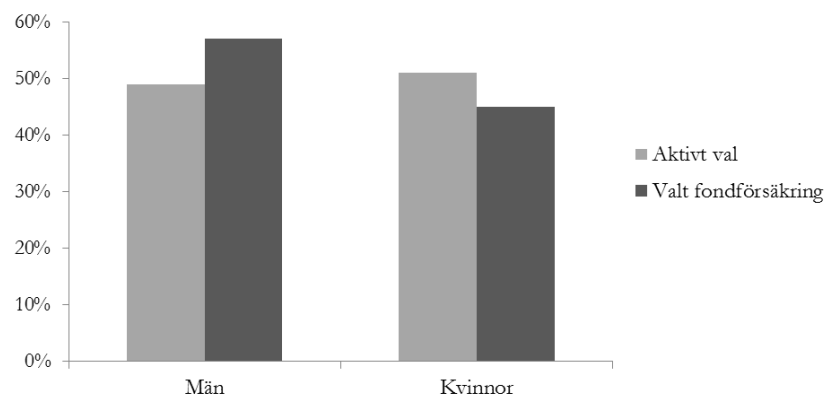
Därutöver är det större spridning i valet av förvaltare för såväl kvinnor som män. Dock är män och kvinnor relativt lika även när vi ser till den andra och tredje mest populära förvaltaren.⁵

Sammantaget är det intressant att se att kommun- och landstingsanställda kvinnor varit mer aktiva och valt något lägre risk än männen, ett resultat som liknar det vi såg för premiepensionsvalet (se Tabell 8.3).

(ii) statligt anställda (kollektivavtal PA 03)

Figur 8.11 visar att bland de statligt anställda har kvinnor oftare valt placering (ljusgrå) än männen i genomsnitt över åren 2003 och 2006, men skillnaden är liten. Av de aktiva väljarna var 51 procent kvinnor och 49 procent män.

Figur 8.11 Procent av de aktiva väljarna som var män och kvinnor inom PA03

Källa: Data från SPV.

Figur 8.11 visar också att av de aktiva väljarna valde männen oftare att placera pensionspremien i en fondförsäkring (mörkgrå) jämfört med andelen kvinnor som aktivt valt placering. Av männen som var aktiva väljare valde 57 procent att placera i en fondförsäkring jämfört med 43 procent av kvinnorna som var aktiva väljare i genomsnitt för åren 2003 till 2006.

Granqvist och Ståhlberg (2002) visar att färre kvinnor än män valde placering bland privatanställda arbetare (med avtal SAF-LO)

⁵ Statistik för övriga år (2003 till 2011) visar också att mäns och kvinnors val av förvaltare är lika. Den populäraste förvaltaren om man valt traditionell förvaltare har valts av runt hälften av både männen och kvinnorna. Bland de som valt fondförsäkring är det större variation i vilken förvaltare man valt men inte någon stor skillnad mellan könen.

år 2001. Av männen gjorde 51 procent ett aktivt placeringsval jämfört med 47 procent av kvinnorna. Vidare valde männen en högre risk än kvinnorna där runt två tredjedelar av männen valde en fondförsäkring jämfört med runt hälften av kvinnorna. Studien visar dock att bland privatanställda tjänstemän (som fått välja mellan fondförsäkring och traditionell försäkring för sin ITPK-premie år 2001) var män och kvinnor aktiva i samma utsträckning med 89 procent av männen och 88 procent av kvinnorna. Män och kvinnor valde också fondförsäkring i samma utsträckning med runt hälften av båda könen.

Sammanfattning

Sammanfattningsvis visar detta kapitel att det inte finns några väsentliga skillnader i investeringsvalen mellan män och kvinnor i premiepensionsvalet. Såväl kvinnor som män har varit aktiva initialt och över tid inaktiva i liknande utsträckning. För det stora flertalet har också män och kvinnor valt relativt lika risk i sina placeringar, men en större andel av männen har valt högre risk än kvinnorna.

Dessa mönster fanns i valet för premiepensionen år 2000. Mot bakgrund av att män och kvinnor varit lika inaktiva i att ändra dessa placeringar är mönstret liknande även tio år senare. Den procentuella avkastningen i pensionsplaceringarna är därför ungefär densamma för båda könen. En viss skillnad finns eftersom de män som tagit högre risk också har haft en högre avkastning. Men skillnaden i avkastningen beror också mycket på vilket år man väljer att utvärdera.

Studien visar även att vi ser liknande mönster i aktivitetsgrad och val av risk också inom tjänstepensionsområdet. Här råder det dock brist på könsuppdelad statistik varför resultaten måste tolkas med försiktighet. Det är dock intressant att se att uppgifter över val från kommun- och landstingsanställda och statligt anställda män och kvinnor liknar de mönster vi ser inom valen för premiepensionen. Kvinnor har varit något mer aktiva än män och män har valt högre risk i något högre utsträckning, men skillnaderna är små. Man bör dock beakta att dessa resultat inte har tagit hänsyn till könsskillnader i olika ekonomiska, demografiska eller finansiella bakgrundsegenskaper som skulle kunna förklara skillnaderna i placeringsvalen.

Referenser

- Agarwal, Sumit och Bhashkar Mazumder (2013), "Cognitive Abilities and Household Financial Decision Making", *American Economic Journal: Applied Economics*, 5(1), s. 193–207.
- Agnew, Julie, Pierluigi Balduzzi och Annika E. Sundén (2003), "Portfolio Choice, Trading and Returns in a Large 401(k) Plan", *American Economic Review*, 93(1), s. 193–215.
- Almenberg, Johan och Jenny Säre-Söderbergh (2011), "Financial literacy and retirement planning in Sweden", *Journal of Pension Economics and Finance*, 10(4), s. 585–598.
- Almenberg, Johan och Olof Widmark (2011), *Numeracy, Financial Literacy and Participation in Asset Markets*, Working paper.
- Ameriks, John, Andrew Caplin och John Leahy (2003), "Wealth accumulation and the propensity to plan", *Quarterly Journal of Economics*, 118(3), s. 1007–1047.
- Andersson, Anders (2007), "All Guts, No Glory: Trading and Diversification among Online Investors", *European Financial Management*, 13(3), s. 448–471.
- Bajtelsmit, Vickie L. och Jack VanDerhei (1997), "Risk Aversion and Pension Investment Choices", i Michael S. Gordon, Olivia S. Mitchell, och Marc M. Twinney (red.) *Positioning pensions for the twenty-first century*, s. 45–66, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Barber, Brad M och Terrance Odean (2001), "Boys will be boys: gender, overconfidence and common stock investment", *Quarterly Journal of Economics*, 116(1), s. 261–292.
- Barber, Brad M och Terrance Odean (2013), "The Behavior of Individual Investors", i George M. Constantinides, Milton Harris och Rene M. Stulz (red.) *Handbook of Economics and Finance*, s. 1533–1570, North Holland, Elsevier.
- Benartzi, Shlomo och Richard Thaler (2007), "Heuristics and Biases in Retirement Savings Behavior", *Journal of Economic Perspectives*, 21(3), s. 81–104.
- Bertrand, Marianne (2011), "New Perspectives on Gender" i Orley Ashenfelter och David Card (red.) *Handbook of Labor Economics*, 4B, s. 1543–1590, North Holland, Elsevier.

- Bucher-Koenen, Tabea, Annamaria Lusardi, Rob Alessie, och Maarten van Rooij (2012), "How financially literate are women? Some new perspectives on the gender gap", *Netspar Panel Papers*, nr. 31.
- Cesarini, David, Magnus Johannesson, Paul Lichtenstein, Örjan Sandewall och Björn Wallace (2010), "Genetic variation in Financial Decision Making", *Journal of Finance*, 65(5), s. 1725–1754.
- Cronqvist, Henrik och Richard Thaler (2004), "Design choices in privatized social-security systems: Learning from the Swedish experience", *American Economic Review*, 94(2), s. 424–428.
- Croson, Rachel och Uri Gneezy (2009), "Gender differences in preferences", *Journal of Economic Literature*, 47(2), s. 448–474.
- Dohmen, Thomas, Armin Falk, David Huffman, Uwe Sunde, Jürgen Schupp och Gert G. Wagner (2011), "Individual Risk Attitudes: Measurement Determinants and Behavioral Consequences", *Journal of the European Economic Association*, 9(3), s. 520–550.
- Engström, Stefan och Anna Westerberg (2003), "Which Individuals Make Active Investment Decisions in the New Swedish Pension System?", *Journal of Pension Economics and Finance*, 2(3), s. 225–245.
- Engström, Stefan (2013), *Vägval för premiepensionen*, Departementsserien 2013:3. Stockholm: Finansdepartementet.
- Granqvist, Lena och Ann-Charlotte Ståhlberg (2002), *De nya avtals- och tjänstepensionerna: Ökad jämställdhet – men fortfarande sämre pension för kvinnor*. Stockholm: Pensionsforum.
- Hedesström, Ted Martin, Henrik Svedsäter och Tommy Gärling (2004), "Identifying Heuristic Choice Rules in the Swedish Premium Pension", *Journal of Behavioral Finance*, 5(1), s. 32–42.
- Hinz, Richard P., David D. McCarthy och John A. Turner (1997), "Are women conservative investors? Gender differences in participant directed pension investments", i Michael S. Gordon, Olivia S. Mitchell och Marc M. Twinney (red.) *Positioning pensions for the twenty-first century*, s. 91–103, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

- Jianakoplos, Nancy A. och Alexandra Bernasek (1998), "Are Women More Risk Averse", *Economic Inquiry*, 36, s. 620-630.
- Lusardi, Annamaria, och Olivia Mitchell (2008), "Planning and financial literacy. How do women fare?" *American Economic Review*, 98(2), s. 413-417.
- Lusardi, Annamaria, och Olivia S. Mitchell (2011), "Financial literacy around the world: An overview", *Journal of Pension Economics and Finance*, 10(4), s. 497-508.
- Lusardi, Annamaria, och Peter Tufano (2009), "Debt literacy, financial experiences and overindebtedness", *NBER Working Paper*, nr 14808.
- Madrian, Brigitte C. och Dennis F. Shea (2001) "The power of suggestion: inertia in 401(k) participation and savings behavior", *Quarterly Journal of Economics*, 116(4), s. 1149-1187.
- Medlingsinstitutet (2013), *Avtalsrörelsen och lönebildningen år 2013*, Medlingsinstitutets årsrapport.
- Palme, Mårten och Annika E. Sundén (2004), "Premiepensionen i det reformerade pensionssystemet – är det önskvärt att kunna välja mellan 663 fonder?", *Ekonomisk Debatt*, 32(3), s. 6-15.
- Palme, Mårten, Annika E. Sundén och Paul Söderlind (2007), "How do individual accounts work in the Swedish pension system?" *Journal of the European Economic Association*, 5(2-3), s. 636-646.
- Pensionsmyndigheten (2010), *Premiepensionen: Pensionsspararna och pensionärerna 2010*. Stockholm: Pensionsmyndigheten.
- Premiepensionsmyndigheten (2009), *Analytiskt testamente: 11 ½ år med premiepensionssystemet och PPM*. Stockholm: Premiepensionsmyndigheten.
- Sjögren-Lindquist, Gabriella och Eskil Wadensjö (2005), *Inte bara socialförsäkringar – kompletterande ersättningar vid inkomstbortfall*, Rapport till ESS, 2005:2.
- Sundén, Annika E. och Brian J. Surette (1998), "Gender differences in the allocation of assets in retirement savings plans", *American Economic Review*, 88(2), s. 207-211.

Säve-Söderbergh, Jenny (2012), "Self-directed pensions: gender, risk and portfolio choices", *Scandinavian Journal of Economics*, 114 (3), s. 705–728.

van Rooij, Maarten, Annamaria Lusardi and Rob Alessie (2012), "Financial literacy, retirement planning, and households wealth", *Economic Journal*, 122(5), s. 449–478.

Appendix 1

A.1.1 Valbarhet för premiepensionen

Av de 18,5 procent som arbetsgivaren betalar in till pensionsavsättningar går 2,5 procentenheter till individens premiepension. Sedan år 2000 har de som hade en arbetsinkomst som översteg ett basbelopp mellan 1995 och 1998⁶ fått möjlighet att välja placering för premiepensionen, dvs. för cirka 14 procent av de pensionsinbetalningar som arbetsgivaren betalar.

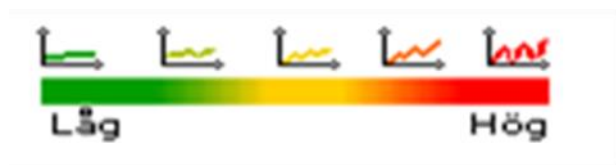
Valet innebär att man kan välja mellan en och fem fonder från ett stort urval av olika fonder. Vid lanseringen av premiepensionssystemet var urvalet mellan 450 och 600 fonder (antalet fonder varierar för att det tillkom fonder succesivt under 2000 och framåt). Antalet fonder är numera nära 800. För varje fond man valde kunde man också välja vilken andel av portföljen som skulle investeras i fonden.

Vid lanseringen av det nya premiepensionssystemet skickades valpaket ut med information om valet men också om fonderna. Där angavs för varje fond vilken typ av fond det var uppdelat på aktiefond, blandfond, generationsfond, räntefond. Varje fond var också beskriven utifrån förvaltare, avgift och vilken placeringsprofil fonden hade såsom etisk, bransch eller specifikt land eller världsdel. Det fanns även information om relationen mellan risk och avkastning. Liknande information ges i dag men huvudsakligen via myndighetens hemsida. Där finns också möjlighet att ta del av mycket information om hur man väljer och på olika språk.

Alla fonder är också markerade utifrån risk, både utifrån ett siffermått och genom en illustration med färger som indikerar graden av risk. Det siffermått som används var ett viktat riskmått beräknat som den genomsnittliga standardavvikelsen i avkastningen för de tre föregående åren. Måttet går mellan 0 och 57. Utifrån detta mått är sedan fonderna indelade i fem olika risknivåer som också illustrerades med färg, se Appendix Figur 1.

⁶ För att kunna välja behövde arbetsinkomsten vara minst 36 000 kronor år 1995, 36 800 kronor år 1996, 37 000 kronor år 1997 och 37 100 kronor år 1998.

Appendix Figur 1 Det färgindex som används för att illustrera fondens risk inom premiepensionsvalet

A.1.2 Valbarhet för tjänstepensioner

Majoriteten av alla som arbetar har tjänstepension genom kollektivavtal. En typisk avsättning till tjänstepensionen som arbetsgivaren betalar är cirka 4,5 procent av lönen för en anställd upp till 7,5 inkomstbasbelopp, vilket motsvarar en årsinkomst på 424 500 kronor år 2013 eller en månadslön på cirka 35 000 per månad, och för de med högre inkomster avsätts 30 procent av den del av lönen som överstiger 7,5 inkomstbasbelopp. Första premien betalas in från 21, 23 eller 25 års ålder beroende på avtal.

Kollektivavtalen är olika utformade för hur man får välja placering av sina premier. Appendix Tabell 1.2 visar vilka valmöjligheter som finns för den avgiftsbestämda delen av premien inom de olika avtalen. Notera att utöver den avgiftsbestämda delen innehåller avtalen en del som är förmånsbestämd. Tabellen visar att avtalen varierar i hur stor andel av den avgiftsbestämda premien som är valbar där privatanställda arbetare och kommun- och landstingsanställda har störst valfrihet. Antalet förvaltare skiljer sig också åt mellan avtalen och beroende på om man väljer traditionell försäkring eller fondförsäkring. Statligt anställda har störst valfrihet vad gäller förvaltarvalet. De kommun- och landstingsanställda har störst valfrihet vad gäller fondutbud. Valmöjligheten har funnits olika länge, där privatanställda arbetare har kunnat välja sedan 1998 medan privatanställda tjänstemän har kunnat välja från år 2006. I alla fyra tjänstepensionsavtal hamnar "soffliggare" (inaktiva väljare) i en traditionell försäkring.

Appendix Tabell 1.2

	ITP	SAF-LO	KPA KL	PA 03
	Privatanställda tjänstemän	Privatanställda arbetare	Kommun och Landstings anställda	Statligt anställda
Andel av premien som är valbar	0.5	1	1	0.44
Antal förvaltare av trad. försäkring	6	7	6	9
Antal förvaltare av fondförsäkring	5	5	14	13
Antal valbara fonder	14–28	20–32	4–40	4–31
Första valåret	2006	1998	2000	2003
Första premien betalas in vid	25 år	25 år	21 år	23 år
Valcentral	Collectum	FORA	KPA	Kåpan

Källa: Valcentralerna och Engström (2013).

Appendix 2

Appendix Tabell 2.1 Resultat från en regressionsmodell (OLS) av korrelationen mellan risktagande och bakgrunds-karaktäristika för män och kvinnor separat

Beroende variabel: genomsnittsrisk i premiepensionsvalet 2000	Kvinnor		Män	
	Risk		Risk	
	Koeff.	Std fel	Koeff	Std. fel
Ålder	0,103**	(0,048)	0,076	(0,052)
Ålder i kvadrat	-0,003***	(0,001)	-0,003***	(0,001)
Utbildning (antal år)	0,103***	(0,036)	0,237***	(0,039)
Ln(löneinkomst)	0,078	(0,145)	-0,070	(0,159)
Ln (förmögenhet)	0,351***	(0,081)	0,374***	(0,083)
Ln(tillgångar på bankkonto)	-0,040**	(0,019)	-0,022	(0,021)
Ln (fastighetsskuld)	0,016	(0,014)	0,006	(0,016)
Ln(fastighetsvärde)	0,036	(0,045)	0,059	(0,056)
Arbetslöshetsrisk	-0,013	(0,226)	-0,115	(0,163)
Andel högrisk tillgångar i förmögenheten	0,547***	(0,190)	0,578***	(0,209)
Andel blandrisk tillgångar	0,237	(0,267)	-0,161	(0,304)
Log(pensionssparande)	0,324	(0,240)	0,564**	(0,239)
Avgiftsbestämd tjänstepension (privatanställd arbetare)	-0,096	(0,190)	-0,300*	(0,169)
Avgiftsbestämd tjänstepension (kommun- och landstingsanställd)	-0,196	(0,171)	-0,319	(0,251)
Oklassificerad tjänstepension	0,081	(0,250)	0,349	(0,290)
Valt en av de fem populäraste fonderna	1,506***	(0,126)	1,303***	(0,139)
Gift	-0,181	(0,231)	-0,319	(0,248)
Sambo	0,132	(0,232)	-0,135	(0,244)
Skild	-0,290	(0,291)	0,377	(0,350)
Änka/änkling	-0,194	(0,608)	-0,829	(1,116)
Konstant	17,986***	(0,953)	18,588***	(1,048)
R ²	0,127		0,133	
Adj. R ²	0,124		0,129	
F-värde	39,46		39,00	
Antal observationer	5 721		5 381	

Källa: Egen data från Premiepensionsvalet år 2000. Not: Standardfel ges i parenteser. ***/**/* anger statistiskt signifikant könsskillnad inom vardera gruppen på 1/5/10 procentsnivån.

9. Kvinnor, lönearbete, inkomstkompensation och egenskapen att föda barn

Lotti Ryberg-Welander

9.1 Inledning

I ett marknadsekonomiskt samhälle finns det fyra rättsligt godkända sätt för människor att försörja sig; via kapital, via maka/maka eller familj, via lönearbete och via statliga välfärdssystem (jfr Stang-Dahl, 1985). Dessutom finns mindre legitima sätt att skaffa de nödvändiga pengarna till sitt uppehälle; framför allt prostitution och kriminalitet. De sistnämnda kommer inte ytterligare att beröras här. Inte heller inkomster av kapital kommer att behandlas, även om det mesta av den västerländska rätten är uppbyggd kring att skydda äganderätten och rätten att förmera sitt ägande.

I Sverige finns en relativt begränsad möjlighet till försörjning via familj eller make/maka. Visserligen är makar skyldiga att bidra till varandras försörjning enligt 6 kap. 1–2 §§ Äktenskapsbalken (1987:230) (ÄktB), men det är inte en rättighet för den missgynnade maken/makan som är utkrävbar i domstol. Inte heller har make/maka rätt till underhåll någon längre tid vid skilsmässa. Huvudregeln är att vardera maken försörjer sig själv efter en skilsmässa, 6 kap. 7 § ÄktB. Det finns visserligen en möjlighet att få underhåll, men bara under en övergångstid, 6 kap. 8 § ÄktB. Det finns inte heller någon rättslig möjlighet för t.ex. en äldre mor/mormor att kräva underhåll eller bidrag från sina vuxna barn.

Den främsta möjligheten för kvinnor att ha rätt till pengar är följaktligen lönearbete. Det är i sig, i Sverige, politiskt och juridiskt okontroversiellt att kvinnor och män konkurrerar om arbete på arbetsmarknaden. Eftersom arbetsmarknaden i Sverige är starkt könssegregerad torde konkurrensen i praktiken vara ganska liten, om än inte till kvinnors fördel.

På arbetsmarknaden arbetar kvinnor på samma villkor som män; det vill säga att de är bundna av arbetskontraktet och det rättsliga tvånget att arbeta. Bara i vissa särskilt angivna fall är det rättsligt möjligt att inte infinna sig på arbetsplatsen vid den tidpunkt som arbetsgivaren bestämt. De flesta av dessa situationer är s.k. sociala risker. Med sociala risker i detta sammanhang avses risker som är gemensamma för alla, eller nästan alla, i det rådande produktionssystemet (Rosanvallon 2000, s. 16f).

Systemet är upplagt kring ett kontrakt, med ömsesidiga men begränsade förpliktelser för båda kontraktsparterna. Till skillnad från det tidigare statusförhållandet mellan husbonde och hjon finns följaktligen ingen skyldighet för arbetsgivaren att försörja arbetstagaren när hon eller han blir gammal eller sjuk. Om arbetaren inte kan arbeta, befrias arbetsgivaren automatiskt från sin skyldighet att betala lön. Och arbetstagaren får inte tillgång till de pengar som är nödvändiga för att ha någonstans att bo eller att köpa mat.

Det blev en av nationalstaternas främsta uppgifter att skapa socialförsäkringssystem som ger ersättning när en arbetare råkar ut för en social risk; blir gammal eller sjuk, råkar ut för en arbetsskada eller invalidiseras. Under mellankrigs- och efterkrigstiden utvecklades socialförsäkringssystemet samtidigt som fler risker som förhindrade arbete definierades. Det största och vanligaste problemet var förstås sjukdom eller olycksfall som förhindrade att den arbetande uppfyllde sina kontraktsevenliga förpliktelser mot arbetsgivaren – motparten. Dessutom ansågs ålderdom och åldrande vara faktorer som borde ge möjlighet till försörjning utan att den åldrade personen av ekonomiska skäl tvingades till arbete.

Sociala risker är oftast inte försäkringsbara på en privat försäkringsmarknad; det är allmänna risker som alldeles för många råkar ut för och riskspridningen tenderar att vara ganska låg. Det krävs avsevärda ekonomiska resurser och en hög soliditet för att garantera att de som drabbas av ett försäkringsfall, t.ex. blir sjuka, får den ersättning de har rätt till. De försäkringar som infördes runt om i Europa kännetecknas därför av att de är obligatoriska och att staten står som garant för ekonomin. Försäkringar för de traditionella sociala riskerna byggdes ut under efterkrigstiden, och ersättningen för förlorad arbetsinkomst blev generösare. Den enskildes levnadsstandard garanterades genom att ersättningen relaterades till den inkomst som gick förlorad.

Ersättningen i Sverige relateras till den inkomst den försäkrade kan antas komma att få under det närmaste året. Det är en konstruktion som är möjlig i Sverige med sina starka fackföreningar och kollektivavtal, till skillnad från många andra länder där den sjukpenninggrundande inkomsten bara kan kontrolleras i efterhand genom taxerade inkomster.

Den risk för inkomstförluster som kunde uppstå för kvinnliga arbetstagare i samband med graviditet och förlossning, reglerades under mellankrigstiden i form av moderskapshjälp som med tiden utvecklades till att bli en (låg) flat rate-ersättning utan koppling till

den förvärvsarbetande kvinnans inkomster. Beloppet var så lågt att det inte kunde utgöra ett alternativ till lönearbete, utan förutsatte ytterligare inkomstkällor; familjen – maken eller från lönearbete. Moderskapsersättningen fanns kvar till 1974, då den välkända svenska föräldraförsäkringen infördes med inkomstrelaterad ersättningsnivå. I och med det tog staten ett ansvar för kvinnors inkomster från förvärvsarbete. Lönearbetet accepterades som en fullödlig inkomstkälla och rätt till pengar för kvinnor, som behövde kunna garanteras på samma sätt som för mer könsneutrala sociala risker.

Det märks också på den sjukpenninggrundande, och därmed föräldrapenninggrundande, inkomsten. Den räknas framåt i tiden också för kvinnor som är gravida och inte kan antas komma att arbeta minst sex månader i följd innan förlossningen, jfr 25 kap. 4 § Socialförsäkringsbalken (2010:110) (SFB). Rättspraxis på detta område har legat fast sedan 1980-talet, se bl.a. Försäkringsöverdomstolens domar 1982:13 och 1988:50. I det tidigare fallet sägs att det vid beslut om sjukpenninggrundande inkomst ska tas hänsyn till situationen för den enskilda kvinnan. Eftersom det var fråga om en kvinna som tidigare arbetat, ansågs det att en kortare period av tjänstledighet i samband med en tidigare graviditet och förlossning skulle ge rätt till sjukpenninggrundande inkomst när hon återgått i arbete fem månader innan beräknad förlossning för nästa barn. I det senare fallet hade en kvinna blivit arbetslös efter att hon fött sitt första barn. Hon fick ett beredskapsarbete några månader, men skulle bara kunna arbeta cirka fem månader innan nästa förlossning. I domen tas hänsyn till att hon avsåg att söka arbete igen efter föräldraledigheten.

I det följande ska undersökas den allmänna risk som föreligger för kvinnliga lönearbetare att bli gravida, att föda barn och att amma barn. Ersättningsbehov som uppstår på grund av att barn behöver omsorg och tillsyn ska också kort behandlas. Men vi börjar med att utreda möjligheterna för gravida kvinnor att lösas från det rättsliga tvånget att fullfölja sin kontraktsförpliktelse att arbeta. Kontraktet förutsätts dock bestå. Ledigheten befriar i normalfallet arbetsgivaren från dennes kontraktuella skyldighet att betala lön och möjligheten att få ersättning för förlorad arbetsinkomst och därmed till pengar behandlas också. Utgångspunkten i denna del är ersättning från den svenska socialförsäkringen, men också vissa kollektivavtalsreglerade försäkringar/ersättningar från arbetsgivaren kommer att nämnas.

9.2 Under graviditeten

9.2.1 Sjukpenning

Redan 1944 slogs det fast att en havande kvinna inte hade rätt till sjukpenning. Sjukpenning utgår vid sjukdom som sätter ned arbetsförmågan, och sjukdom definieras som

varje onormalt kropps- eller själstillstånd, vilket icke sammanhänger med den normala livsprocessen. [...] Ett kroppslyte bör [...] ej anses som sjukdom. Å andra sidan bör icke endast själva sjukdomsprocessen såsom sådan utan även en efter sjukdomsprocessen kvarstående ned-sättning eller rubbning av det fysiska eller psykiska tillståndet kunna räknas såsom sjukdom. De störningar och fysiologiska förändringar som sammanhånga med det naturliga åldrandet eller med havandeskap och barnsbörd äro tydligen icke att betrakta såsom sjukdomar, enär de stå i samband med den normala livsprocessen (SOU 1944:15, s. 162).

Det är naturligtvis inte önskvärt att en graviditet betraktas som något onormalt eller sjukt. Däremot kan en graviditet innebära risker för såväl den blivande mamman som för fostret. Eftersom foster inte skyddas av svensk lagstiftning är det mammans hälso-problem som får stå i förgrunden. Just detta diskuteras i en dom från dåvarande Försäkringsöverdomstolen, FÖD 1985:7. Det handlar om en kvinna vars barn löpte risk för Rh-immunisering. I målet inkom Socialstyrelsen med ett yttrande och menade att

(i) likhet med många andra komplikationer under graviditet hotar alltså Rh-immunisering inte den gravida kvinnans hälsa direkt utom i den mån sjukdom eller skada hos barnet kan innebära psykisk påfrestning för henne. Komplikationen gör henne inte heller arbetsoförmögen men i de mest komplicerade fallen måste regelbunden provtagning av fostervattnet ske för att man skall kunna följa tillståndet, vilket givetvis medför att den gravida kvinnan tillfälligt inte kan arbeta. Enligt socialstyrelsens mening bör Rh-immunisering jämföras med andra komplikationer under graviditet som hotar kvinnans eller fostrets hälsa och berättiga till sjukvårdssättning och sjukpenning i den mån detta är befogat med hänsyn till tillståndets svårighetsgrad och den behandling som krävs. Tillståndet bör alltså vara jämförbart med t ex hotande missfall, hotande för tidig förlossning eller tvillinggraviditet, som ju ofta utgör orsak till såväl sjukskrivning som långa vårdtider utan att man kan säga att kvinnans egen hälsa primärt är hotad.

Försäkringsöverdomstolen anslöt sig till Socialstyrelsens yttrande, utan närmare diskussion i den rättsliga frågan. Det är sedan dess en praxis som ligger fast; onormala graviditeter ses som sjukdom och

grundar rätt till sjukpenning för de kvinnor som skaffar sig pengar genom förvärvsarbete.

Att graviditet är ett normalt tillstånd i ett (kvinnligt) livslopp, gjorde att det under mycket lång tid var svårt för kvinnor som drabbades av ryggsmärtor eller andra vanligt förekommande graviditetskrämpor att få sjukpenning. Det har kraftigt ifrågasatts under årens lopp och strikt juridiskt är det tveksamt om sådan rättstillämpning är korrekt. Rygginsufficiens kan drabba vem som helst och av vilka orsaker som helst och berättigar då till sjukpenning, utan att Försäkringskassan eller någon annan frågar varför den försäkrade har fått sina problem. I den svenska sjukförsäkringen utgår nämligen sjukpenning vid sjukdom, oavsett orsak till sjukdomen. Den enskilde försäkrade har ingen sjukförsäkringsrättslig plikt att vara aktsam eller att vårda sin hälsa. En rökare som drabbas av lungproblem får sjukpenning om hon eller han inte kan arbeta, en vårdslös bilförare som voltar och bryter benet får sjukpenning. Det enda undantaget är att den som ådragit sig en skada gjort det när hon eller han begått ett uppsåtligt brott som hon eller han dömts för och domen vunnit laga kraft. I det fallet har Försäkringskassan rätt att fråga efter orsak till sjukdomen eller skadan och att vägra betala sjukpenning, 107 kap. 6 § SFB.

Att just vid graviditet göra ett avsteg från denna allmängiltiga princip är diskriminerande. Det ansåg också Svea Hovrätt i mål T 9430-09, dom 2010-09-30. Målet handlade i sig inte om rätt till sjukpenning, utan om att Försäkringskassan gjort sig skyldig till diskriminering på grund av kön, när fyra kvinnor nekats sjukpenning eftersom deras ryggbesvär inte ansågs utgöra sjukdom enligt definitionen från 1944.

Diskrimineringsombudsmannen drev målet, och menade att det var fråga om direkt diskriminering. Hovrätten instämde i detta och sade att

(d)et är utrett att Försäkringskassan vid bedömningen av rätten till sjukpenning i samtliga fall beaktat den bakomliggande orsaken till besvären dvs. graviditet. Försäkringskassan har härigenom tillämpat en särskild och strängare bedömningsnorm av om symptomen utgör sjukdom än för en hypotetisk "icke-gravid man". Den omständigheten att kvinnorna var gravida har medfört att kvinnorna fått en mer restriktiv bedömning av sjukdomsrekvisitet.

Svea Hovrätt anser att "det är uppenbart" att de gravida kvinnorna utsatts för en mer restriktiv bedömning än icke-gravida män, vilket

är att anse som diskriminerande i diskrimineringslagstiftningens mening. De kvinnor som drev ärendet fick därmed rätt till skadestånd.

Tyvärr verkar denna domstolsbedömning inte ha lett till någon avgörande förändring i Försäkringskassans synsätt. Försäkringskassan utgår från Regeringsrätten/Högsta Förvaltningsdomstolens prejudikat i RÅ 2009 ref 102. I detta mål tillerkänns visserligen kvinnan sjukpenning då hennes foglossningsproblem och värk var så omfattande att de kunde jämföras med sjukdom. Men utgångspunkten förefaller vara att hennes problem var så omfattande att de gick utöver vad som kan anses vara normalt för en graviditet. En kvinna som har vad Försäkringskassan bedömer vara normala problem under en graviditet, oavsett om ryggbesvären för en icke-gravid person skulle utgöra sjukdom, riskerar alltså att bli utan sjukpenning. Det kan dock finnas en möjlighet till graviditetspenning.

Vid sjukdom utgår oftast också en ersättning i enlighet med bestämmelser i olika kollektivavtal. I Allmänna bestämmelser för den kommunala sektorn, 28 § mom 6 sägs att arbetstagare har rätt till 10 procent av sin lön mellan sjukfallets dag 15 och dag 90. För arbetstagare som tjänar mer än 27 750 kronor (2014 års siffror) per månad betalar arbetsgivaren 77,6 procent av det lönebelopp som överstiger 27 750 kronor.

För privatanställda arbetare finns en kompletterande ersättningsmöjlighet i AGS, en AFA-försäkring tecknad av LO och SAF. Ersättningen utgår från dag 15 av ett sjukfall och varierar beroende på den sjukpenninggrundande inkomstens storlek. Lägsta ersättningsbelopp är år 2013 75 kronor per månad och högsta belopp 4 013 kronor per månad. Rätt till ersättning föreligger vanligtvis i enlighet med Försäkringskassans beslut, även om arbetstagaren behöver uppfylla vissa kvalifikationstider i form av arbete och anställning innan ersättning utgår. Till denna försäkring kan också egenföretagare ansluta sig.

9.2.2 Graviditets/havandeskapspenning

Graviditetspenning infördes 1980 under sin tidigare beteckning havandeskapspenning. Orsaken till införande var att Familjestödsutredningen konstaterat att cirka 15 procent av alla blivande mödrar var sjukskrivna under graviditetens slutskede. Det fanns också

en relativt stor överrepresentation bland kvinnor med tunga yrken. Det sågs som ett missgynnande av kvinnor med den typen av arbetsuppgifter, eftersom de också tenderade att ta ut föräldraledighet redan innan barnet var fött (prop. 1978/79:168, s. 32). Därmed fick dessa kvinnor, och deras barn, kortare tid innan kvinnan var rättsligt tvingad att återgå till arbetet.

Problemen ansågs vara så omfattande att en särskild havandeskapspenning infördes. Ersättningen skulle vara behovsprövad i den meningen att den inte avsågs utgå till alla gravida, förvärvsarbetande, kvinnor. Föredragande statsrådet kopplade havandeskapspenningen till arbetsmiljölagen och idén om att gravida kvinnor skulle ha möjlighet att vara kvar i arbetet så länge som möjligt. Det ansågs vara en viktig principfråga att kvinnor skulle kunna arbeta även i slutskedet av en graviditet, bl.a. som ett led i strävan efter jämställdhet mellan kvinnor och män. Därmed ansågs det åligga arbetsgivaren att försöka omplacera en gravid kvinna och/eller att ändra hennes arbetsuppgifter (prop. 1984/85:78, s. 85f). Först i sista hand skulle det bli aktuellt med havandeskapspenning (prop. 1978/79:168, s. 34).

Men Arbetsmiljölagen, som är en förvaltningsrättslig lag och följaktligen konstruerar en rättslig relation mellan en arbetsgivare och staten, innebär bara undantagsvis en rättslig relation mellan arbetstagaren och arbetsgivaren. Därmed saknades rättsligt genomförbara möjligheter för arbetstagaren att kräva omplacering.

Detta lagtekniska problem löstes genom att en rätt till omplacering infördes i Lagen (1978:410) om rätt till ledighet för vård av barn. Nuvarande regler finns i Lag (1995:584) om föräldraledighet. I lagen delas rätten till ledighet in i två kategorier; kvinnor som förbjuds arbeta med stöd av Arbetsmiljöverkets föreskrifter och kvinnor som har fysiskt påfrestande arbeten.

Arbetsmiljöverkets föreskrift (AFS) 2007:05 säger att en arbetsgivare som får veta av en arbetstagare att hon är gravid, genast ska undersöka hennes arbetsuppgifter och se om hon exponeras för faktorer som riskerar att innebära skador på fostret. Arbetsmiljöverket tar upp faktorer som fysikaliska faktorer, belastningsergonomiska faktorer, biologiska agens, kemiska ämnen, psykosociala faktorer, olika processer samt arbete under jord (AFS 2007:05, bilaga med förteckning).

Arbetsgivaren ska ta ställning till om arbetstagarens exponering är av sådan intensitet och långvarighet att den innebär risk för skadlig inverkan på graviditet eller amning eller en risk för annan

ohälsa eller olycksfall. I så fall ska arbetsgivaren vidta de åtgärder som behövs och det ska ske snarast, enligt 6 § i AFS 2007:05. Oavsett utfallet av arbetsgivarens prövning ska arbetsgivaren informera arbetstagaren enligt 5 §. Åtgärderna kan vara att undanröja riskerna, eller att omplacera den gravida. Om ingendera är möjligt, ska arbetsgivaren respektera att det inte är tillåtet att använda gravida kvinnor i riskfyllt arbete, 7 § AFS 2007:05. En arbetsgivare som bryter mot det förbudet kan bötfällas.

En kvinna som inte kan arbeta på grund av det generella förbudet i 7 § har rätt till graviditetspenning från Försäkringskassan från den dagen som förbudet meddelas och så länge som förbudet består, dock längst till och med den 11:e dagen före beräknad förlösning, 10 kap. 7 och 8 §§ SFB.

En förutsättning för rätt till graviditetspenning är dock att arbetsgivaren gör en fortlöpande prövning av möjligheten att omplacera kvinnan till arbetsuppgifter, som inte innebär risker för graviditeten eller kommande amning, jfr 21 § Föräldraledighetslagen. En kvinna som får nya arbetsuppgifter av arbetsgivaren och som vägrar att ta dem har inte rätt till graviditetspenning, 10 kap. 3 § andra stycket SFB. Det gäller dock under förutsättning att omplaceringen kan anses skälig. Vägledning i denna del ska hämtas från praxis avseende anställningsskyddslagen, och omplaceringar ska kunna ske även utanför anställningsavtalet, så länge som det inte rör sig om ett helt nytt arbete (prop. 1984/85:78, s. 86).

Arbetsgivarens skyldighet att omplacera kvinnan gör att Försäkringskassan bör fatta ett nytt beslut avseende graviditetspenning varje månad (prop. 1984/85:78, s. 88).

Graviditetspenningen på grund av särskilda risker utgår från och med 1 januari 2014 också till egenföretagare, 10 kap. 3 a § SFB. Det handlar då om kvinnor som har inkomst av annat förvärvsarbete, och som i detta arbete utsätts för risker som kan innebära skadlig inverkan på kvinnans hälsa, fostret eller graviditeten (prop. 2012/13:159, s. 7f). De kan inte bli omplacerade hos sin arbetsgivare, som normalt är den som ska utreda problemen i arbetet, eftersom de inte har någon. Om de då slutade arbeta i sin verksamhet, hade de inte längre någon inkomst. Dessutom riskerade de att förlora sin sjukpenninggrundande inkomst och därmed sin rätt till föräldrapenning. Dessa konsekvenser förutsätts nu vara lösta genom 10 kap. 3 a § SFB. Erfarenheter eller praxis är ännu inte tillgängliga.

Kvarstående problem för egenföretagande gravida kvinnor kan vara definitionen av begreppet egenföretagare i socialförsäkringen.

Dessutom kan det bli ett problem att definiera den aktuella risken i arbetet – Försäkringskassan har normalt sett inte den typen av kompetens.

Den andra kategorin av gravida kvinnor som kan komma att ansöka om graviditetspenning är kvinnor med fysiskt tunga arbeten. Där anger föredragande statsrådet att både arbetets art och den gravida kvinnans förutsättningar att klara av sitt arbete ska ligga till grund för beslutet (prop. 1978/79:168, s. 36). Det bör i första hand handla om arbeten som innebär tunga lyft, eller rörelser som kan vara svåra att utföra i slutet av en graviditet. Också arbeten som behöver utföras stående eller som innebär en monoton belastning för kroppen, bör kunna ge rätt till havandeskapspenning, under förutsättning att det inte finns andra arbetsuppgifter som arbetstagaren kan utföra på arbetet. Också arbeten som tillfälligt kan innebära fysiskt påfrestande arbeten kan ge rätt till graviditetspenning. I propositionen ges exempel på kvinnor som arbetar som polis eller som vaktpersonal (prop. 1978/79:168, s. 36).

Att det är fråga om en behovsprövad ersättning som bara utgår i individuella och särskilda fall framgår också av statsrådets kommentar att inte alla arbeten kan anses utgöra en belastning för den gravida kvinnan. Kontorsarbeten bör bara i undantagsfall berättiga till ersättning (prop. 1978/79:168, s. 36).

Ersättningen för de gravida kvinnor som arbetar i tunga arbeten utgår i maximalt femtio dagar, från den sextionde dagen före beräknad förlossning till och med den elfte dagen före den beräknade förlossningen. Orsaken till denna begränsning är att föredragande statsrådet menar att de allra flesta arbeten kan utföras till och med den sjunde graviditetsmånaden. Dessutom menar statsrådet att de allra flesta kvinnor förmodligen i vilket fall som helst är lediga från arbetet under den allra sista tiden före beräknad förlossning.

För att undvika onödig administration anser föredragande statsrådet att den gravida kvinnan bör använda den icke behovsprövade ersättningen från den generella föräldraförsäkringen (prop. 1978/79:168, s. 36). Det påpekas också att det i förekommande fall kan vara aktuellt med sjukpenning, om det uppstår särskilda problem (prop. 1978/79:168, s. 35).

Resonemanget är inte helt lätt att följa; det allra enklaste torde onekligen vara att kvinnor som beviljats graviditetspenning får denna ersättning fram till förlossningen. Den konstruktion som lades fast i slutet av 1970-talet är fortfarande gällande. Den leder

dels till ökad administration för Försäkringskassan som ska hantera eventuell sjukskrivning och förklara ett svårförklarat system för gravida kvinnor. Dels finns det också en risk för avsevärda orättvisor mellan kvinnor; beräknat förlossningsdatum är inte detsamma som faktiskt förlossningsdatum. Många kvinnor föder barn betydligt senare, och får då ta ut fler föräldraledighetsdagar redan innan barnet föds. Här finns också en risk för att olika rutiner i olika landsting eller hos olika läkare när det gäller att sätta igång en förlossning ger ett ojämnt utfall när det gäller rätten till ledighet efter att barnet är fött.

Konstruktionen är problematisk också i relation till EU:s direktiv 92/85/EEG om åtgärder för att förbättra säkerhet och hälsa på arbetsplatser för arbetstagare som är gravida, nyligen fött barn eller ammar. Enligt detta direktiv, art 8 p 2, ska två veckors ledighet obligatoriskt tillfalla den blivande eller nyblivna mamman. Eftersom 98 procent av alla kvinnor var lediga i anslutning till förlossningen ansågs det inte behövas någon särskild lagstiftning eller förlängning av havandeskapspenningen i Sverige (prop. 1994/95:207, s. 24f). I en senare proposition togs frågan återigen upp, och då hänvisades till att det inte bör spela någon roll i vilken form denna ledighet tas ut: Kvinnan ”kan exempelvis ta ut semester, nyttja havandeskapspenning, vara sjukskriven eller om hon är lärare ha ferier.” (prop. 1999/2000:87, s. 9). Det antyder ett behov av viss framförhållning och planering från den gravida kvinnans sida.

Den obligatoriska ledigheten i samband med förlossningen regleras nu i 4 § Föräldraledighetslagen och var föremål för viss debatt när den infördes (se t.ex. Eklund, 2000). Oavsett om det är lämpligt att göra det obligatoriskt för kvinnor att vara lediga i två veckor före och/eller efter en förlossning, kan man konstatera att konstruktionen av kvinnans rätt till ersättning för förlorad arbetsinkomst kräver en viss planering och framförhållning av den blivande mamman. Det blir med andra ord en individuell lösning och inte en generell lösning på ett gemensamt problem.

Den lagtekniska placeringen av havandeskapspenningen/graviditetspenningen diskuterades relativt utförligt när ersättningsformen infördes. Frågan var om det skulle anses vara en ersättning enligt föräldraförsäkringen eller från sjukförsäkringen. Resultatet av den diskussionen blev att havandeskapspenningen ansågs vara en del av sjukförsäkringen, och placerades i 3 kap. 9 § i dåvarande lag om allmän försäkring. I samband med att socialförsäkringsbalken infördes,

ändrades placeringen till 10 kap. SFB, under rubriken Familjeförmåner.

Graviditetspenningen utgår i relation till den sjukpenninggrundande inkomsten, och på samma beräkningsgrunder som sjukpenning på normalnivå. Det innebär att ersättningsnivån är 80 procent. Till skillnad från sjukpenningen finns dock ingen självrisk i systemet, utan ersättning utgår från första dagen av ledigheten. Det gäller också för egenföretagare som i sjukpenninghänseende kan välja mellan olika karenstider och därmed få lägre egenavgifter.

Graviditetspenningen är en dagersättning, och beräknas per kalenderdag. Också i likhet med sjukpenningen multipliceras dagersättningen med 0,97. Detta senare anses vara i linje med en föreställning om försäkringsmässighet – den försäkrade ska få en ersättning som motsvarar den premie/de sociala avgifter som erlagts. Dessa betalades i normalfallet året innan försäkringsfallet och multiplikationen, som sänker dagersättningsbeloppet, anses motsvara löneförhöjning o.dyl. under innevarande år.

För kvinnor med timanställning kan situationen vara extra problematisk. En orsak är att arbetsgivare som vet att en arbetstagare är gravid, inte anlitar vederbörande. Då ska Försäkringskassan ändå kunna ge graviditetspenning, med utgångspunkt framför allt i hur mycket kvinnan arbetat innan graviditetspenning blev aktuellt, jfr 10 kap. 10 § SFB. Ramtiden för denna prövning ska i normalfallet vara tre månader (FK:s vägledning 2002:6, s. 25).

Graviditetspenning utgår för 100, 75, 50 och 25 procents frånvaro från arbetet, beroende på i vilken omfattning kvinnan anses behöva avstå från förvärvsarbete, 10 kap. 4 § SFB. Graviditetspenning är, liksom sjukpenning, pensionsgrundande enligt bestämmelserna i 59 kap. SFB.

Arbetstagare inom LO-kollektivet har rätt till kompletterande ersättning från AFA och AGS-försäkring vid sjukdom, men ersättning utgår inte om en kvinna får graviditetspenning från Försäkringskassan. Detsamma gäller för tjänstemän, enligt uppgifter från Vision m.fl.

I ett rättsfall, AD 2009 ref 15, menade dåvarande Jämställdhetsombudsmannen, JämO, att det var att anse som diskriminering på grund av kön att en kvinna, M, inte fått löneutfyllnad från sin arbetsgivare under den period som hon varit ledig från arbetet med havandeskapspenning. Under en tidigare period med sjukpenning under graviditeten hade M fått löneutfyllnad från arbetsgivaren, men inte under perioden med havandeskapspenning. I slutet av

graviditeten var M helt ledig från arbetet; hon tog dels ut semester, dels var hon tjänstledig utan lön. AD ansåg inte att det förelåg någon diskriminering av M, trots att hon missgynnats då hon inte fick någon löneutfyllnad under tiden med havandeskapspenning. Eftersom löneutfyllnad bara betalas till arbetstagare som är sjuka, förelåg ingen jämförbar situation för M. Hon var inte sjuk utan var ledig med havandeskapspenning, vilket ansågs vara en annan typ av situation och social risk. AD hänvisade i målet bl.a. till EU-domstolens dom i fallet Høj Pedersen, C-66/96.

Arbetsgivaren i det svenska fallet var inte bunden av kollektivavtal och det förelåg ingen kollektivavtalsreglerad försäkring, men det förefaller troligt att gravida kvinnor generellt inte kan kräva kollektivavtalsreglerad ersättning i motsvarande situation. Det stämmer också med uppgifterna från AFA och Vision.

9.3 I anledning av barns födelse

9.3.1 Rätt till ledighet

Syftet med detta avsnitt är att ge en kortfattad översikt över rätt till ledighet och inkomstkompensation vid föräldraledighet. Det översiktliga formatet innebär att en mängd olika situationer; olika typer av sjukdomar hos barn, flerbarnsfödslar, adoptioner m.m. inte behandlas. EU:s samordningsregler avseende föräldra- och familjeförmåner behandlas därmed inte, och inte heller möjligheten att tillgodoräkna sig inkomster från arbete i ett annat EU-land. Det förutsätts också att barnets föräldrar har gemensam vårdnad.

Föräldraförsäkringen och föräldraledigheten utgörs i Sverige till största delen av en könsneutral lagstiftning. Den mesta föräldraledigheten och den mesta av föräldrapenningen tas ut av mödrarna, men lagstiftningen är i sig formellt könsneutral.

Föräldrar har i Sverige rätt till hel ledighet från arbetet till dess att barnet är 18 månader gammalt. För adoptivföräldrar gäller rätt till 18 månaders hel ledighet från den tidpunkt då föräldern får barnet i sin vård, 5 § Lag (1995:684) om föräldraledighet (FLL). Rätten till ledighet är oberoende av om föräldern har rätt till eller tar ut föräldrapenning från Försäkringskassan. Det är möjligt att genom kollektivavtal eller enskilda avtal förlänga rätten till ledighet, 2 § Föräldraledighetslagen.

Av de lediga dagarna i Föräldraledighetslagen är sammanlagt 14 veckor reserverade för mamman i anslutning till förlossningen. Om hon inte är ledig på någon annan grund, är två veckors föräldraledighet obligatoriskt för den blivande eller nyblivna mamman enligt 4 § Föräldraledighetslagen. Dessa könsspecifika regler är i huvudsak en konsekvens av EU:s lagstiftning; det s.k. mödraskyddsdirektivet 92/85/EG.

Rätten till föräldraledighet bryter helt arbetstagarens skyldighet att stå till arbetsgivarens förfogande. Anmälan om önskad ledighet ska i och för sig anmälas till arbetsgivaren två månader i förväg, 13 §. Men en sen eller utebliven anmälan gör inte att föräldern går miste om rätten till ledighet eller att det uppstår någon form av ersättningskyldighet för föräldern. Arbetsgivarens rätt att leda och fördela arbetet underordnas därmed födseln av ett barn. Däremot kan en arbetsgivare skjuta på arbetstagarens återgång i arbetet, högst en månad, 15 § FLL.

9.3.2 Ersättningsberättigad inkomst – sjukpenninggrundande inkomst

Ersättning för förlorad arbetsinkomst utgår från Försäkringskassan och i denna hantering är arbetsgivaren inte involverad alls. Ersättningen är 80 procent av den sjukpenninggrundande inkomsten (SGI) under högst 390 dagar. Inom föräldraförsäkringen är taket satt till 10 prisbasbelopp enligt 12 kap. 26 § SFB. Denna nivå hängde ursprungligen samman med en höjning av taket också i sjukförsäkringen. Men när taket sänktes igen 2007 i sjukförsäkringen, kvarstod det högre beloppet vid föräldraledighet i anledning av barns födelse. Det motiverades med att det skulle motivera män att ta ut större andel av föräldraledigheten och därmed öka jämställdheten i samhället (prop. 2006/07:1 utgiftsområde 10, s. 53).

Under de första 180 dagarna efter ett barns födelse kan föräldrapenning på sjukpenningnivå bara utgå om föräldern haft en SGI registrerad i 240 dagar före barnets födelse (eller före beräknad förlossning), 12 kap. 35 § p 1 SFB. Denna kvalifikationstid finns inte när det gäller sjukpenning, och är därför värd att undersöka närmare.

Inledningsvis var kvalifikationstiden 270 dagar. En orsak till den särskilda kvalifikationstiden sägs vara de ökande möjligheterna att planera graviditeter och barnafödande, genom preventivmedel och

aborter (SOU 1972:34, s. 254 och s. 222). År 1985 kortades kvalifikationstiden. Regeln om 270 dagar medförde att ett (litet) antal kvinnor som börjat arbeta i första graviditetsmånaden och som ansåg sig ha fast anknytning till arbetsmarknaden, inte fick den högre föräldrapenningen under den första tiden av sin ledighet (SOU 1982:36, s. 108). Dessa kvinnor hade normalt sett påbörjat sitt förvärvsarbete innan de kände till sin graviditet och det fanns ingen orsak att behålla 270-dagarsgränsen – 240 dagar ansågs tillräckligt (prop. 1984/95:78, s. 59f). Eftersom syftet med föräldraförsäkringen var att skydda föräldrarnas etablerade standard (SOU 1972:34, s. 255), ansågs det motiverat att kräva en kvalifikationstid för föräldrapenningen. Men det var inte önskvärt att framför allt den blivande mamman tog ett jobb mer eller mindre enbart i syfte att få upp föräldrapenningen (SOU 1982:36, s. 107).

Det kan också vara värt att notera att den kvinna som avbryter eller minskar sin arbetstid högst sex månader före förlossning eller beräknad förlossning, behåller sin tidigare SGI enligt 26 kap. 14 § SFB. För både män och kvinnor gäller att de behåller sin SGI under tiden som de tar ut föräldraledighet, 26 kap. 15 § SFB. De har också en möjlighet att, vid sjukdom som sätter ned arbetsförmågan, få en sjukpenning som motsvarar tidigare SGI till dess att barnet fyller två år, 26 kap. 27 § SFB.

För en kvinna som efter sin föräldraledighet återgår i arbete, men minskar sin arbetstid finns i ytterligare ett avseende ett skydd för hennes tidigare SGI. Under tiden hon arbetar får hon en ny sjukpenninggrundande inkomst och därmed sjukpenning och tillfällig föräldrapenning som motsvarar hennes aktuella arbetsinsats och lön. Men om hon blir gravid och föder ytterligare ett barn inom två och ett halvt år efter det första barnets födelse, får hon en föräldrapenning som motsvarar hennes tidigare SGI, dvs. i normalfallet en föräldrapenning som motsvarar heltidsarbete, se 12 kap. 29 § SFB.

9.3.3 Nivåer och belopp

Föräldrapenning med anledning av barns födelse på sjukpenningnivå lämnas i högst 390 dagar. Ersättningen är kalenderdagsberäknad.

Den blivande mamman kan ta ut föräldrapenning från och med den sextionde dagen före beräknad förlossning och har också rätt till föräldrapenning i 29 dagar efter förlossningen, även om hon inte har vårdnaden om barnet, 12 kap. 5 § SFB. I övrigt förutsätter rätten till föräldrapenning att föräldern faktiskt vårdar barnet.

Varje förälder har rätt att ta ut hälften av dagarna med föräldrapenning. 60 dagar är dock reserverade för respektive förälder, 12 kap. 17 § andra stycket SFB.

Föräldrapenning utgår normalt sett bara för en förälder i taget. Men under barnets första levnadsår förfogar föräldrarna över 30 dagar som de kan ta ut samtidigt, 12 kap. 4 a § SFB. Detta syftar till att möjliggöra för föräldrarna att vänja sig vid den nya familjesituationen och skapa gemensamma rutiner. Det ses också som ett sätt att ge barnet möjlighet till närhet med båda föräldrarna och är därmed en insats för ökat jämställt uttag av föräldrapenning på sjukpenningnivå (prop. 2010/11:146, s. 15f).

I syfte att öka framför allt pappans uttag av föräldrapenning finns också en jämställdhetsbonus. Denna bonus infördes 2008. I dess nuvarande utformning ges båda föräldrarna 50 kronor extra per dag som den förälder (pappan) som tagit ut minst antal föräldradagar tar ut, så kallade bonusdagar. Totalt kan detta ge föräldrarna 13 500 kronor. Någon koppling till föräldrarnas respektive inkomster från arbete finns inte. Rätten till jämställdhetsbonus regleras i Lag (2008:313) om jämställdhetsbonus och inte i Socialförsäkringsbalken. Trots det administreras bonusen av Försäkringskassan.

Grundnivån för föräldrapenningen på sjukpenningnivå är 225 kronor per dag. Det är också den ersättning som utgår till en förälder som inte haft en SGI registrerad i minst 240 dagar före barnets födelse eller beräknad förlossning, 12 kap. 35 § SFB. Det är i sin tur ett belopp, som befriar kommunerna från försörjningsansvar för dessa föräldrar eftersom det sammantagna månadsbeloppet ligger över socialtjänstens försörjningsstöd (jfr RÅ 1988 ref 120).

När föräldrapenning på grundnivån utgått i 180 dagar har en förälder som haft en sjukpenninggrundande inkomst kortare tid än 240 dagar före barnets födelse eller beräknade förlossning rätt till föräldrapenning på denna sjukpenningnivå för resterande dagar.

Det finns också en möjlighet till föräldrapenning på s.k. lägstanivå i 90 dagar. Lägstanivån är 180 kronor per dag. Denna del av föräldraförsäkringen är bosättningsbaserad och kan alltså inte utgå till en förälder som inte är bosatt i Sverige. Föräldrapenning på denna nivå utgör ofta ett komplement till den inkomstrelaterade ersättningen för föräldrar.

Föräldrapenning i anledning av barns födelse utgår i sammanlagt 480 dagar. Föräldrapenningen kan tas ut längst till dess att barnet fyller tolv år eller slutar sitt femte skolår, 12 kap. 13 § SFB. Tidigare var gränsen åtta år eller barnets första skolår i grundskolan. Orsaken till förändringen är att underlätta för föräldrar att kombinera förvärvsarbete med vård och omsorg av barn. Med en förlängd möjlighet att få föräldrapenning, ges föräldrar möjlighet att vara lediga när barnen är lediga från skolan, t.ex. under sommarlov eller andra längre ledigheter. Det antas gynna framför allt ensamstående föräldrar (prop. 2013/14:4, s. 35f).

Dock kan en förälder bara få föräldrapenning i anledning av barns födelse i högst 96 dagar efter att barnet fyllt fyra år, 12 kap. 12 § tredje stycket SFB. Syftet med detta är att koncentrera föräldrauttaget till den tid när barnet antas behöva föräldrarna mest, men framför allt att snabba på invandrade föräldrars etablering på arbetsmarknaden (prop. 2013/14:4, s. 35), särskilt kvinnornas (prop. 2013/14:4, s. 23 m.fl. ställen).

Reformen ledde till en omfattande diskussion och flera remissinstanser säger sig vara tveksamma till om reformen verkligen kommer att ha den eftersträvade effekten på invandrade kvinnors deltagande på arbetsmarknaden. Man diskuterade också lämpligheten i reformen avseende barnens levnadsstandard och behov av föräldrarna i en invandringssituation (prop. 2013/14:4, s. 26ff). I denna del förefaller regeringen i sin proposition syfta till ett överflyttande från socialförsäkringssystemet till förvärvsarbete. Men det är fullt möjligt att det i stället blir fråga om överflyttande av en relativt liten grupp kvinnors försörjning och rätt till pengar från det statliga trygghetssystemet till ett kommunalt, behovsprövat, system. Eftersom reglerna trädde i kraft 1 januari 2014 är någon utvärdering dock inte tillgänglig eller möjlig.

9.3.4 Kollektivavtalsreglerad inkomstersättning

Liksom tidigare i framställningen redovisas bara ett litet urval av kollektivavtalsreglerade försäkringar som ger rätt till löneutfyllnad, utöver vad den statliga ersättningen ger. Ersättningarna utgår till största delen via avtalsförsäkringar, framför allt AFA-AGS, men kan också utgå direkt från arbetsgivaren.

För anställda i kommunal sektor utges ett föräldrapenningtillägg som komplement till socialförsäkringens ersättning. Tillägget motsvarar 10 procent av lönebortfallet per dag och utgår under högst 180 dagar per barn, längst till och med barnet är 24 månader, § 29 mom 1 i Allmänna bestämmelser. För arbetstagare som tjänar mer än 37 000 kronor per månad betalas en föräldralön som motsvarar 77,6 procent av skillnaden mellan föräldrapenningen från Försäkringskassan och arbetstagarens lön, § 29 mom 2 AB. Föräldralönen utgår under högst 270 dagar.

Enligt Teknikavtalet har arbetstagare rätt till 10 procent av månadslönen till dess att barnet är 18 månader i den utsträckning som arbetstagaren är ledig på grund av havandeskap eller föräldraledighet, § 8, mom 3. För arbetstagare som tjänar mer än tio gånger prisbasbeloppet betalar arbetsgivaren 90 procent av överstigande lön.

För egenföretagare finns inga kompletterande försäkringar, enligt uppgifter från bl.a. Länsförsäkringar.

9.4 Vård och tillsyn avseende barn äldre än 18 månader

9.4.1 När barnet är sjukt

Ett föräldraskap sträcker sig över betydligt längre tid än bara över barnets födelse och första levnadsår. Som ett sätt att kombinera arbetstagarens rättsliga förpliktelser till följd av ett kontraktsförhållande med arbetsgivaren och det rättsliga ansvaret för ett barns uppväxt och omvårdnad finns rätten till ledighet för vård av barn och en därav följande möjlighet till ersättning för förlorad arbetsinkomst.

Arbetstagarens rätt att vara ledig för tillfällig vård av barn styrs av rätten till föräldrapenning, jfr 8 § Föräldraledighetslagen. Det innebär att en förälder har rätt att vara ledig om ett barn är sjukt eller smittat, om barnets ordinarie vårdare är sjukt eller smittat, om barnet behöver besöka t.ex. barnavårdscentral eller läkare eller genomgå en medicinsk behandling, 13 kap. 16 § SFB. Dessutom

kan båda föräldrarna få ledigt och tillfällig föräldrapenning när barnet behöver genomgå en behandling och föräldrarna behöver delta i denna eller när barnet lider av en allvarlig sjukdom och båda föräldrarna behöver/vill följa med barnet till läkare, 13 kap. 3 § SFB.

Pappan/motsvarande förälder har dessutom rätt till tio lediga dagar i samband med ett barns födelse. Syftet med ledigheten ska vara att närvara vid förlossningen, sköta hemmet eller vårda barn/syskon, 13 kap. 10 § SFB. Här utgår alltså ersättning för att uttryckligen sköta hemmet, vilket torde vara unikt i svensk socialförsäkringsrätt eller rätt till ledighet.

Tillfällig föräldrapenning utgår bara om föräldern avstår från förvärvsarbete och därmed förlorar inkomster. En förälder som har inkomster i form av sjukersättning från Försäkringskassan eller ersättning som familjehemsförälder från en kommun, får inte tillfällig föräldrapenning, 13 kap. 6 § SFB.

Det finns en möjlighet att överlåta rätten till tillfällig föräldrapenning enligt 13 kap. 11 § SFB. Det handlar om att en förälder som inte kan eller vill vara ledig när barnet är sjukt eller smittat eller när barnets ordinarie vårdare är sjuk. Föräldern kan i det läget överlåta sin rätt till föräldrapenning och därmed till ledighet till en annan person som tar hand om barnet, 13 kap. 8 §. Det är föräldern som väljer ut en person som föräldern anser vara lämplig (prop. 2013/14:4, s. 26ff), och det enda legala kravet på personen är att hon eller han arbetar i verksamhet i Sverige, 13 kap. 8 § SFB och 6 kap. SFB, och, förstås, att hon eller han tar ledigt från sitt ordinarie arbete.

För barn som är yngre än tre år kan tillfällig föräldrapenning beviljas en annan än förälder enligt bestämmelserna i 13 kap. 31 a § SFB. Det torde framför allt vara aktuellt när en förälder har vårdnadsbidrag, se nedan, och under tiden med vårdnadsbidrag blir sjuk.

Tillfällig föräldrapenning utges i normalfallet i maximalt 60 dagar per kalenderår för barn under 12 år. Ett barn som lider av sjukdom eller smitta och behöver fortsatta vård- eller tillsynsinsatser av föräldrarna ger möjlighet till tillfällig föräldrapenning i ytterligare 60 dagar per kalenderår.

För barn som är äldre än tolv år utgår tillfällig föräldrapenning och därmed rätt till ledighet om barnet lider av funktionshinder eller utvecklingsstörning, 13 kap. 22 § SFB. Ersättning utgår i högst 60 + 60 dagar, 13 kap. 25 § SFB. Om barnet har fyllt 16 men inte 18 år finns också en möjlighet till tillfällig föräldrapenning om bar-

net lider av en allvarlig sjukdom, 13 kap. 30 § SFB. I detta senare fall finns ingen övre gräns för antalet lediga dagar som kan ersättas.

Om ett barn, yngre än 18 år, avlider har föräldrarna vardera rätt till 10 dagar med tillfällig föräldrapenning efter dödsfallet, 13 kap. 31 f § SFB.

Tillfällig föräldrapenning motsvarar 80 procent av den sjukpenninggrundande inkomsten gånger 0,97 och beräknas per arbetsdag, i likhet med föräldrapenning i anledning av barns födelse, sjukpenning och graviditetspenning, 12 kap. 22 § SFB. För personer som är egenföretagare delas den sjukpenninggrundande inkomsten gånger 0,97 med 260 dagar. Tillfällig föräldrapenning utgår som 100, 75, 50, 25 procentig eller en åttondels förmån.

En person som utnyttjar sin rätt till tillfällig föräldrapenning och till ledighet är skyddad från missgynnande behandling från arbetsgivaren i enlighet med 16 och 17 §§ Föräldraledighetslagen. I möjligaste mån, och för att underlätta för arbetsgivaren, ska föräldern meddela arbetsgivaren en vecka i förväg att hon eller han önskar vara ledig, 13 § Föräldraledighetslagen. Det är möjligt t.ex. vid läkarbesök eller behandlingar, men om barnet eller dess ordinarie vårdare blir sjuk har arbetstagaren rätt till ledighet utan förhandsanmälan.

En förälder till ett barn med funktionshinder är också skyddad enligt EU-domstolens dom i fallet Coleman. Sharon Coleman arbetade som advokatsekreterare när hon fick en son som bl.a. led av attacker av andningsstillestånd. Hans tillstånd var sådant att det krävde specialistvård och särskild omsorg. Sharon Coleman godtog inledningsvis en frivillig uppsägning, men väckte senare talan vid domstol om provocerad uppsägning utan saklig grund. Hon visade genom en rad exempel hur hon missgynnats på grund av sin funktionshindrade son, när hon återgick i arbetet. Bl.a. fick hon andra arbetsuppgifter, kallades lat när hon ville ha ledigt för att vårda sin son och hon tilläts mindre flexibilitet avseende arbetstider än föräldrar med icke-funktionshindrade barn.

Den engelska domstolen vände sig till EU-domstolen får att utreda om föräldrar till barn med funktionshinder också skyddades av direktiv 2000/78/EG om en allmän ram för likabehandling i arbetslivet. Direktivet syftar till, enligt domstolens dom p 43, genom hänvisningen till Europeiska gemenskapens stadga om grundläggande sociala rättigheter för arbetstagare, både den allmänna bekämpningen av alla former av diskriminering och behovet av att vidta lämpliga åtgärder för social och ekonomisk integration av personer

med funktionshinder. Den omständigheten att direktiv 2000/78 innehåller bestämmelser som syftar till att beakta behoven hos personer med funktionshinder innebär inte att principen om lika-behandling som avses i detta direktiv ska tolkas restriktivt, det vill säga så att endast direkt diskriminering på grund av funktionshinder är förbjuden och att endast personer som själva har ett funktionshinder avses. En sådan restriktiv tolkning skulle medföra att direktivet förlorar en stor del av sin ändamålsenliga verkan, p 51.

Att missgynna en förälder i Colemans situation anses av EU-domstolen följaktligen vara direkt diskriminering på grund av funktionshinder. I Sverige innebär det att en uppsägning kan ogiltigförklaras och/eller att diskrimineringsersättning enligt Diskrimineringslagen kan utdömas av AD.

Kollektivavtalet för den statliga sektorn, Villkorsavtal T, ger föräldrar med en lön överstigande socialförsäkringens tak rätt till 77,6 procent av lönen i tio dagar per år. Arbetsgivaren kan bevilja ytterligare tio dagar, om det finns särskilda skäl.

9.4.2 Förkortad arbetstid

Oavsett om föräldern tar ut föräldrapenning (i anledning av barns födelse) har en förälder rätt till förkortad arbetstid enligt 7 § Föräldraledighetslagen. Den förkortade arbetstiden får vara högst 25 procent av den normala arbetstiden.

Anmälan om önskemål om förkortad arbetstid ska ske två månader i förväg, eller så snart som det låter sig göras, 13 § Föräldraledighetslagen. Arbetstagaren och arbetsgivaren ska samråda om hur den resterande arbetstiden ska förläggas, och arbetsgivaren ska rätta sig efter arbetstagarens önskemål om detta inte innebär påtaglig störning för verksamheten, 14 §.

9.4.3 Vårnadsbidrag

Sedan 2008 finns en möjlighet för kommuner att ge ett vårnadsbidrag till en förälder som inte har heltidsplats för sitt barn på en förskola. En förutsättning är dock att barnet är yngre än tre år. Vårnadsbidraget utgår med högst 3 000 kronor per månad, 9 § Lag (2008:307) om kommunalt vårnadsbidrag och kan inte sägas utgöra

någon typ av inkomstkompensation. Däremot ger det den vårdande föräldern, oftast mamman, en liten summa pengar att använda själv.

Inkomstkompensation i form av tillfällig föräldrapenning kan dock ges till förälder, eller annan, som tar hand om barnet om den förälder som har vårdnadsbidrag är sjuk.

9.4.4 Vårdbidrag

Föräldrar till ett barn som har ett funktionshinder, utvecklingsstörning eller en sjukdom har möjlighet att få ett vårdbidrag från Försäkringskassan. Helt vårdbidrag utgör 250 procent av prisbasbeloppet, och utgår dels för vårdinsatsen, dels för merkostnader. Vårdbidrag kan utgå i form av helt, tre fjärdedels, halvt eller en fjärdedels bidrag, och relateras till barnets (medicinskt styrkta) vård- och tillsynsbehov. Till den del som vårdbidrag utges som ersättning för förälders vårdinsats är det beskattningsbart och pensionsgrundande. Det är tänkt som en ersättning för den arbetsinsats som behövs utöver den vård och tillsyn som ett barn utan funktionshinder kräver.

När vårdbidraget infördes i mitten av 1960-talet, fanns en koppling till förvärvsarbete på arbetsmarknaden. Föredragande statsrådet menade att barnets särskilda behov gjorde att en förälder inte kunde lönearbeta i den omfattning som kanske planerats. Någon direkt koppling till minskad arbetstid och lägre inkomster finns dock inte, varken i lag eller i proposition (Ryberg-Welander 2011, s. 100).

9.5 Sammanfattning

Kvinnor i Sverige försörjer sig oftast genom förvärvsarbete på den vanliga arbetsmarknaden. Eftersom Sverige bygger sitt universella socialförsäkringssystem på individuell tillhörighet, följer ersättning vid t.ex. sjukdom eller ålderdom regler som är gemensamma för både män och kvinnor. Det gäller såväl arbetstagare som egenföretagare – socialförsäkringssystemet verkar i denna del relativt heltäckande oavsett förvärvsarbetets juridiska form.

Men när kvinnor blir gravida uppstår vissa hålrum i ersättningsystemet. Det är lätt att instämma i socialförsäkringens föreställning om att graviditet inte är en sjukdom. Men det torde vara rela-

tivt tydligt att arbetsförmågan tenderar att vara nedsatt till någon del, framför allt i slutskedet av graviditeten. Kvinnor har dock svårt att få sjukpenning om inte besvären bedöms som större än normalt.

En gravid kvinna kan få graviditetspenning, men villkoret här är att arbetsgivaren inte kan omplacera henne till annat lämpligt arbete på arbetsplatsen och rätten till ersättning är alltså sekundär till det kontraktbaserade lönearbetet. Rätten till graviditetspenning upphör också 10 dagar innan beräknad förlossning, och kvinnan förutsätts hantera sin inkomstförlust själv, t.ex. genom att ta ut semesterdagar eller använda föräldraförsäkringens ersättningar. Möjligheten att återgå i arbete förefaller inte ha övervägts när graviditetspenningen infördes. Det kan också diskuteras hur den kvinna som återvänder till arbetsplatsen och arbetsuppgifter så nära förlossningen kommer att bemötas av sin arbetsgivare.

Får hon graviditetspenning förefaller det vara mycket ovanligt att det utgår kompletterande ersättningar från de kollektivavtalsreglerande försäkringarna.

Uppenbarligen har en kvinna rätt till ersättning från socialförsäkringen och kompletterande system på samma villkor som en man, så länge som hon uppträder som en (könsneutral) man och inte blir gravid.

Samtidigt är det svårt att förstå varför det inte införs en graviditetsersättning som gör det möjligt för kvinnor som behöver det att minska sin arbetstid i slutet av sin graviditet och varför denna ersättning inte utgår hela tiden tills dess att barnet föds. Någon större kostnad för statskassan kan det inte rimligen innebära, och transaktionskostnaderna skulle kraftigt minska relativt den i dag ganska besvärliga situationen med sjukpenning, graviditetspenning, föräldrapenning, kompensationsledigt, semesteruttag eller de andra lösningar som lagstiftaren lyft fram som möjliga.

Föräldrapenning i samband med barns födelse är ett jämställdhetspolitiskt omdiskuterat område, och den politiska strävan efter ett jämställt uttag av ledighet har medfört att taket i denna del av föräldraförsäkringen ligger på tio gånger prisbasbeloppet och införandet av en särskild jämställdhetsbonus.

Strävan efter jämställdhet är förmodligen ett politiskt mål i sig. Men det är då anmärkningsvärt att den tillfälliga föräldrapenningen inte är kopplad till några extra förmåner, vilket föräldrapenning i samband med barns födelse är.

Det kan också ställas i relation till att det för arbetsgivare förmodligen är väl så besvärligt med ledighet för vård av sjuka barn

som föräldraledighet i samband med barns födelse. Korttidsfrånvaro har vid sjukdom ofta sagts vara svårare för arbetsgivare att hantera än längre frånvaroperioder när vikarier kan anställas och arbetet därmed utföras enligt planering. Men den diskussionen verkar inte föras vid uttag av tillfällig föräldrapenning. En förklaring till det kan eventuellt vara att den svenska arbetsmarknaden är starkt könssegregerad och att en typ av informell rätt till ledighet skapas på arbetsplatser som domineras av kvinnor i barnafödande och barnavårdande ålder (jfr Petersen, 1991).

De kollektivavtalsslutande parterna verkar inte anse att det går att sluta avtal om komplettering till den tillfälliga föräldrapenningen, vilket i sin tur kan tyda på att denna typ av ledighet ses som besvärlig av arbetsgivarna. Konsekvensen av detta blir att den förälder som vårdar sjukt barn inte fullt ut kompenseras för sin inkomstförlust och att föräldern blir mer eller mindre beroende av en välvillig make/maka, vars underhållsskyldighet inte omfattar en rätt till pengar och inte kan utkrävas i domstol.

För egenföretagande kvinnor finns ett särskilt problem som inte beaktas i befintliga ersättningssystem. En egenföretagande kvinna som blir tvungen att sjukskriva sig eller att ta ut graviditetspenning, går inte bara miste om inkomster i den aktuella situationen. Hon kan också mista kunder och avnämare på ett sätt som gör att hon minskar också sina framtida inkomster. Också föräldrapenning i samband med barns födelse medför denna typ av risk för en egenföretagande förälder.

Möjligheten att vara ledig för en förälder, oavsett om det gäller nyfödda barn eller sjuka barn, kännetecknas av en mängd olika regler; antalet dagar med föräldrapenning begränsas, samtidigt som det finns möjlighet till ytterligare dagar om det finns behov av det. Regelsystemet är svåröverskådligt, och svårgripbart, på ett sätt som inte förefaller helt motiverat. Synen på den vårdande, omsorgsgivande föräldern är dubbel: det är önskvärt att föräldern tar hand om sina barn, men inte för mycket och inte för länge. Föräldraledighet och föräldrapenning antas förhindra eller fördröja framför allt kvinnors deltagande på arbetsmarknaden. Möjligen kan det skymtas en inställning att kvinnor med små barn inte i första hand ska försörja sig genom lönearbete – andra alternativ kan tänkas existera och vara mer lämpliga eller åtminstone mer traditionella. Statens uppgift är då att åstadkomma relevanta avvägningar mellan arbetsgivares och mödrars/föräldrars presumtiva intressen. Dessutom ska vägas in barns behov och politiska strävanden efter jäm-

ställdhet mellan män och kvinnor samt ansvarsfördelning mellan kommuner och stat avseende familjepolitik och kostnader. Det går att förstå att lagregleringen av sådana överväganden och kompromisser blir svåröverskådlig.

Sammanfattningsvis kan konstateras att graviditet, moderskap och föräldraskap inte behandlas som andra sociala risker i socialförsäkringen eller av de kollektivavtalsslutande parterna. I den meningen är det kvinnliga förvärvsarbetet fortfarande en anomali. Ett sant könsneutralt ersättningssystem skulle utgå från att barnafödande och barnavårdande innebär en gemensam risk för alla arbetstagare att i det rådande produktionssystemet stå utan pengar till mat och bostad. Då skulle ersättningssystemet kunna förenklas och bli såväl heltäckande som konsistent med socialförsäkringen i övrigt.

Referenser

- Eklund, Ronnie (2000), "Obligatorisk mammaledighet – nytt vin i gamla läglar." I Numhauser-Henning (utg.): *Normativa perspektiv*. Festskrift till Anna Christensen. Lund: Juristförlaget i Lund.
- Försäkringskassan (2002), Vägledning 2002:6 Graviditetspenning, version 6. Senast ändrad 2013-12-17.
- Petersen, Hanne (1991), *Informel ret på kvindearbejdspladser*. København: Akademisk forlag.
- Proposition 1978/79:168 om föräldrautbildning och förbättringar av föräldraförsäkringen m.m.
- Proposition 1984/85:78 om förbättringar inom föräldraförsäkringen, havandeskapspenningen och vissa regler inom sjukförsäkringen.
- Proposition 1994/95:207 Ny föräldraledighetslag m.m.
- Proposition 1999/2000:87 Obligatorisk mammaledighet.
- Proposition 2006/07:1 Budgetproposition för 2007. Utgiftsområde 10 Ekonomisk trygghet vid sjukdom och handikapp.
- Proposition 2010/11:146 Förbättringar inom familjepolitiken.
- Proposition 2012/13:159 Graviditetspenning till egenföretagare på grund av risker i arbetsmiljön.
- Proposition 2013/14:4 Nya åldersgränser och ökad flexibilitet i föräldraförsäkringen.
- Rosanvallon, Pierre (2000), *The new social question: rethinking the welfare state*. Princeton: Princeton University Press.
- Ryberg-Welander, Lotti (2011), *Socialförsäkringsrätt: om ersättning vid sjukdom*. Stockholm: Norstedts juridik.
- SOU 1944:15 *Socialvårdskommitténs betänkande VII*. Utredning och förslag angående en Lag om allmän sjukförsäkring.
- SOU 1972:34 *Familjestöd*. Betänkande avgivet av Familjepolitiska kommittén.
- SOU 1982:36 *Enklare föräldraförsäkring*. Betänkande av Föräldraförsäkringsutredningen.
- Stang Dahl, Tove (1985), *Kvinneret I och II*. Oslo: Universitetsforlag Cop.
- Muntliga uppgifter och mail från bland andra Småföretagarna, Vision, Länsförsäkringar och AFA-AGS.

10. Arbetslivets privata sfär – om obetalt hemarbete, ledighet för vård samt hushållstjänster¹

Catharina Calleman

”En jämn fördelning av det obetalda hem- och omsorgsarbetet. Kvinnor och män ska ta samma ansvar för hemarbetet och ha möjligheter att ge och få omsorg på lika villkor” (prop. 2005/06:155, s. 1, 49) var ett av de fyra delmål för jämställdhetspolitiken som formulerades i propositionen Makt att forma samhället och sitt eget liv – nya mål i jämställdhetspolitiken. Tidigare hade ett av sex delmål varit ”Samma ansvar för kvinnor och män för arbetet med hem och barn” (Prop. 1993/94:147, s. 17).

Det obetalda hemarbetet har länge varit i centrum för diskussionerna om jämställdhet mellan könen. I andra länder, till exempel i Frankrike, Italien och Norge, fick frågor om hemarbetets karaktär och samhällseliga betydelse stort utrymme i den feministiska debatten under 1970- och 1980-talen (Dalla Costa 1972, Stang Dahl 1976, Delphy och Leonard 1992). Också i Sverige har några viktiga verk skrivits om hushållsarbete (Gisselberg 1985, Nyberg 1989) men annars har fördelningen av hemarbetet främst aktualiserats i diskussioner om förhållandena i förvärvsarbetet, till exempel om deltidsarbete och föräldraledighet.

Det här kapitlet handlar om hushålls- och omsorgsarbets arbetsrättsliga ställning. Det handlar också om hur lagstiftning på olika områden har förvandlat obetalt hushålls- och omsorgsarbete till betalt arbete, om villkoren för dem som utför det arbetet och om fördelningen av det mellan kvinnor och män.

Det finns ingen lagstiftning om det obetalda hemarbetet² i sig, men hemarbetet påverkas – avsiktligt eller oavsiktligt – av politiska beslut och lagstiftning på en rad områden. *Hur mycket* hushålls- och omsorgsarbete som behöver utföras, påverkas av den tekniska utvecklingen och av normer om hushållsarbete, men också av lagstiftning om till exempel barnomsorg, skolgång, äldreomsorg och sjukvård. *Vem* som utför arbetet och på vilka villkor, kan påverkas av lagstiftning om föräldraledighet och arbetstider, om sam- och särbeskattnings av makars inkomster eller om skattereduktion för hushållstjänster. Det kan också påverkas av lagstiftning och politi-

¹ För värdefulla synpunkter tackar jag professor Anita Nyberg.

² Hemarbete används i artikeln synonymt med hushålls- och omsorgsarbete. Hemarbete är den term som oftast används av lagstiftaren och i domar.

ska beslut om barn- och äldreomsorg och sjukvård, lönereglering och migrationsbestämmelser. Sådana beslut och regler kan till exempel leda till att hushålls- och omsorgsarbetet utförs av alla som bor i ett hushåll, någon eller några av dem, en släkting eller en utomstående person.

I kapitlet diskuterar jag först det obetalda hushållsarbetets omfattning och rättsliga ställning. Därefter diskuterar jag några *exempel* på hur det obetalda arbetet genom politiska beslut och lagstiftning har omvandlats till arbete med ersättning i någon form, villkoren för dem som då utför det och fördelningen av arbetet mellan kvinnor och män. Ett genomgående tema i diskussionen är hur regleringen av arbetet är influerad av föreställningen om en uppdelning i en privat och en offentlig sfär och de konsekvenser en sådan uppdelning får. Diskussionen gäller tre exempel: föräldraledighet, olika arrangemang för anhörigvård och skattereduktion för hushållstjänster, som alla har effekten att minska det *obetalda* arbetet i privata hem.³

Kapitlet handlar om villkoren för dem som *utför* hushållsarbete och *ger* omsorg i hemmen. Undersökningar visar att föreställningar om kvinnor som utförare av hushålls- och omsorgsarbetet påverkar den omsorg som sammanboende kvinnor och män *får* (den sista delen av 2006 års jämställdhetsmål: "*få omsorg på lika villkor*"). Den frågan berörs inte i det här kapitlet.

10.1 Omfattningen av det obetalda hushålls- och omsorgsarbetet

För femton år sedan beräknade nationalekonomen Anita Nyberg att ungefär hälften av allt arbete i Sverige utfördes oavlönat i hushållen. I tid räknat var till exempel den "oavlönade matlagningsektorn" större än hela industrisektorn, den "oavlönade barnomsorgssektorn" nästan lika stor som handels-, restaurang- och hotellsektorn, den "oavlönade städsektorn" större än bank- och försäkringssektorn och den "oavlönade tvättsektorn" större än jordbrukssektorn, och så vidare. Kvinnor ägnade sammantaget mer tid till oavlönat än till avlönat arbete, medan situationen var den omvända för män (Nyberg, 1999, s. 32).

³ Av utrymmesskäl och eftersom reglerna är särskilt komplexa, behandlas inte något exempel på arbete som utförs som omsorg om personer med grava funktionshinder (med vårdbidrag eller som personlig assistent). Intresserade hänvisas till Calleman (2008).

Lite närmare i tiden, år 2010/2011, använde kvinnor cirka 2,5 miljarder timmar och män cirka 1,4 miljarder timmar åt det privata husliga arbetet (Nyberg, 2013, s. 115).

Tabell 10.1 Genomsnittlig tid för förvärvsarbete och hemarbete⁴ (timmar och minuter) år 2010/11 samt förändring (diff.) sedan 1990/91, efter kön. Befolkningen 20–64 år. Alla dagar.

	2010/11 Kvinnor	2010/11 Män	Diff. 1990/91 Kvinnor	Diff. 1990/91 Män
Förvärvsarbete	4,20	5,17	+27	-36
Hemarbete	3,44	2,57	-63	+3

Källa: SCB (2012a), tabell B:16b.

Av tabell 10.1 framgår bland annat att kvinnor har minskat sitt hemarbete med drygt en timme per dygn under åren 1990–2010. Minskningen gäller framför allt matlagning men också disk, städning, tvätt och omsorg om egna barn. I männens fall syns en liten ökning av tiden för matlagning och tvätt, en minskning av tiden för underhållsarbete och en ökning av tiden för omsorg om egna barn (SCB 2012a, tabell B:16b). Sammanboende småbarnsmödrar uppger sig ge omsorg om egna barn 2,20 timmar per dag och småbarnsfäder 1,35 timmar per dag (SCB 2012a, s. 72).

Tabell 10.2 Genomsnittlig tid för vissa hushålls- och omsorgsuppgifter (minuter per dag) år 2010/11 efter kön. Befolkningen 20–64 år. Alla dagar.

	Matlagning	Omsorg om egna barn	Städning	Tvätt	Omsorg om andra
Kvinnor	37	35	31	14	7
Män	25	21	17	5	7

Källa: SCB (2012a), tabell B:16b.

I SCB:s rapport diskuteras hur det kan förklaras att kvinnor har minskat sitt hemarbete med i genomsnitt en timme per dygn under de senaste tjugo åren. En del av förklaringen antas vara snabbare och effektivare tvättmaskiner, bättre dammsugare och spisar med högre effekt. En annan förklaring antas vara att hemarbetet inte utförs på samma sätt som tidigare: Vi manglar inte lakanen, våttor- kar inte golven och lagar inte mat från grunden i samma utsträckning som tidigare. Dessutom går det att få matvarorna levererade

⁴ I SCB:s tidsanvändningsstudier inkluderas underhållsarbete i hemarbete.

direkt till dörren med tillhörande recept och att göra avdrag för så kallade hushållsnära tjänster. Det påpekas dock i rapporten att huvuddelen av hushållen inte använder sig av dessa möjligheter (SCB, 2012a, s. 45). Detta stämmer också 2013, men antalet hushåll som använder sig av hushållstjänster med skatteavdrag har ökat kraftigt sedan 2010/11 (se nedan avsnitt 10.8). I tidsanvändningsstudierna saknas uppgifter om klass och etnicitet, något som skulle kunna vara intressant i sammanhanget, i och med att hushållsarbete i allt högre grad kan ersättas med köpta varor och tjänster.

10.2 Är hushålls- och omsorgsarbete riktigt arbete?

En kanadensisk rättsvetare har hävdats att obetalt hushållsarbete är en funktion av hur produktionen i stort är organiserad, ett arv från när det industriella arbetet skiljdes från hemproduktionen och den om- och nedvärdering av hushållsarbete som sedan gjordes. Hon menar att skillnaden i erkännande för olika typer av arbete både återspeglas i och produceras av de regler som styr anställning och produktion. Hon menar också att reproduktivt arbete inte på något avgörande sätt är annorlunda än produktivt arbete. Lokaliseringen av det till hemmet och att det ofta innebär omsorg om människor som vårdaren har ett nära förhållande till, verkar fördunkla det faktum att det är riktigt arbete (Rittich, s. 122 ff.).

Hemarbete värderas lägre än annat arbete också i Sverige. Hushållsarbete ger ingen rätt till ekonomisk ersättning. I en dom från Högsta Domstolen (NJA 1975:298) som gällde "skälig ersättning" för hemarbete hade en 34-årig kvinna sedan "tycke uppstått" flyttat till en 70-årig sånglärare. Efter mannens död begärde hon ersättning av mannens dödsbo för tio års hemarbete men fick ingen kompensation. Domstolen menade att hemarbetet, även om det utförts enbart av kvinnan, hade "utförts i parternas gemensamma intresse, såsom ett led i samlevnaden". Domen är gammal, men frågan om ekonomisk värdering av hushållsarbete inom ett äktenskap eller samboförhållande har inte diskuterats i rättspraxis sedan dess.

10.3 En privat sfär

Hushålls- och omsorgsarbete i privata hem anses tillhöra den privata sfären. Ett genomgående drag i vår rättsordning är att privatlivet och familjen skyddas mot insyn och intrång från statsmakternas sida. Europakonventionen och regeringsformen tar sikte på aktiva ingripanden av myndigheterna, men ”skyddet för familjelivet” kan också ta den formen att familjen är undantagen från en lags tillämpningsområde eller att lagen tillämpas annorlunda än annars när det är fråga om familjens inre liv. Denna uppdelning mellan en privat sfär och en offentlig sfär präglar arbetsrätten, straffrätten och andra rättsområden. Bristen på reglering ger makten åt den starkare parten i förhållandet.

Den enda reglering av hemarbetet som finns i Sverige är den i Äktenskapsbalkens första kapitel. Där sägs att ”Makar skall visa varandra trohet och hänsyn. De skall gemensamt vårda hem och barn och i samråd verka för familjens bästa” och ”Makar skall fördela utgifter och sysslor mellan sig. De skall lämna varandra de upplysningar som behövs för att familjens ekonomiska förhållanden skall kunna bedömas”. Men rättigheterna är inte rättsligt utkrävbara.

Någon direkt lagstiftning om *fördelningen* av det obetalda hemarbetet har aldrig varit aktuell. Hemarbetet liksom ”familjens inre liv” i övrigt fredas från statliga ingrepp. När jämställdhetslagen skrevs, menade man till exempel att ”ingrepp genom lagstiftning i syfte att ändra människors privata attityder och/eller att påverka den enskilda familjens inre liv är i sig inte önskvärda och dessutom inte praktiskt genomförbara” (Prop. 1978/79:175 s. 21). En norsk rättsvetare, Tove Stang Dahl, har hävdats att omsorgsförväntningarna på kvinnor inom kärnfamiljen är så starka, att det gränsar till en särskild kvinnlig arbetsplikt, eftersom kvinnors rätt att vägra utföra hemarbete eller att kräva likadelning med män är illusorisk. Om en man inte vill ta del i hemarbetet, kan kvinnan till exempel inte åberopa jämställdhetslagen, som uttryckligen undantar familjelivet från sitt tillämpningsområde” (Stang Dahl 1985, s. 15).

Ett annat uttryck för uppdelningen mellan en privat sfär och en offentlig sfär är regleringen av betalt arbete i arbetsgivarens hushåll. Anställda direkt i arbetsgivarens hushåll omfattas av särskild lagstiftning, lagen (1970:943) om arbetstid m.m. i husligt arbete, som är ett uttryck både för den låga status som är knuten till könskodat obetalt hushålls- och omsorgsarbete och för skyddet för (arbets-

givarens) privatliv. Den ger sämre villkor för arbetstagarna än annan arbetsrättslig lagstiftning vad gäller kraven på skriftliga anställningsvillkor, ordinarie arbetstid och övertid, anställningsskydd och preskriptionstider samt tillsyn och sanktioner. För anställningar direkt i arbetsgivarens hushåll finns inte heller några fackliga organisationer.

Samma norm syns i att anställda som är familjemedlemmar till arbetsgivaren inte har samma rättigheter som andra arbetstagare (Calleman 2009b). Familjemedlemmar omfattas till exempel inte av anställningsskyddslagen och effekterna för familjemedlemmen beror då på relationen till arbetsgivaren. För hustrun vid en skilsmässa (arbetsgivaren är i de flesta fall en man) kan det betyda en uppsägning utan uppsägningstid eller möjlighet till skadestånd, inget fackligt medlemskap eller annan anknytning till arbetsmarknaden. För familjemedlemmar med en god relation till arbetstagarer kan det betyda företräde till fortsatt anställning vid nedskärningar. Undantaget från anställningsskyddet ökar beroendet av arbetsgivaren och detta beroende blir större med ökande inkomstskillnader och är särskilt påtagligt för dem som är beroende av arbete inom ett familjeföretag.⁵

10.4 Vilket arbete ska medföra rättigheter?

Arbetsdomstolen (AD) har i ett antal domar dragit gränsen mellan å ena sidan hushålls- och omsorgsarbete som ska anses höra till det "privata" och å andra sidan liknande arbete som ska betalas eller vara förknippat med rättigheter av olika slag. I en sådan dom (AD 1977 nr 196) visades det att vilken typ av förhållande som råder mellan en kvinna och en man har betydelse för om hennes hushållsarbete ska betalas eller inte. Domen rörde lön för arbete som en hushållerska under åtta år hade utfört för en man, som nu hade avlidit. Samtliga vittnen i målet hade uppfattat förhållandet mellan mannen och hushållerskan som ett anställningsförhållande och inte som en äktenskapsliknande samlevnad. Hushållerskan ansågs därför ha rätt till lön ur mannens dödsbo. Domen tyder på att hushållerskan inte skulle ha ansetts ha rätt till lön för utfört arbete, om de två personerna hade haft ett sexuellt förhållande.

⁵ Undantaget kan enligt Arbetsdomstolens praxis (AD 1979 nr 145) också bli aktuellt i större företag där en hög chef har ägarintressen och medlemmar i hans familj är anställda i bolaget.

I några fall har Arbetsdomstolen avgjort om personer som har omsorg om närstående eller utomstående i sitt eget hem ska anses som *arbetstagare*, dvs. om de ska omfattas av arbetsrättsliga rättigheter. Ett fall gällde om en man, som vårdat sin hustru i hemmet och fått ersättning som anhörigvårdare av kommunen, skulle betraktas som anställd (AD 1983 nr 183). Domstolen fäste avseende vid att mannen inte hade utfört några andra uppgifter åt kommunen, att parterna inte hade avtalat att vårdarbetet skulle ha någon viss omfattning och att kommunen inte hade lämnat några anvisningar för hur arbetet skulle utföras eller kontrollerat arbetsresultatet. Ersättningen hade enligt domstolen snarare formen av ett bidrag till familjen, för att hustrun skulle ha möjlighet att vistas i det gemensamma hemmet, än av lön för arbete. Domstolen tog också hänsyn till att kommunens kollektivavtal innehöll en bestämmelse om att den som vårdade en anhörig med vårdbidrag bara skulle betraktas som anställd (det vill säga som en arbetstagare, min anm.), om vederbörande ställde sig till förfogande för andra arbetsuppgifter.

Två fall i Arbetsdomstolen har rört fosterhemsföräldrar. I det ena fallet gällde det en kvinna som under många år tagit emot ett stort antal fosterbarn. Domstolen menade att det rörde sig om en kärnfamilj som tog emot ytterligare ett barn inom familjens ram och att det tedde sig "helt främmande att betrakta ett sådant åtagande som en arbetstagaruppgift". Samhällets avsikt med fosterbarnssystemet var ju att fosterföräldrarna så långt som möjligt skulle jämföras med de biologiska föräldrarna. Men domstolen framhöll samtidigt att föräldrarollen kunde inbegripa olika arbetsuppgifter som, om de fullgjordes utan anknytning till det övergripande föräldraansvaret, kunde betraktas som arbete i arbetsrättslig mening (AD 1982 nr 123).

Det andra fallet gällde fyra kvinnor som åtagit sig att enligt ett avtal med Landstinget låta psykiskt utvecklingsstörda barn bo i sina hem. Domstolen kom då fram till att åtminstone vissa av de uppgifter som familjehemsföräldrarna hade fått på grund av avtalet måste betraktas som arbete och ett ofta mycket krävande arbete, både fysiskt och psykiskt. De utförde sådana arbetsuppgifter som utfördes av kommunalt anställda dagbarnvårdare eller av vårdare på institutioner, men det var inte i vanlig mening fråga om att arbeta för någon annans räkning. Situationen i familjehemmet var i allt väsentligt densamma som när de biologiska föräldrarna själva tog hand om sitt utvecklingsstörda barn. Landstingets förhållande till

familjehemsföräldrarna svarade inte heller mot en arbetsgivares gentemot en arbetstagare. Domstolens slutsats blev att åtagandet att vara familjehemsförälder helt skilde sig från ett sedvanligt arbetstagarförhållande och att familjehemsföräldrarna inte skulle ses som arbetstagare (AD 1985 nr 57). Av uttalandet kan vi nog sluta oss till att en kommunalt anställd dagbarnvårdare ("dag-mamma") skulle ses som en arbetstagare.⁶

I ett rättsfall om föräldramedverkan på dagis, där arbetet alltså utfördes utanför det egna hemmet, blev utgången en annan. Förskolebarns föräldrar, som enligt ett avtal med en kommun deltog i förskolans verksamhet en dag i månaden, ansågs ha varit arbetstagare hos kommunen. Domstolen tog då särskilt hänsyn till att föräldrarnas arbete liknade det som den fasta personalen utförde och att föräldrarna ersatte den fasta personalen vid kortare frånvaro samt att de inte arbetade mer med sitt eget barn än med andras (AD 1982 nr 105).

Några preliminära slutsatser som kan dras av dessa fall är, att ju mer likt traditionellt hushålls- och omsorgsarbete som ett visst utfört arbete är, desto mindre sannolikt är det att det ges arbetsrättsliga rättigheter. Om arbetet utförs *i det egna hemmet*, är sannolikheten större än annars för att den arbetande inte ska ses som arbetstagare. Om arbetet innebär att ta *hela ansvaret* är sannolikheten större än annars för att en person inte ska anses som arbetstagare. Som vi ska se är detta viktigt: delar av hushållsarbetet och ansvaret kan läggas ut på andra än familjemedlemmarna och antingen ersättas med lön eller köpas på marknaden som tjänster.

10.5 Hur kan det obetalda hushålls- och omsorgsarbetet göras till betalt?

Det obetalda hushålls- och omsorgsarbetet har gjorts till betalt arbete på olika sätt. Dels kan ersättning i olika former utgå för arbete som utförs av dem som ingår i hushållet, dels kan arbetet flyttas ut på marknaden och utföras av utomstående. En praktiskt betydelsefull form är ersättning för omsorgsarbete under ledighet från förvärvsarbete. Sådan ledighet är föräldraledighet och ledighet för närståendevård. Ersättning utgår då i form av föräldrapenning eller närståendepenning under en begränsad tid med (vanligen) 80 procent av lönen upp till ett visst tak. Ersättningen utgår som

⁶ Mig veterligen finns inget rättsfall som behandlar dagmammors arbetsrättsliga ställning.

kompensation för förlorad arbetsförtjänst men på villkor att den försäkrade föräldern vårdar barn under tid när han eller hon inte förvärvsarbetar (12 kap. 2 § socialförsäkringsbalken) respektive att den försäkrade vårdar en närstående som är svårt sjuk (47 kap. 3 § socialförsäkringsbalken). Sådan rätt till ledighet är lagstadgad och har på så sätt fått en enhetlig och offentlig karaktär.

Ett annat alternativ är att någon form av bidrag från samhället har utgått till den som utför hem- och omsorgsarbete, till exempel anhörigbidrag eller liknande bidrag, som kan ha varit förbundna med krav på att personen ska avstå från förvärvsarbete. Reglerna om sådana bidrag är präglade av att arbetet utförs i privata hem och främst av familjemedlemmar. Bidragen brukar vara kommunalt finansierade och administrerade och utgår efter behovsprövning eller enligt kommunens egna riktlinjer och har på så sätt en relativt privat och skiftande karaktär.

Ett tredje alternativ är att hushålls- eller omsorgsarbetet flyttas ut på marknaden och utförs av en utomstående mot lön i en *anställning*. En sådan anställning kan vara mera privat och gälla till exempel en hushållerska eller en barnflicka som är anställd direkt i hushållet, eller den kan vara av mera offentlig karaktär och gälla anställning inom hemtjänsten eller i ett hushållstjänsteföretag. En rad mellanformer av välfärdstjänster av mer privat karaktär har förekommit: en person inom hushållet har kunnat få en kommunal anställning för att utföra omsorgsarbete som så kallad anhörigvårdare med mera begränsade rättigheter än ett vårdbiträde eller anlitas som uppdragstagare för samma arbetsuppgifter (Sand 2002). Alla dessa former skulle kunna ordnas på en skala privat – offentligt efter sina likheter med det obetalda hushålls- och omsorgsarbetet, beroende på till exempel vem som utför dem, hur stor del av ansvaret som överlåtits och i vilken mån som ersättningen är en lagstadgad rättighet.

Arbete med bidrag av olika slag innebär för det mesta en låg ersättning och ger – som vi sett ovan – inte rättigheter som arbetstagare. Längre ledigheter eller ofta förekommande ledigheter från förvärvsarbete brukar innebära försämrade villkor i förvärvsarbetet för arbetstagaren i fråga. Avlönat arbete i privata hushåll utförs nästan alltid på sämre villkor än annat arbete. Det är därför intressant att undersöka hur arbetet i de olika formerna fördelas mellan kvinnor och män.

I fortsättningen av kapitlet diskuterar jag tre aktuella exempel på hur hushålls- och omsorgsarbete i privata hem genom lagstiftning

har omvandlats till betalt arbete, på vilka villkor det har omvandlats och i vilken mån omvandlingen har fått effekter på jämställdheten. Det gäller områdena vård och omsorg om barn, anhörigvård och städning.

10.6 Exemplet vård och omsorg om barn

En mycket betydelsefull omvandling av obetalt arbete till *betalt* arbete inom hemmet är den som genomförts genom föräldraförsäkring och föräldraledighet. Föräldraförsäkringen tillkom i Sverige 1974 – i en tid när kvinnors förvärvsarbete ökade kraftigt – och har haft stor betydelse för att påverka både barnafödande och kvinnors förvärvsarbete (Calleman 2009a). Föräldraförsäkringen var konstruerad så att den uppmuntrade personer (läs kvinnor) att etablera sig som heltidsarbetande på arbetsmarknaden innan de skaffade barn:⁷ ersättningen utgick i proportion till lönen och först efter en kvalifikationstid. Samtidigt fick fäder i Sverige som första land i världen en rätt till ersättning under föräldraledighet och försäkringen bidrog till att göra tvåförsörjarfamiljen möjlig. Försäkringen var dock konstruerad så att föräldrarna fick hälften av tiden var, men att en förälder kunde avstå sin rätt till den andra föräldern.

Försäkringen gav från början rätt till ersättning vid föräldraledighet under sex månader men tiden förlängdes successivt under trycket av en sjunkande nativitet (se t.ex. Socialutskottet 1977/78:32). År 1977 tillkom föräldraledighetslagen, en arbetsrättslig lagstiftning som innebar en positiv rätt till föräldraledighet. Den skulle innebära samma arbetsrättsliga rättigheter som annan ledighetslagstiftning och innehöll bland annat ett förbud mot uppsägning på grund av ledigheten (Prop. 1975/76:133). År 1979 förlängdes rätten till ledighet, det infördes en rätt för småbarnsföräldrar att förkorta sin arbetsdag och antalet dagar för vård av sjuka barn ökades från tio till sextio dagar. Barnafödandet ökade och uttaget av föräldraledighet var högt, främst bland kvinnor, som stod för 95 procent av ledigheten år 1980, 94 procent år 1985 och 93 procent år 1990. En intensiv diskussion fördes under dessa år om riskerna för att föräldraledigheten skulle leda till en försämring av kvinnornas situation på arbetsmarknaden.

⁷ För dem som inte var etablerade på arbetsmarknaden fanns en rätt till betydligt lägre ersättning på så kallad garantinivå.

Efter en period under 1990-talet med hög arbetslöshet, sänkta barnbidrag (Prop. 1995/96:69) och ett stort uttag av föräldraledighet bland kvinnor, ökade löneskillnaderna mellan könen efter att under en lång period ha minskat (SCB 2012c, s. 76). Födelsetalen sjönk ganska drastiskt under slutet av 1990-talet, familjefrågorna placerades i centrum för politiken och en rad åtgärder vidtogs för att öka barnafödandet, bland annat en så kallad maxtaxa inom barnomsorgen, allmän förskola för fyra- och femåringar och höjda barnbidrag.

10.6.1 Motsägelsefulla åtgärder

Under 2000-talet har motsägelsefulla åtgärder genomförts i Sverige vad gäller villkoren för vård av barn i hemmet. Å ena sidan har det genomförts flera förstärkningar av rätten till föräldraledighet. Bakgrunden till detta var enligt förarbetena att det hade visats att kvinnor i fertil ålder oftare än andra grupper hade tidsbegränsade anställningar och att kvinnor i åldern 20–29 år födde betydligt färre barn än tidigare. En förklaring kunde vara att föräldralediga diskriminerades och att kvinnor inte vågade skaffa barn av rädsla för att få en sämre ställning i arbetslivet. Föräldralediga förlorade inte sällan lönemässigt på grund av ledigheten och i en arbetsbristsituation hände det ganska ofta att de som var föräldralediga blev uppsagda. Det fanns därför starka befolknings- och jämställdhetspolitiska skäl att föreslå en förbättring av de föräldraledigas ställning (Ds 2002:56, prop. 2005/06:185 s. 71 ff.).

Förändringarna infördes år 2006. Kravet på kvalifikationstid på sex månader (eller sammanlagt minst tolv månader under de senaste två åren) hos en arbetsgivare för rätten till föräldraledighet upphävdes, eftersom det ansågs ha en inläsningseffekt och innebära indirekt könsdiskriminering. Föräldralediga arbetstagaras uppsägningstid förlängdes, vilket innebar bättre möjligheter att få uppsägningslön och att bli återanställd för den som var föräldraledig när uppsägningar gjordes. Samtidigt infördes ett särskilt förbud mot missgynnande på grund av föräldraledighet (prop. 2005/06:185).⁸

Å andra sidan infördes något år senare en reform av ett helt annat slag på föräldraledighetens område – *vårnadsbidraget*. Den reformen gav kommunerna rätt att besluta om att ge högst 3 000

⁸ Genom dessa åtgärder ansågs EU-rättens krav på likabehandling av kvinnor och män ha blivit fullt ut genomförda.

kronor per månad till en förälder som inte använde den offentligt finansierade barnomsorgen. En rätt till föräldraledighet infördes samma år för föräldrar som själva vårdade barn med helt vårdnadsbidrag (prop. 2007/08:149). Lagen innebar att en ram fastställdes för villkoren för vårdnadsbidrag och att kommunerna fick möjlighet att dels välja om de alls skulle införa vårdnadsbidrag, dels bestämma lokala riktlinjer (Prop. 2007/08:91). Villkoren för vårdnadsbidrag varierade därför mellan de kommuner som hade infört det (se SCB 2011, s. 10) och bidraget fick på så sätt en privat och skiftande karaktär.⁹ Vårdnadsbidraget är till skillnad från föräldrapenningen inte pensionsgrundande eller semesterlönegrundande.

Vårdnadsbidraget har inte fått någon större användning: år 2011 hade 7 959 personer fått vårdnadsbidrag beviljat i de cirka 125 kommuner som infört vårdnadsbidrag (SCB 2011). Om fördelningen av bidraget, se 10.6.2.

En tredje typ av åtgärd vidtogs något år senare genom en skattereform som kan komma att uppmuntra anställningar av barnflickor eller au pairer. År 2009 fick den som köpte hushållsarbete av en fysisk person, som inte hade F-skattsedel, rätt tills så kallat RUT-avdrag, trots att personen *inte* var näringsidkare och betalade F-skatt (vilket annars krävs för skatteavdrag, se nedan 10.8.1), men bara för de *arbetsgivaravgifter* som betalades på ersättningen (Prop. 2008/09:77). Utvidgningen av möjligheterna till skattereduktion motiverades med en större valfrihet för köparna och med att utförarna skulle kunna bli fler till antalet. En skattereduktion för arbete utan F-skatt ansågs också kunna öka den vita marknaden för hushållstjänster ytterligare (Prop. 2008/09:77 s. 66). Inte heller den reformen har hittills fått någon nämnvärd användning. Det första året, 2010, fick 899 personer denna typ av skattereduktion. Därefter har antalet långsamt ökat och det uppgick 2013 till 1 128 personer. Det utbetalda beloppet från Skatteverket var år 2013 knappt 10 miljoner kronor (Skatteverkets analysenhet).

⁹ En bestämmelse om rätt till ledighet för en förälder när vårdnadsbidrag lämnades för barnet infördes i föräldraledighetslagen.

10.6.2 Fördelningen mellan kvinnor och män av den betalda omsorgen om barn

En intensiv debatt uppstod i slutet av 1990-talet om fördelningen av föräldraledigheten mellan kvinnor och män. År 1994 infördes den första s.k. pappamånaden, vilket betydde att 30 dagar av en förälders rätt till ledighet inte längre kunde avstås till den andra föräldern (Prop. 1993/94:147) och några år senare infördes två ”pappamånader” (Prop. 2000/01:44). Den andel av föräldrapenningdagarna som betalades ut till män ökade under de följande åren. År 1995 tog män ut 10 procent, år 2000 12 procent och år 2005 20 procent av ledigheten. Därefter ökade deras uttag långsamt till drygt 24 procent år 2012 (SOS).¹⁰ Kvinnor tog samtidigt i större utsträckning än män ut föräldraledighet utan att ta ut föräldrapenning (Prop. 2005/06:155 s. 25).

”Pappamånader” och individualisering av föräldraledighet har varit mycket omdiskuterade frågor. År 2006 hade bara 43 procent av männen tagit ut sina två reserverade månader. Med syftet att ”låta familjerna behålla sitt självbestämmande” men förbättra förutsättningarna för både män och kvinnor att ta ett aktivt ansvar för föräldraskapet, infördes år 2008 en reform kallad Jämställdhetsbonus (Prop. 2007/08:93). Den innebar att en bonus utgick till båda parterna för varje dag utöver två månader som båda vårdnadshavarna till ett barn tagit ut. År 2012 hade drygt 75 000 kvinnor och 75 000 män fått jämställdhetsbonus. (SOS). Från den 1 januari 2012 gäller nya regler för jämställdhetsbonus, eftersom de tidigare reglerna kritiserats för att vara svårbegripliga och inte använts i någon högre grad. Någon ansökan krävs hädanefter inte, utan bonusen betalas ut när den förälder som tagit ut minst föräldraledighet börjar ta ut fler dagar än 60. Föräldrarna får 50 skattefria kronor var per dag men maximalt 13 500 kr (prop. 2010/11:146).

När det gällde det *vårdnadsbidrag* om maximalt 3 000 kronor, som nämnts ovan, var 91,9 procent av de knappt 8 000 personer som fick sådant bidrag kvinnor. (SCB 2012b tabell 4.1).

¹⁰ Fördelningen mellan kvinnor och män av omvårdnaden av *sjuka* barn har samtidigt förblivit relativt oförändrad. Ungefär två tredjedelar av sådana dagar med tillfällig föräldrapenning har under hela tiden sedan de infördes använts av kvinnor och en tredjedel av män (FK 2007:10).

10.7 Exemplet vård och omsorg om närstående

De närståendes del i omsorgen om sjuka och gamla har ökat i Sverige under de senaste decennierna och det hänger samman med nedskärningarna i den offentliga vården och omsorgen. Under 1980-talet och 1990-talet minskade andelen äldre som fick hemtjänst och som bodde i äldreboenden. Så till exempel minskade andelen av dem som var över 80 år som fick del av äldreomsorgen från 62 till 37 procent mellan 1980 och 2012 (Szebehely och Ulmanen 2012, s. 11). Samtidigt ändrades den offentliga välfärdspolitiken: vid biståndsbedömningar började många kommuner räkna med makars eller sambors möjligheter att delta i omsorgen eller med närheten till barnen. Detta innebär ett återförande till familjen av svensk omsorgspolitik, som tidigare varit inriktad på individen (Szebehely 1998). Också antalet närstående som utförde vården *inom ramen för en anställning* med en ersättning som var sjukpenninggrundande och pensionsgrundande minskade kraftigt (Ds 2008:18, s. 30 f). Mycket av det arbete som tidigare hade utförts inom anställningar i kommunen kom därmed att utföras *utanför* anställningsförhållanden av familjemedlemmar och andra närstående. En del av detta arbete ersattes med offentliga medel, till exempel genom att kommunen betalade kontanta anhörigbidrag, som varken var sjukpenninggrundande eller pensionsgrundande. Arbetet kan sägas ha utförts i en arbetsrättslig gråzon mellan offentligt och privat.

10.7.1 Ökande ansvar för familjerna – ledighet för anhörigvård

De första stegen mot rätt till *ledighet* för anhörigvård togs i Sverige i slutet av 1980-talet i en tid när kvinnors förvärvsfrekvens hade ökat kraftigt. En kartläggning av möjligheterna att ta ledigt för anhörigvård (SOU 1983:64) hade visat att offentliga arbetsgivare vanligen beviljade ledighet i upp till sex månader, medan privata företag vanligen beviljade bara mycket kort ledighet med hänsyn till arbetssituationen och vikariefrågan (Prop. 1987/88:176 s. 97). Enligt regeringen borde de hinder som fanns för dem som ville göra kortare eller längre insatser för närstående så långt som möjligt undanröjas, samtidigt som det fanns arbetsmarknadsmässiga och personalpolitiska komplikationer att ta hänsyn till.

Lagen (1988:1465) om ersättning och ledighet för närståendevård trädde i kraft 1989. Rätten till ledighet skulle gälla när en närstående drabbades av en svår sjukdom, fick en akut försämring i hälsotillståndet eller behövde vård i livets slutskede. Begreppet *närstående* definierades relativt vidsträckt och även personer utanför släktskapskretsen skulle omfattas (Prop. 1987/88:176 s. 95, 101). Avsikten var att regleringen så långt som möjligt skulle överensstämma med föräldraförsäkringen. Ersättningen skulle vara pensionsgrundande och skattepliktig och ledigheten skulle vara semesterlönegrundande (Prop. 1987/88:176 s. 101). Bestämmelser om anställningsskydd, skydd mot försämrade anställningsförmåner och skadestånd fick samma utformning som i föräldraledighetslagen. Inga regler om kvalifikationstid infördes.

Antalet dagar med rätt till ersättning var ursprungligen begränsat till 30 men ökades år 1994 till högst 60 dagar och därefter år 2010 till högst 100 dagar *per vårdad person*. Det hade visat sig att av de 60 dagarna med närståendepenning hade i genomsnitt bara elva dagar använts, men drygt 130 personer hade använt alla sextio dagarna. Ökningen till 100 dagar motiverades med att det var en viktig livskvalitetsfråga att närstående fick möjlighet att vara tillsammans om en person drabbats av ett allvarligt sjukdomstillstånd (Prop. 2008/09:194 s. 21 f.).

Ett EU-direktiv som hade som syfte både att underlätta för föräldrar att förena förvärvsarbete och familj och att tillgodose omsorg om anhöriga implementerades 1998 i Sverige genom lagen (1998:209) om rätt till ledighet av trängande familjeskäl. Enligt direktivet borde familjepolitiken ses både i förhållande till den åldrande befolkningen och till främjandet av kvinnors deltagande i arbetslivet. Män borde uppmuntras att ta sin hälft av ansvaret för familjen och att använda sig av rätten till föräldraledighet (direktiv 96/34/EG).¹¹

I Sverige ansågs direktivets krav redan till stor del uppfyllt genom reglerna om ledighet med tillfällig föräldrapenning och ledighet för närståendevård, men att reglerna om närståendevård inte gällde om vården gavs utanför landet eller om vårdaren eller den sjuke inte var inskriven hos Försäkringskassan. Regeringen såg ingen anledning att begränsa rätten till ledighet till ett visst antal dagar, eftersom den gällde bara situationer då en arbetstagares närvaro var absolut nödvändig (Prop. 1997/98:81, s. 17 ff.). Rätten till

¹¹ Direktivet ersattes 2010 av det ovan nämnda direktivet 2010/18/EU om ramavtalet om föräldraledighet.

ledighet av trängande familjeskäl är inte förenad med någon rätt till ersättning.

10.7.2 Villkoren för anhörigvården

Anhörigvård kan påverka förvärvsarbetet på liknande sätt som föräldraledigheten. Szebehely och Ulmanen sammanfattar att 360 000 personer i förvärvsaktiv ålder ger hjälp till närstående varje dag eller flera gånger i veckan och ytterligare 400 000 personer ger hjälp en gång i veckan (Szebehely och Ulmanen 2012 s. 22). År 2002 uppgav 32 000 kvinnor och 9 000 män att de hade gått ner till deltid eller lämnat förvärvsarbetet helt därför att de tog hand om en äldre, funktionshindrad eller långvarigt sjuk närstående. Ytterligare 25 000 kvinnor och 10 000 män uppgav att de hade lämnat arbetet före pensionsåldern eller gått ner till deltid de sista fem åren före pensionen på grund av anhörigvård (s. 24). Enligt författarna visar internationell forskning att de anhörigas relation till förvärvsarbetet ofta påverkas på mindre drastiska sätt än att de lämnar arbetslivet helt eller delvis, till exempel genom tillfälliga avbrott, anpassade arbetstider eller svårigheter att satsa på arbetet (s. 24).

Effekterna av anhörigvården är för närvarande inte lika omfattande som effekterna av föräldraledigheten, men den som ger omsorg om vuxna närstående kan likaväl som de som vårdar barn riskera försämringar i fråga om arbetsuppgifter och löner eller riskera uppsägning vid personalminskningar, trots de skyddsregler som finns. Inga särskilda åtgärder, som till exempel vad gäller skydd mot diskriminering/missgynnande, har vidtagits för att minska olägenheterna i arbetslivet för dem som tar ut ledighet för anhörigvård.

10.7.3 Fördelning mellan kvinnor och män av betald omsorg om vuxna närstående

Statistiken över närståendevård är otillräcklig och svårtolkad. Kvinnor ger enligt alla undersökningar mer hjälp och omsorg till närstående än män, men skillnaderna är ibland små. Könsskillnaderna är betydligt större i studier som bygger på frågor till äldre som *får* hjälp än i de studier som bygger på frågor till dem som *ger* hjälp (Szebehely och Ulmanen 2012, s. 20). Bland äldre som hade upp-

gett att de fick hjälp av nära anhöriga år 2000, fick nästan 70 procent omsorg av en kvinna och 30 procent av en man (Szebehely 2005, s. 167). Även SCB:s tidsanvändningsstudier från 2000 visar på skillnader mellan könen. Enligt dem gav 26 procent av kvinnorna och 16 procent av männen i åldern 45–64 år hjälp till en person utanför det egna hushållet (SCB 2002). Tidsanvändningsstudien från 2010/11 är inte jämförbar då där som omsorg om andra även räknas hjälp till andras barn och tjänster till andra än anhöriga (SCB 2012a s. 73).

När det gällde *betald ledighet* från förvärvsarbete för närstående-vård hade kvinnor år 1999 tagit ut 54 815 *dagar med närståendepenning* och män 22 520 dagar. År 2010 var motsvarande siffror för kvinnor 96 909 dagar och för män 35 245, år 2012 var de 114 324 dagar för kvinnor och 42 637 dagar för män (SOS). Antalet *personer* som tagit ut ledighet var år 2012 10 264 kvinnor och 3 757 män.

Eftersom rätten till ledighet *av trängande familjeskäl* inte är förknippad med någon rätt till ersättning, finns det inte någon statistik hos vare sig Försäkringskassan eller SCB över sådan ledighet.

10.8 Exemplet städning

År 2007 infördes en reform i Sverige, som hade som syfte att påverka både det obetalda och det betalda kvinnoarbetet, RUT-avdraget, skattereduktionen för hushållsarbete. Syftet med skattereduktionen var bl.a. att omvandla ”svart” arbete till ”vitt” arbete och att göra det möjligt för kvinnor och män att öka sin tid på arbetsmarknaden. Avsikten var även att fler korttidsutbildade skulle komma in på arbetsmarknaden och att kvinnor och män skulle kunna kombinera familjeliv och arbetsliv på lika villkor (Prop. 2006/07:94, s. 1 och s. 55 ff.). Dessa syften kan relateras till EU:s politik på områdena. Syftet att få in personer med låg utbildning på arbetsmarknaden kan ses mot bakgrund av den starka inriktningen inom EU på att öka sysselsättningen (Europa 2020), medan syftet att omvandla ”svart” arbete till ”vitt” kan ses mot bakgrund av ambitionen inom unionen att omvandla odeclarerat arbete till reguljär sysselsättning.¹²

¹² Rådets resolution om omvandling av odeclarerat arbete till reguljär sysselsättning (2003/C 260/01).

10.8.1 Ett allt vidare område för skattesubventionerat arbete

Reglerna om skattereduktion för hushållstjänster, RUT-avdraget, hade samma konstruktion som ROT-avdraget¹³ för renovering, ombyggnad och tillbyggnad av fastighet och innebar att en skattskyldig kunde beviljas skattereduktion med 50 procent av kostnaderna för tjänsterna men med högst 50 000 kronor per år. För att en köpare av tjänster skulle ha rätt till skattereduktion krävdes att den som utförde arbetet var godkänd för F-skatt (Prop. 2006/07:94, s. 1).

I den första versionen av lagstiftningen om skattereduktion för hushållstjänster kunde en skattskyldig bara beviljas skattereduktion för arbete som utförts för personens egen räkning eller för personens förälder (Prop. 2006/07:94, s. 45 ff.), men kort därefter utvidgades reformen till att gälla också hushållstjänster som gavs som en *förmån* av en arbetsgivare till en anställd (Prop. 2007/08:13). Arbetet fick ursprungligen inte heller utföras av en närstående eller av ett företag som direkt eller indirekt ägdes av sökanden eller närstående till denne (Prop. 2006/07:94 s. 45), men senare gjordes det möjligt att få skattereduktion också för arbete som utförts av ett eget företag. Hushållsarbetet fick dock inte *utföras* av den som begärde skattereduktion själv eller av en närstående till denne (Prop. 2008/09:77, s. 80). (Som redan nämnts i avsnitt 10.6.1 har skattereduktionen också utvidgats till att omfatta arbete utan F-skatt, men bara för arbetsgivaravgifterna.).

Eftersom avsikten var att tjänsterna skulle kunna utföras även av korttidsutbildade personer, skulle det hushållsarbete som omfattades vara städarbete eller annat rengöringsarbete, vård av kläder och hemtextilier samt matlagning. Det kunde även vara snöskottning och skötsel av tomt eller trädgård i form av häck- och gräsklippning, krattning och ogrärensning. Även barnpassning och omsorg och tillsyn om en fysisk person kunde omfattas. Omsorg och tillsyn kunde omfatta dagliga promenader och enklare ärenden såsom bankbesök, besök vid vårdcentral och liknande. Hushållsarbetet skulle i huvudsak vara utfört i eller i nära anslutning till bostaden (Prop. 2006/07:94, s. 1 och 43). Redan när reglerna infördes, framhölls det i förarbetena, att om en barnvakt hjälpte ett barn med läxor, borde det omfattas av skattereduktionen, men tillämpnings-svårigheter uppstod senare. Därför infördes år 2013 en uttrycklig

¹³ ROT-avdraget behandlas inte här, eftersom kapitlet rör hushålls- och omsorgsarbete men däremot inte reparationer och underhållsarbete.

regel om att hjälp med läxor, som utfördes i eller i nära anslutning till bostaden, skulle omfattas av skattereduktionen (Prop. 2012/13:14). I praktiken gällde 93 procent av hushållstjänsterna år 2010 städning (Skatteverket 2011, s. 38).

Under de år då skattereduktionen för hushållstjänster har existerat, har det skett en kraftig ökning av antalet kunder. Antalet personer som gjorde skatteavdrag ökade från 92 000 år 2008 till 326 000 år 2010 och till 537 613 år 2013 (www.skatteverket.se). Den kraftiga ökningen år 2010 kan till stor del förklaras av att den så kallade fakturamodellen infördes, vilken innebar att köparen besparades från att ansöka om skattereduktion. Köparen betalar efter ändringen bara halva beloppet för den utförda tjänsten, och det resterande beloppet får utföraren utbetalt från Skatteverket efter att uppgifterna har granskats (Prop. 2008/09:77). Detta innebär samtidigt att det är säljaren som riskerar att inte få hela betalningen, om köparen skulle ha överskridit beloppsgränsen eller samma år också har fått hushållstjänster som en löneförmån.

10.8.2 Vilka är kunderna och vilka är utförarna?

Antalet utförare/säljare av hushållstjänster har vuxit kraftigt under de år avdraget har funnits och var 2013 17 182 (www.skatteverket.se). Några av företagen är etablerade och har vuxit sig stora, men de flesta är små. Omkring 60 procent av företagarna var år 2011 registrerade som arbetsgivare, vilket betyder att de återstående 40 procenten var egenföretagare utan anställda (Skatteverket 2011, s. 49). Konkurrenten på området är hård.

Vad gäller kundgrupper var de största konsumenterna av hushållstjänster barnfamiljer och personer över 65 år. I majoritet av barnfamiljerna arbetade båda makarna heltid eller mer (Skatteverket 2011, s. 44). När det gällde ålder var 35 procent av RUT-köparna över 65 år, men denna åldersgrupp stod bara för 24 procent av omsättningen (Skatteverket 2011, s. 8). I båda fallen gällde det främst höginkomsttagare: Av den totala skattereduktionen för RUT gick 64 procent till den fjärdedel av hushållen som hade högst inkomst i respektive hushållstyp, medan bara 7 procent gick till den fjärdedel av hushållen som hade lägst inkomster (Sköld och Heggemann 2011).

Osäkerheten om hur många personer som i dag arbetar med hushållstjänster är stor. Det finns ingen statistik över antalet

anställda i hushållstjänsteföretag, eftersom SCB:s statistik inte skiljer mellan städning av företag/offentliga byggnader och städning av hushåll. Det beror i sin tur på att många företag ägnar sig åt bådadera. Almega, som organiserar arbetsgivarna i en stor andel av företagen i branschen, uppskattar att omkring 15 000 personer är anställda i medlemsföretagen. Därtill kommer alltså alla de utförare – ett okänt antal – som inte är anslutna till Almega.

Ungefär 90 procent av de anställda i hushållstjänsteföretag brukar uppges vara kvinnor. Kvinnorna utför städningen av privata hem och männen arbetar för det mesta med fönsterputsning och trädgårdsskötsel (Almega 2014). Marknaden för hushållstjänster blir alltmer beroende av arbetskraft från andra länder och enligt företrädare för Kommunal har majoriteten av de anställda i Stockholm utländskt ursprung (Kommunal 2013). Vissa av hushållsarbetarna med utländskt ursprung är bosatta i Sverige som svenska medborgare eller med permanent uppehållstillstånd, medan andra bor mera tillfälligt i Sverige, är EU-medborgare som använder sig av sin rätt till fri rörlighet, arbetskraftsinvandrare eller papperslösa (se nedan under 10.8.3).

10.8.3 Vilka villkor och arbetsförhållanden gäller för arbete med hushållstjänster?

I hushållstjänsteföretag har de anställdas arbetsrättsliga ställning *formellt sett* stora likheter med anställningar i andra företag på arbetsmarknaden, men i de reella villkoren finns det ändå ofta stora skillnader (Calleman 2012). Det hänger samman med att det i hushållstjänstebranschen oftast saknas kollektivavtal, att en majoritet av de anställda inte är fackligt anslutna, att de ofta saknar gemensam arbetsplats och ibland har mycket lite kunskap om sina rättigheter. Den fackliga organisationsgraden bland dem som är anställda i hushållstjänsteföretag är extremt låg jämfört med de flesta andra branscher i Sverige. Den uppskattades år 2009 till mellan 5 och 10 procent (Kommunal 2009). Kommunal har avtal med bara cirka 240 av de cirka 17 000 företagen i branschen, men bland de avtalslutande befinner sig de största företagen (Kommunal 2014).

För de flesta av de arbetstagare som omfattas av kollektivavtal gäller Hemserviceavtalet som har ingåtts av Almega och Kommunal. Avtalet följer Städavtalet (serviceentreprenadavtalet), som är tillämpligt på städning av företag, kontor och offentliga byggnader

etcetera (men inte på städning av privata hem), men Hemserviceavtalet ger något lägre löner och semesterlöner (Kommunal 2014). I Hemserviceavtalet var lägsta lönen 18 362 kronor för en heltid 2012.

För alla de arbetsplatser som *inte* har kollektivavtal blir lönerna helt beroende av marknadsförhållandena och maktrelationen mellan arbetsgivaren och den enskilda medarbetaren. I Sverige finns det inga lagregler om minimilön och utan fackliga organisationer finns det ingen rätt att förhandla om anställnings- och arbetsvillkor eller att vidta stridsåtgärder. Helt andra villkor kan också gälla om ett företag i Sverige har ingått avtal med ett bemanningsföretag i ett annat EU-land om att de ska ställa sina anställda till förfogande. Då fastställs lönerna i avtal inom landet i fråga. Sådana avtal har diskuterats mycket inom byggbranschen och inom bärplockning, men de kan förekomma också för hushållstjänster. Skatteverket menade i en rapport att det fanns en gråzon mellan "svart" och "vitt" betalt arbete och att hushållstjänsteföretag anlidade underentreprenörer och under-underentreprenörer för att utföra arbetet. Pressade städkontrakt öppnade en marknad för servicefirmor som var specialiserade på att leverera "svart" arbetskraft till de sämsta jobben. Lönerna kunde i sådana fall variera mellan 20 och 70 kronor per timme (Skatteverket 2011, s. 83).

Som nämnts gäller formellt den allmänna arbetsrätten för hushållstjänsteföretag men för vissa skyddsbestämmelser spelar det stor roll att arbetet utförs i privata hem och för en beställares räkning. Besök av Arbetsmiljöinspektionen får bara göras på begäran av arbetsgivaren eller arbetstägaren eller om det finns någon annan särskild anledning till det. Ingen arbetsmiljöinspektion har hittills utförts inom hushållstjänster (Kommunal 2013). Ett annat problem är att diskrimineringslagen (2008:567) inte omfattar diskriminering, trakasserier eller sexuella trakasserier från en *beställares* sida, bara från arbetsgivarens sida.

10.8.4 Fördelning mellan kvinnor och män av betalt städarbete

Enligt SCB:s tidsanvändningsstudier från 2010/2011 uppgav sig kvinnor ägna ungefär 31 minuter per dag åt städning och män ungefär 17 minuter, dvs. att män utförde ungefär en tredjedel av städarbetet. Eftersom hushållstjänster vad gäller städning till närmare 100 procent utförs av kvinnor, verkar det kunna betyda att kvin-

nors andel av det totala städandet *ökar*, när arbetet utförs som köpta hushållstjänster.

10.9 Sammanfattande slutsatser

Det här kapitlet handlar om den arbetsrättsliga ställningen för hushålls- och omsorgsarbete i privata hem. Det handlar också om hur lagstiftning på olika områden har omvandlat obetalt hushålls- och omsorgsarbete till betalt arbete, om villkoren för dem som utför det betalda hushålls- och omsorgsarbetet och om fördelningen mellan kvinnor och män av arbetet.

Ett genomgående tema i diskussionen är hur regleringen är påverkad av föreställningen om en uppdelning i privat och offentligt och de konsekvenser en sådan uppdelning får. Ett karakteristiskt drag för vår rättsordning är att privatlivet och familjen skyddas mot insyn och intrång från statsmakternas sida. ”Skyddet för familjelivet” kan ta den formen att familjen är undantagen från en lags tillämpningsområde eller att lagen tillämpas annorlunda än annars när det är fråga om familjens inre liv. Den uppdelningen mellan en privat sfär och en offentlig sfär präglar arbetsrätten, straffrätten och andra rättsområden. Bristen på reglering ger makten åt den starkare parten i förhållandet.

Hushålls- och omsorgsarbete i privata hem anses tillhöra den privata sfären och lagstiftaren har till exempel inte ansett det önskvärt att låta jämställdhetslagen omfatta fördelningen mellan kvinnor och män av obetalt hushålls- och omsorgsarbete. Sådant arbete – liksom annat obetalt arbete – är undantaget från arbetsrätten och Arbetsdomstolen har i några domar klargjort i vilka fall som betalt arbete med stora likheter med det obetalda hemarbetet inte ska medföra arbetsrättsliga rättigheter. Föreställningen om en privat sfär har också präglat arbetsrätten i några andra avseenden som har stor betydelse för maktförhållandet mellan könen (och mellan arbetsgivare och arbetstagare). Arbetsgivarens familjemedlemmar har en sämre ställning än andra arbetstagare när de är anställda. Arbete i arbetsgivarens hushåll har en sämre ställning än annat arbete och anställda direkt i ett hushåll har en sämre ställning än de som utför arbete i hushåll men som anställda i företag.

Samtidigt som direkt lagstiftning om det obetalda hushålls- och omsorgsarbetet saknas, påverkas både det och de villkor som det utförs på – avsiktligt eller oavsiktligt – av politiska beslut och lag-

stiftning på en rad områden. *Hur mycket* hemarbete som behöver utföras, påverkas av den tekniska utvecklingen och normer på området men också av lagstiftning om till exempel barnomsorg och skolgång eller äldreomsorg och sjukvård. *Vem* som utför arbetet och på vilka villkor, påverkas till exempel av lagstiftning om föräldraledighet och arbetstider eller om sam- och särbeskattning av makars inkomster eller om skattereduktion för hushållstjänster, av lönereglering och migrationsbestämmelser.

Det obetalda hushålls- och omsorgsarbetet kan göras till betalt arbete mot ersättning på olika sätt. Dels kan ersättning i olika former utgå för arbete som utförs av dem som ingår i hushållet, dels kan arbetet flyttas ut på marknaden och utföras av utomstående.

I kapitlet går jag igenom tre exempel på regleringar som gör hushålls- och omsorgsarbetet betalt, på vilka villkor det arbetet utförs och hur arbetet fördelas mellan kvinnor och män. Det gäller områdena vård och omsorg om barn, vård och omsorg om närstående samt städning. De har gjorts till betalt arbete genom reglering om föräldraledighet med föräldrapenning, olika arrangemang för anhörigvård respektive skattereduktion för hushållstjänster.

För vård och omsorg om barn finns det i Sverige en omfattande rätt till föräldraledighet med ersättning, föräldrapenning. Ersättningen utgår för förlorad arbetsförtjänst men på villkor att en försäkrad förälder vårdar barn under tid när han eller hon inte förvärvsarbetar. Rätten till föräldraledighet är reglerad i lag och är offentligt finansierad. Föräldrapenning betalas ut under förutsättning att föräldern förvärvsarbetar (förutom en mindre del), vilket innebär att den samtidigt tillgodoser behovet av kvinnlig/föräldrarnas arbetskraft och behovet av att det föds barn. Föräldraledigheten har byggts ut successivt genom åren och intensiva diskussioner har förts om riskerna för att ledigheten ska leda till en försämring av kvinnornas situation på arbetsmarknaden. En rad åtgärder har vidtagits för att motverka sådana risker, som till exempel att kvalifikationstiden för ledighet hos en arbetsgivare har slopats och att det har införts ett förbud mot diskriminering av föräldralediga. Ett av motiven bakom sådana åtgärder har varit risken för en sjunkande nativitet.

Kvinnor fortsätter att utföra en betydligt större del av vården och omsorgen om barn än män även när den ersätts med föräldrapenning. Åtgärder som pappamånader och jämställdhetsbonus har

vidtagits för att få män att öka sin andel och en sådan ökning sker också, men mycket långsamt.

Vad gäller *vård och omsorg om gamla och sjuka*, har en allt större del av denna skjutits över till närstående i och med nedskärningar i den offentliga omsorgen under de senaste 20–30 åren. Sådan omsorg om närstående utförs numera sällan eller aldrig av anhöriga inom en anställning men ibland med olika typer av bidrag som inte är sjukpenninggrundande eller pensionsgrundande. I stället har rätten till ledighet från förvärvsarbete för att vårda anhöriga utökats. Ersättningen utgår liksom vid vård av barn för förlorad arbetsförtjänst men på villkor att en försäkrad vårdar en närstående som är svårt sjuk.

Arbetet med omsorg om närstående sjuka och gamla är inte lika omfattande i tid som omsorgen om barn, men regleringen av ledighet för närståendevård med närståendepenning följer ett liknande mönster. När det gäller vård av sjuka och gamla har dock inte en hög nativitet varit ett motiv för lagstiftaren och de som vårdar gamla och sjuka har inte samma rättigheter som föräldrar. Inga särskilda åtgärder, som till exempel att införa ett skydd mot missgynnande har diskuterats eller vidtagits för att minska risken för försämrade villkor i arbetslivet för dem som använder sig av rätten till ledighet för närståendevård. Statistiken över fördelningen mellan kvinnor och män av omsorgen om närstående är motsägelsefull, men alla siffror visar att kvinnor tar ut mera ledighet än män. Till skillnad från föräldraledigheten finns det inga regler som syftar till en jämnare fördelning av arbetet för närstående mellan kvinnor och män. I och med RUT-avdraget har det blivit allt vanligare bland äldre i högre inkomstgrupper (eller deras barn för deras räkning) att köpa tjänster, framför allt städning som kan ersätta en del av närståendevården.

Vad gäller hushållsarbete med *städning*, har detta till skillnad från vård och omsorg flyttats från hushållen själva och ut på marknaden till utomstående. Rätten till skattereduktion för hushållstjänster kan användas för en rad olika arbetsuppgifter, men har till alldeles övervägande del kommit att användas för städning. Rätten till skatteavdrag för hushållstjänster har inneburit att ett stort antal människor fått städning utförd varje eller varannan vecka till rabatterat pris. Det innebär en viss minskning av det obetalda hushållsarbetet för kunderna, som framför allt är småbarnsföräldrar med relativt höga inkomster och välbärgade äldre.

Hushållsarbetare som är anställda av företag för hushållstjänster omfattas av den allmänna arbetsrätten, av samma regler som anställda i industrin och i kontor, med några undantag som gäller för arbete i privata hem. Det viktigaste av undantagen från den allmänna arbetsrätten är att arbetsmiljöinspektioner i privata hem inte görs. Ett annat arbetsmiljöproblem är att skyddet mot diskriminering och trakasserier inte gäller för den som utför arbetet i förhållande till kunden. Trots att ungefär samma regler gäller, gör den låga organisationsgraden, avsaknaden av kollektivavtal och gemensamma arbetsplatser och bristen på kunskap om rättigheter bland många arbetstagare, situationen annorlunda än i de flesta andra branscher. Arbetet innebär ofta osäkra anställningsförhållanden med arbetsmiljörisker, låga löner och deltidsarbete.

Skattereformen hade det uttryckliga syftet att öka kvantiteten förvärvsarbete, medan däremot kvaliteten på sysselsättningen inte diskuterades. Inga åtgärder för förbättringar av arbets- och anställningsförhållanden inom området har heller vidtagits.

Statistik saknas över branschen men det beräknas att kvinnor utför arbetet med hemstädning till minst nittio procent, vilket innebär att kvinnors andel av det totala städandet ökar, när arbetet utförs som köpta hushållstjänster. Inga särskilda åtgärder har vidtagits för att fördela det arbetet mera jämnt mellan kvinnor och män.

Referenser

- Almega (2014), Intervju med Johan Huldt, Almega, den 21 februari 2014.
- Calleman, Catharina (2008) "En flexibel arbetsrätt i personlig assistans?" *Svensk Juristtidning* 5–6, s. 484–498.
- Calleman, Catharina (2009a) *Genusperspektiv på arbetsrätten – Ett problembaserat läromedel*, Uppsala: Iustus förlag.
- Calleman, Catharina (2009b) "Family ties in Swedish Employment Law", *International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations*, nr 4, s. 431–445.
- Calleman, Catharina (2012) "Ett marginellt problem? – om den arbetsrättsliga, skatterättsliga och socialrättsliga bakgrunden till produktionen av otryggt ("prekärt") arbete i privata hushåll", i *Nedslag i den nya arbetsrätten*, Birgitta Nyström, Jonas Malmberg och Örjan Edström (red.), s. 194–221, Stockholm: Liber.
- Dalla Costa, Mariarosa (1972), *Potere femminile e sovversione sociale*, Firenze, La Nuova Italia.
- Delphy, Christine och Leonard, Diana (1992), *Familiar Exploitation*, Cambridge: Polity Press.
- Ds 2002:56, *Hållfast arbetsrätt – för ett föränderligt arbetsliv*.
- Ds 2008:18, *Stöd till anhöriga som vårdar och stödjer närstående*.
- Europa 2020, *EU:s tillväxtstrategi för 2010–2020*.
- FK 2007, *Försäkringskassan redovisar 2007:10*.
- Gavanas, Anna (2010), *Who Cleans the Welfare State? Migration, Informalization, Social Exclusion and Domestic Services in Stockholm*. Research Report no. 3. Institute for Futures Studies, Stockholm.
- Gisselberg, Margareta (1985) *Att stå vid spisen och föda barn: om hushållsarbete som kvinnoarbete* (akad, avh.), Umeå universitet.
- Kommunal (2009) *Branschen hushållsnära tjänster, rapport från Kommunal*.
- Kommunal (2013) uppgift från Despina Mavrokostidou, regionalt skyddsombud, intervju den 16 september 2013.
- Kommunal (2014), uppgift från Lars-Sture Johansson, ombudsman, Kommunal, den 3 mars 2014.

- Nyberg, Anita (1989), *Tekniken – kvinnornas befriare? Hushållsteknik, köpevaror, gifta kvinnors hushållsarbets tid och förvärvsdeltagande 1930-talet – 1980-talet* (akad. avh.), Linköpings universitet.
- Nyberg, Anita (1999), "Hemnära marknadstjänster – kvinnornas befriare?" *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 3, s. 32–48.
- Nyberg, Anita (2013), "Rutavdraget – subventionering av vit sysselsättning eller av höginkomsttagares fritid?" i *Hemmet och bostaden*, *Fronesis* nr 42–43, s. 114–130.
- Prop. 1975/76:133 om utbyggnad av föräldraförsäkringen m.m.
- Prop. 1978/79:175 med förslag till lag om jämställdhet mellan kvinnor och män i arbetslivet, m.m.
- Prop. 1987/88:176 om äldreomsorgen inför 90-talet.
- Prop. 1993/94:147 Jämställdhetspolitiken: Delad makt – delat ansvar.
- Prop. 1995/96:69 Vissa socialförsäkringsfrågor, m.m.
- Prop. 1997/98:81 Föräldraledighetsdirektivets genomförande i Sverige.
- Prop. 2005/06:155 Makt att forma samhället och sitt eget liv – nya mål i jämställdhetspolitiken.
- Prop. 2005/06:185 Förstärkning och förenkling – ändringar i anställningsskyddslagen och föräldraledighetslagen.
- Prop. 2006/07:94 Skattelättnader för hushållstjänster, m.m.
- Prop. 2007/08:13 Skattelättnader för förmån av hushållstjänster.
- Prop. 2007/08:91 Vårdnadsbidrag – familjepolitisk reform.
- Prop. 2007/08:149 Ledighet med vårdnadsbidrag.
- Prop. 2007/08:93 Jämställdhetsbonus – familjepolitisk reform.
- Prop. 2008/09:77 Ett enklare system för skattereduktion för hushållsarbete.
- Prop. 2008/09:194 Vissa socialförsäkringsfrågor, m.m.
- Prop. 2010/11:146 Förbättringar inom familjepolitiken.
- Prop. 2012/13:14 Skattereduktion för läxhjälp.
- Rittich, Kerry (2002), "Feminization and Contingency", i Conaghan, Joanne, Richard Michael Fischl och Karl Klare (red.), *Labour law in an era of Globalization – Transformative practices and possibilities*, Oxford: Oxford University Press.

- Sand, Ann-Britt M., Anhörigvård – arbete, ansvar, kärlek, försörjning, 2002.
- SCB (2002) Undersökningar om Levnadsförhållanden, ULF, 2002–03.
- SCB (2011) Nyttjande av kommunalt vårdnadsbidrag, 2:a halvåret 2011.
- SCB (2012a) SCB, Levnadsförhållanden rapport 123, Nu för tiden. En undersökning om svenska folkets tidsanvändning år 2010/11.
- SCB (2012b) Nyttjande av kommunalt vårdnadsbidrag, 2:a halvåret 2011.
- SCB (2012c) På tal om kvinnor och män. Lathund om jämställdhet 2012.
- Skatteverket (2011) Skatteverkets rapport 2011:1, Om RUT och ROT och VITT och SVART.
- Skatteverkets analysenhet, Uppgift från Susanna Wanander, 26 jan. 2012.
- Sköld, Lovisa och Heggemann, Hans (2011). RUT vanligast efter 85, *Välfärd* nr 1. 2011, s. 3–5.
- Socialutskottets betänkande 1977/78:32.
- SOS Sveriges officiella statistik.
- SOU 1983:64 *Ledighet för anhörigvård*, Betänkande av anhörigvårdskommittén.
- Stang Dahl, Tove (1976), *Ekteskapet, den moderne husmannskontrakten*, Kvinnerettslige Studier nr 1, Universitetet i Oslo.
- Stang Dahl, Tove (1985) *Kvinnerett II*, Oslo, Universitetsförlaget.
- Szebehely, Marta (1998), Changing Division of Care-work: Caring for Children and Frail Elderly People in Sweden. i: Lewis, Jane (red.), *Gender, Social Care and Welfare State Restructuring in Europe*. Ashgate, Aldershot.
- Szebehely, Marta (2005), Anhörigas betalda och obetalda omsorgsinsatser. I SOU 2005:66 *Forskarrapporter till jämställdhetspolitiska utredningen*.
- Szebehely, Marta och Ulmanen, Petra (2012), Åtstramningens pris – Hur påverkas de medelålders barnen av äldreomsorgens minskning? Rapport för Kommunal. Stockholms universitet, institutionen för socialt arbete.

Statens offentliga utredningar 2014

Kronologisk förteckning

1. Vissa bostadsbeskattningsfrågor. Fi.
2. Framtidens valfrihetssystem – inom socialtjänsten. S.
3. Boende utanför det egna hemmet – placeringsformer för barn och unga. S.
4. Det måste gå att lita på konsument-skyddet. Ju.
5. Staten får inte abdikera – om kommunaliseringen av den svenska skolan. U.
6. Män och jämställdhet. U.
7. Skärpta straff för vapenbrott. Ju.
8. Översyn av statsskuldspolitiken. Fi.
9. Förändrad assistansersättning – en översyn av ersättningssystemet. S.
10. Ett steg vidare – nya regler och åtgärder för att främja vidareutnyttjande av handlingar. S.
11. Kunskapsläget på kärnavfallsområdet 2014. Forskningsdebatt, alternativ och beslutsfattande. M.
12. Utvärdera för utveckling – om utvärdering av skolpolitiska reformer. U.
13. En digital agenda i människans tjänst – en ljusnande framtid kan bli vår. N.
14. Effektiv och rättssäker PBL-överprövning. S.
15. Investeringsplanering för försvarsmateriel
En ny planerings-, besluts- och uppföljningsprocess. Fö.
16. Det ska vara lätt att göra rätt
Åtgärder mot felaktiga utbetalningar inom den arbetsmarknadspolitiska verksamheten. A.
17. Genomförande av Seveso III-direktivet. Fö.
18. Straffskalorna för allvarliga våldsbrott. Ju.
19. Yrkeskvalifikationsdirektivet – ett samlat genomförande. U.
20. Läkemedel för särskilda behov. S.
21. Bredband för Sverige in i framtiden. N.
22. Genomförande av EU:s nya redovisningsdirektiv. Ju.
23. Rätt information på rätt plats i rätt tid. Del 1, 2 och 3. S.
24. Olycksregister och djupstudier på transportområdet. N.
25. Internationella rättsförhållanden rörande arv. Ju.
26. Tillträde till COTIF 1999. Ju.
27. Svensk veteranpolitik. Ett ansvar för hela samhället. + Bilagor. Fö.
28. Lönsamt arbete – familjeansvarets fördelning och konsekvenser. A.
29. Assisterad befruktning för ensamstående kvinnor. Ju.
30. Jämställt arbete? Organisatoriska ramar och villkor i arbetslivet. A.
31. Visselblåsare
Stärkt skydd för arbetstagare som slår larm om allvarliga missförhållanden. A.
32. Jordbruks- och bostadsarrende – några frågor om arrendeavgift och besittningsskydd. Ju.
33. Från hyresrätt till äganderätt. Ju.
34. Inte bara jämställdhet
Intersektionella perspektiv på hinder och möjligheter i arbetslivet. A.
35. I vått och torrt – förslag till ändrade vattenrättsliga regler. M.
36. Frågor om följerrätt och om museernas kopiering. Ju.
37. De svenska energimarknaderna – en samhällsekonomisk analys. Fi.
38. Tillväxt och värdeskapande
Konkurrenskraft i svenskt jordbruk och trädgårdsnäring. L.
39. Så enkelt som möjligt för så många som möjligt
Bättre juridiska förutsättningar för samverkan och service. N.
40. Neutral bolagsskatt – för ökad effektivitet och stabilitet. Fi.

41. Nya regler om aktiva åtgärder mot diskriminering. A.
42. Kärnavfallsrådets yttrande över SKB:s Fud-program 2013. M.
43. Synnerligen grova narkotikabrott. Ju.
44. F-skuldsanering – en möjlighet till nystart för seriösa företagare. Ju.
45. Unik kunskap genom registerforskning. U.
46. Marknadsmissbruk II. Fi.
47. Förbättrad tvistlösning på konsumentområdet – ny EU-lagstiftning och en översyn av det svenska systemet. Ju.
48. Registerutdrag i arbetslivet. A.
49. Våld i nära relationer – en folkhälsofråga. Förslag för ett effektivare arbete. + Bilaga. Ju.
50. Med miljömålen i fokus – hållbar användning av mark och vatten. M.
51. Nya regler om upphandling. S.
52. Resolution. En ny metod för att hantera banker i kris. Vol 1 + 2. Fi.
53. Material i kontakt med dricksvatten – myndighetsroller och ansvarsfrågor. L.
54. Vildsvin och viltskador – om utfodring, kameraövervakning och arrendatorers jakträtt. L.
55. Inhyrning och företrädesrätt till återanställning. A.
56. Genomförande av Omnibus II-direktivet. Fi.
57. En ny reglering för tjänstepensionsföretag. Del 1 + 2. Fi.
58. Privat införsel av alkoholdrycker. Tydligare regler i konsekvens med svensk alkoholpolitik. S.
59. Bostadsförsörjning och riksintressen. M.
60. Tillförlitligare kreditupplysningar – ett förbättrat integritetsskydd vid offentligrättsliga krav. Ju.
61. Svensk kontanthantering. Fi.
62. Förbättrat förhandsbeskedsinstitut. Fi.
63. Organiserad brottslighet – förfäls- och underlåtenhetsansvar, kvalifikationsgrunder m.m. Ju.
64. En ny modell för åldersklassificering av film för barn och unga. Ku.
65. Försvarsmaktens behov av flygtrafiktjänst Civil och militär samverkan. N.
66. Myndigheter och organisationer under Miljödepartementet – en kartläggning. M.
67. Inbyggd integritet inom Inspektionen för socialförsäkringen. S.
68. Förenklade skatteregler för enskilda näringsidkare och fysiska personer som är delägare i handelsbolag. Fi.
69. En lag om upphandling av koncessioner. S.
70. Ändrade informationskrav på värdepappersmarknaden. Fi.
71. Ett jämställt samhälle fritt från våld – Utvärdering av regeringens satsningar 2010–2014. U.
72. Handel med begagnade varor och med skrot – vissa kontrollfrågor. N.
73. Försvarsmakten i samhället – en långsiktigt hållbar militär personalförsörjning och en modern folkförankring av försvaret. Fö.
74. Jämställdhet i socialförsäkringen? A.

Statens offentliga utredningar 2014

Systematisk förteckning

Arbetsmarknadsdepartementet

- Det ska vara lätt att göra rätt
Åtgärder mot felaktiga utbetalningar inom den arbetsmarknadspolitiska verksamheten. [16]
- Lösamt arbete
– familjeansvarets fördelning och konsekvenser. [28]
- Jämställt arbete? Organisatoriska ramar och villkor i arbetslivet. [30]
- Visselblåsare
Stärkt skydd för arbetstagare som slår larm om allvarliga missförhållanden. [31]
- Inte bara jämställdhet
Intersektionella perspektiv på hinder och möjligheter i arbetslivet. [34]
- Nya regler om aktiva åtgärder mot diskriminering. [41]
- Registerutdrag i arbetslivet. [48]
- Inhyrning och företrädesrätt till återanställning. [55]
- Jämställdhet i socialförsäkringen? [74]

Finansdepartementet

- Vissa bostadsbeskattningsfrågor. [1]
- Översyn av statsskuldpolitiken. [8]
- De svenska energimarknaderna
– en samhällsekonomisk analys. [37]
- Neutral bolagsskatt – för ökad effektivitet och stabilitet. [40]
- Marknadsmissbruk II. [46]
- Resolution. En ny metod för att hantera banker i kris. Vol 1 + 2. [52]
- Genomförande av Omnibus II-direktivet. [56]
- En ny reglering för tjänstepensionsföretag. Del 1 + 2. [57]
- Svensk kontanthantering. [61]
- Förbättrat förhandsbeskedsinstitut. [62]
- Förenklade skatteregler för enskilda näringsidkare och fysiska personer som är delägare i handelsbolag. [68]

- Ändrade informationskrav
på värdepappersmarknaden. [70]

Försvarsdepartementet

- Investeringsplanering för försvarsmateriel
En ny planerings-, besluts- och uppföljningsprocess. [15]
- Genomförande av Seveso III-direktivet. [17]
- Svensk veteranpolitik. Ett ansvar för hela samhället. + Bilagor. [27]
- Försvarsmakten i samhället
– en långsiktigt hållbar militär personalförsörjning och en modern folkförankring av försvaret. [73]

Justitiedepartementet

- Det måste gå att lita på konsumentskyddet. [4]
- Skärpta straff för vapenbrott. [7]
- Straffskalorna för allvarliga våldsbrott. [18]
- Genomförande av EU:s nya redovisningsdirektiv. [22]
- Internationella rättsförhållanden rörande arv. [25]
- Tillträde till COTIF 1999. [26]
- Assisterad befruktning för ensamstående kvinnor. [29]
- Jordbruks- och bostadsarrende
– några frågor om arrendeavgift och besittningsskydd. [32]
- Från hyresrätt till äganderätt. [33]
- Frågor om följerätt och om museernas kopiering. [36]
- Synnerligen grova narkotikabrott. [43]
- F-skuldsanering – en möjlighet till nystart för seriösa företagare. [44]
- Förbättrad tvistlösning på konsumentområdet – ny EU-lagstiftning och en översyn av det svenska systemet. [47]
- Våld i nära relationer – en folkhälsofråga. Förslag för ett effektivare arbete. + Bilaga. [49]

Tillförlitligare kreditupplysningar
– ett förbättrat integritetsskydd vid
offentligrättsliga krav. [60]

Organiserad brottslighet
– förfälts- och underlåtenhetsansvar,
kvalifikationsgrunder m.m. [63]

Kulturdepartementet

En ny modell för åldersklassificering av film
för barn och unga. [64]

Landsbygdsdepartementet

Tillväxt och värdeskapande
Konkurrenskraft i svenskt jordbruk
och trädgårdsnäring. [38]

Material i kontakt med dricksvatten –
myndighetsroller och ansvarfrågor. [53]

Vildsvin och viltskador
– om utfodring, kameraövervakning
och arrendatorers jakträtt. [54]

Miljödepartementet

Kunskapsläget på kärnavfallsområdet
2014. Forskningsdebatt, alternativ och
beslutsfattande. [11]

I vått och torrt – förslag till ändrade
vattenrättsliga regler. [35]

Kärnavfallsrådets yttrande över
SKB:s Fud-program 2013. [42]

Med miljömålen i fokus – hållbar
användning av mark och vatten. [50]

Bostadsförsörjning och riksintressen. [59]

Myndigheter och organisationer under
Miljödepartementet – en kartläggning.
[66]

Näringsdepartementet

En digital agenda i människans tjänst
– en ljusnande framtid kan bli vår. [13]

Bredband för Sverige in i framtiden. [21]

Olycksregister och djupstudier på trans-
portområdet. [24]

Så enkelt som möjligt för så många
som möjligt
Bättre juridiska förutsättningar för
samverkan och service. [39]

Försvarsmaktens behov av flygtrafiktjänst
Civil och militär samverkan. [65]

Handel med begagnade varor
och med skrot – vissa kontrollfrågor.
[72]

Socialdepartementet

Framtidens valfrihetssystem
– inom socialtjänsten. [2]

Boende utanför det egna hemmet
– placeringsformer för barn och unga.
[3]

Förändrad assistansersättning
– en översyn av ersättningssystemet.
[9]

Ett steg vidare – nya regler och åtgärder för
att främja vidareutnyttjande av hand-
lingar. [10]

Effektiv och rättssäker PBL-överprövning.
[14]

Läkemedel för särskilda behov. [20]

Rätt information på rätt plats i rätt tid.
Del 1, 2 och 3. [23]

Nya regler om upphandling. [51]

Privat införsel av alkoholdrycker.
Tydligare regler i konsekvens med
svensk alkoholpolitik. [58]

Inbyggd integritet inom Inspektionen för
socialförsäkringen. [67]

En lag om upphandling av koncessioner. [69]

Utbildningsdepartementet

Staten får inte abdikera
– om kommunaliseringen av den
svenska skolan. [5]

Män och jämställdhet. [6]

Utvärdera för utveckling – om utvärdering
av skolpolitiska reformer. [12]

Yrkeskvalifikationsdirektivet – ett samlat
genomförande. [19]

Unik kunskap genom registerforskning.
[45]

Ett jämställt samhälle fritt från våld –
Utvärdering av regeringens satsningar
2010–2014. [71]